

# Право

Підручник  
для 11 класу  
загальноосвітніх  
навчальних  
закладів

**Профільний  
рівень**

*Рекомендовано  
Міністерством освіти  
і науки України*

С.Б. Гавриш  
В.Л. Сутковий  
Т.М. Філіпенко

ЗНАВСТВО

11



Київ  
«Гене́за»  
2011

ББК 67я721

Г12

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України  
(наказ МОН України № 235 від 16.03.2011 р.)*

Психолого-педагогічну експертизу проводив  
Інститут педагогіки НАПН України.

**Гавриш С.Б.**

Г12 **Правознавство : підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: проф. рівень / С.Б. Гавриш, В.Л. Сутковий, Т.М. Філіпенко. – К. : Генеза, 2011. – 416 с.**

**ISBN 978-966-11-0078-6.**

Зміст підручника відповідає чинній навчальній програмі з правознавства для профільного рівня і передбачає, що отримані знання можуть стати основою майбутньої професії.

Матеріал підручника складається з двох частин: «Публічне право» і «Приватне право». Розділи і параграфи наповнені таблицями та схемами, для систематизації правової інформації в доступній логічній формі, що дає можливість змінити вид навчальної діяльності при самостійній роботі. Подані статті нормативно-правових актів полегшують організацію групової роботи. Після кожного розділу розміщено контрольньо-узагальнюючі завдання для перевірки засвоєння навчального матеріалу.

Підручник підготовлено відповідно до психолого-вікових особливостей одинадцятикласників. Матеріал сприяє розвитку критичного мислення, а також умівня формулювати аналітичні судження.

**ББК 67я721**

**ISBN 978-966-11-0078-6**

© Гавриш С.Б., Сутковий В.Л.,  
Філіпенко Т.М., 2011  
© Видавництво «Генеза»,  
оригінал-макет, 2011



## **Вступ**

### *Шановні одинадцятикласники!*

Ви продовжуєте знайомство з навчальним курсом «Правознавство». Потрібно пригадати: що цікавого ви дізналися попереднього року із цього предмета? Чи бажаєте ви розширити свої правові знання?

Правознавство належить до предметів суспільно-гуманітарного напрямку. Правова наука посідає особливе місце в циклі предметів, що вивчають суспільство, саме своєю практичною спрямованістю на використання набутих знань у конкретних життєвих ситуаціях. Метою навчального курсу «Правознавство» є формування розуміння права як відкритої системи, що ґрунтується на принципах єдності та нерозривності співіснування суспільства та держави, законів та повсякденного життя.

Програмою для профільного навчання передбачено поглиблене вивчення матеріалу. Курс структуровано за такими загальними змістовно-тематичними блоками: «Основи теорії держави і права України»; «Основи публічного права»; «Основи приватного права». У 10-му класі ви вже вивчили перший блок та ознайомились з основами публічного права, опрацювавши тему «Конституційне право України».

В 11-му класі продовжується вивчення основ публічного права України. Курс включає такі теми:

- Адміністративне право України.
- Фінансове право України.
- Кримінальне право України.
- Екологічне законодавство України.

Шкільний курс правознавства завершиться вивченням блоку «Основи приватного права»:

- Цивільне право України.
- Господарське право України.



- Трудове право України. Соціальний захист.
- Сімейне право України.
- Житлове та земельне право України.

Користуватися підручником вам допоможуть піктограми, які сприятимуть орієнтуванню в структурі навчального матеріалу:



#### **Норма закону**

Пропонуємо вивчити поняття та терміни, що позначені рубрикою «Норма закону», як обов'язкові за програмними вимогами.



#### **Для допитливих (з історії поняття)**

Рубрика може містити дослівний переклад терміна, історію його виникнення, цікаві подробиці.



#### **Буква закону**

Піктограма означає, що для аналізу подано фрагменти юридичних документів, які познайомлять з конкретною правовою нормою.



#### **Розв'яжіть ситуацію**

Побачивши цей символ, потрібно не тільки розв'язати певну ситуацію, а й скористатися запропонованим алгоритмом діяльності: розглянути певне коло питань, проаналізувати юридичні джерела, якими слід керуватися саме в цьому випадку.



#### **Запитання для самоперевірки**

Рубрика пропонує запитання для самоперевірки й завдання, які можна виконати колективно в класній аудиторії.

Сподіваємося, що підручник надихне вас на навчання, стане помічником у складних життєвих ситуаціях, допоможе корисною інформацією. Автори бажають успіхів і нагадують відомий афоризм «Шлях здолає той, хто йде!».



## Тема 1

# АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

## § 1. Загальна характеристика адміністративного права України

### 1. Поняття адміністративного права

Адміністративне право є однією з провідних галузей в українській системі права, яка відрізняється предметом та специфічним методом правового регулювання суспільних відносин.



#### Норма закону

*Адміністративне право – це самостійна галузь права, за допомогою якої держава регулює суспільні відносини у сфері державного управління.*

Предметом регулювання адміністративного права є суспільні відносини, що виникають і припиняються у сфері державного управління та пов'язані з процесом здійснення керівництва економічним, соціально-культурним і адміністративно-політичним будівництвом. Правове регулювання суспільних відносин здійснюється за допомогою норм права (правил поведінки), обов'язкових для всіх суб'єктів, якщо їх учасниками є відповідні органи державного управління (посадові особи), які здійснюють управлінську діяльність.

Відносини, регульовані адміністративним правом, класифікуються залежно від особливостей його учасників:

- між суб'єктами виконавчої влади різного організаційно-правового рівня (вищими та нижчими органами);
- між суб'єктами виконавчої влади, що знаходяться на однаковому організаційно-правовому рівні (наприклад, два міністерства);

- між суб'єктами виконавчої влади і державними підприємствами, установами і організаціями, що знаходяться в їх підпорядкуванні;
- між суб'єктами виконавчої влади і підприємствами, установами (з питань фінансового контролю, адміністративного нагляду тощо), що знаходяться у їх підпорядкуванні;
- між суб'єктами виконавчої влади та виконавчими органами органів місцевого самоврядування;
- між суб'єктами виконавчої влади та громадськими об'єднаннями;
- між суб'єктами виконавчої влади та громадянами.

*Метод* правового регулювання, який застосовується в адміністративному праві, має особливу специфіку правового впливу. Методами адміністративного права є:

- *метод приписів* – встановлення певного порядку дій учасників відносин у сфері державного управління;
- *метод дозволів* – надання учасникам відносин можливості вибору поведінки в межах умов, передбачених адміністративно-правовою нормою;
- *метод заборон* – заборона певних дій учасникам відносин.

Наявність власного предмета та методу правового регулювання виокремлює адміністративне право в окрему галузь. Об'єднуючись, норми та інститути цієї галузі утворюють загальну, особливу та спеціальну частини адміністративного права України.

*Адміністративне право забезпечує:*

- оптимальні рамки правових стандартів, усередині яких повинно здійснюватись управління державою і суспільством;
- оптимальний рівень управління суспільством з використанням адміністративних інститутів державної влади;
- справедливі умови реалізації прав особи в управлінні суспільством;
- через правову законність і оптимальне управління суспільними справами забезпечуються інтереси кожного індивіда.

## **2. Загальна, особлива та спеціальна частини адміністративного права**

Адміністративне право становить певну систему, тобто сукупність адміністративно-правових норм та інститутів, об'єднаних єдиним предметом і методом, принципами і цілями та розташованих у певній логічній послідовності. Вона містить три частини: загальну, особливу та спеціальну.

Норми загальної частини адміністративного права мають універсальний характер і розраховані на застосування в усіх галузях і сферах функціонування органів виконавчої влади, інших уповноважених здійснювати управлінську діяльність суб'єктів. Ці норми закріплюють принципи здійснення державного управління; правове становище суб'єктів адміністративного права; форми і методи управлінської діяльності органів виконавчої влади, місцевого самоврядування; спеціальні адміністративно-правові режими; засоби забезпечення законності і дисципліни в сфері управління, а також регламентують адміністративний процес та відповідальність за адміністративним правом.

*Особливу частину* адміністративного права становлять норми, призначені для регулювання відносин, що виникають в окремих сферах управління. Ця частина об'єднує адміністративно-правові засади організації: матеріального виробництва (управління народним господарством); соціально-культурного будівництва; адміністративно-політичного будівництва.

Зазначені норми спрямовані на упорядкування суспільних відносин у певних сферах. Так, за допомогою норм першої групи регламентуються відносини у сферах економіки, сільського господарства, будівництва й житлово-комунального господарства, комунікацій, використання й охорони природних ресурсів, торгівлі, фінансів та інші. Відносини у сферах освіти, науки, охорони здоров'я населення, культури, соціального захисту регулюються нормами, які належать до другої групи. У третій групі містяться норми, спрямовані на регламентацію відносин у сферах національної безпеки, оборони, внутрішніх справ, юстиції, закордонних справ.

*Спеціальна частина* охоплює адміністративно-правові норми, інститути та нормативно-правові акти, що регулюють адміністративно-правову діяльність конкретних органів (наприклад, внутрішніх справ, митної служби, податкової адміністрації тощо).

Приписи загальної, особливої та спеціальної частин взаємозалежні і становлять єдине ціле – систему адміністративного права.

### 3. Джерела адміністративного права

*Джерелами адміністративного права* є прийняті уповноваженими органами акти правотворчості, які складаються з адміністративно-правових норм або містять хоча б одну з таких норм.

Особливістю адміністративного права є різноманітність і велика кількість його джерел. Це обумовлено тим, що нормами

цієї галузі права регламентується широке коло суспільних відносин. Джерела адміністративного права становлять систему логічно і послідовно розміщених актів, оскільки всі ці акти взаємозалежні.

Виокремлюють такі *групи джерел адміністративного права*:

1. Конституція України – має установчий характер, оскільки містить ряд приписів, які є вихідними для адміністративного права. Так, в Основному законі визначається статус людини і громадянина, статус Президента України, структура та повноваження Кабінету Міністрів України, закріплюється система органів державної виконавчої влади тощо.

2. Окреме місце серед джерел адміністративного права посідають кодекси: Кодекс України про адміністративні правопорушення, Митний кодекс України.

3. Закони – є найістотнішим джерелом, оскільки вони закріплюють механізм реалізації державної виконавчої влади. До них належать закони України «Про державну службу», «Про Кабінет Міністрів України», «Про звернення громадян» та інші.

4. Укази і нормативні розпорядження Президента України.

5. Постанови і нормативні розпорядження Кабінету Міністрів України.

6. Міжнародні договори і угоди та виконавчі приписи до них, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

7. Акти центральних органів виконавчої влади України та АРК: міністерств, державних комітетів.

8. Акти місцевих державних адміністрацій.

9. Рішення рад та виконавчих органів місцевого самоврядування.

Перші три позиції – це джерела вищої юридичної сили. Норми Конституції України, що закріплюють права людини й громадянина, мають пряму дію.



### Розв'яжіть ситуацію

Виконком Катеринівської міської ради, розглянувши скаргу Нерідного Анатолія про визнання недійсним заповіту, складеного його батьком на користь свого двоюрідного брата, прийняв рішення про задоволення його прохання.

- Чи правомірне рішення виконкому Катеринівської міської ради?



### Запитання для самоперевірки

1. Що є предметом адміністративного права?
2. Схарактеризуйте метод правового регулювання адміністративних правовідносин.

3. Порівняйте загальну та особливу частини адміністративного права.
4. Визначіть особливості джерел адміністративного права.

## § 2. Адміністративні правовідносини

### 1. Поняття адміністративних правовідносин та їх особливості

У процесі реалізації функцій держави виникають організаційні зв'язки між учасниками, значна частина яких потребує правового регулювання. Таке регулювання здійснюється за допомогою адміністративно-правових норм, що перетворює їх на адміністративні правовідносини.

#### Норма закону

*Адміністративні правовідносини – це суспільні відносини у сфері державного управління, учасники яких виступають носіями прав і обов'язків, урегульованих нормами адміністративного права.*

Адміністративні правовідносини є різновидом правових відносин, і тому їм властиві загальні ознаки. Складовими адміністративних правовідносин є *суб'єкти, об'єкти та зміст*.

Підставами виникнення, зміни чи припинення адміністративних правовідносин є юридичні факти.

#### Адміністративні правовідносини складаються з таких елементів

**Суб'єктами** є державні органи, фізичні та юридичні особи, які наділяються певним обсягом повноважень у сфері державного управління

**Об'єктом** є управлінська діяльність у сфері державного управління

**Зміст правовідносин** характеризується синтезом фактичного та юридичного. Юридичний зміст – це адміністративні суб'єктивні права та обов'язки суб'єктів правовідносин. Фактичний зміст – це поведінка суб'єктів адміністративних правовідносин, їх діяльність

Адміністративні правовідносини мають деякі *особливості*, що відрізняють їх від інших правовідносин:

- вони складаються у сфері державного управління;
- в усіх відносинах однією зі сторін обов'язково є орган виконавчої влади (державного управління), орган місцевого

самоврядування або громадська організація, наділена державно-владними повноваженнями;

- це особливий зв'язок між їх учасниками, один з яких за даних обставин має право вимагати від іншого такої поведінки, що передбачена нормою адміністративного права;
- орган управління зобов'язаний реалізувати свої права, тобто право є одночасно і обов'язком суб'єкта адміністративних правовідносин;
- вони можуть виникати за ініціативи будь-якого суб'єкта адміністративного права, згода іншої сторони не є обов'язковою умовою для їх виникнення;
- порушення однією зі сторін своїх обов'язків зумовлює її відповідальність перед державою, а не перед іншою стороною;
- санкції, що застосовуються до сторін цих правовідносин за порушення ними своїх прав і обов'язків, – це, як правило, заходи адміністративного примусу, адміністративної та дисциплінарної відповідальності, але можлива матеріальна і кримінальна відповідальність;
- спори, що виникають між учасниками цих правовідносин, вирішуються як в адміністративному, так і в судовому порядку.

## 2. Види адміністративних правовідносин

Діапазон управління є багатоаспектним. Відносини, що виникають у процесі управлінської діяльності, відрізняються за різними ознаками, і це є підставою для їх класифікації.

Залежно від функціонального призначення: регулятивні та охоронні

За змістом правовідносин: матеріальні та процесуальні

За характером дій зобов'язаного суб'єкта: активні та пасивні

За характером зв'язків між суб'єктами: вертикальні та горизонтальні

За способом захисту прав та свобод: захист в адміністративному чи судовому порядку

### 3. Суб'єкти адміністративних правовідносин

Суб'єктами адміністративних правовідносин можуть бути: органи державного управління і місцевого самоврядування; державні посадові особи та державні службовці; посадові особи і службовці органів місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації незалежно від їх організаційно-правових форм і форм власності; громадяни України; іноземні громадяни та особи без громадянства, які реалізують свої права і обов'язки у сфері виконавчо-розпорядчої діяльності. Необхідно зазначити, що права і обов'язки суб'єктів адміністративних правовідносин мають взаємний характер: правам однієї сторони відповідають обов'язки іншої, і навпаки.

Суб'єкти адміністративних правовідносин наділені адміністративною *правоздатністю* та *дієздатністю*.

#### Норма закону

*Адміністративна правоздатність* – це здатність індивіда бути носієм прав і обов'язків у сфері державного управління. Вона виникає з моменту народження і припиняється зі смертю особи. Адміністративна правоздатність не однакова для всіх громадян і залежить від багатьох факторів: віку, освіти, статі, стану здоров'я тощо.

*Адміністративна дієздатність* – це визначена законом та іншими нормативно-правовими актами здатність громадян особисто своїми діями набувати, здійснювати права та нести обов'язки адміністративно-правового характеру.

Законодавством точно визначено момент виникнення адміністративної дієздатності. Її настання пов'язане з віком (інтелектуальним зростанням) особи:

- 6 років – діти йдуть до школи, стаючи суб'єктами правовідносин;
- 7 років дають згоду на зміну прізвища;
- 10 років мають право вступу в дитячі громадські організації;
- 14 років мають право вільно пересуватися по території країни;
- 16 років настає адміністративна відповідальність тощо.

Але в повному обсязі вона настає з 18 років. Деякі з факторів можуть спричиняти *повне* або *часткове обмеження адміністративної дієздатності*:

- душевна хвороба;
- інвалідність (втрата зору, слуху) позбавляє права на управління транспортним засобом;



- судимість або відсутність спеціальної освіти не дає можливості обіймати ряд посад у державному апараті.
- Для юридичних осіб адміністративна дієздатність настає з часу створення, для фізичних – залежно від обставин.

#### 4. Публічна адміністрація

Термін «публічна адміністрація» лише останнім часом почав уживатися в українській юридичній літературі. Публічна адміністрація України охоплює органи виконавчої влади (вищі, центральні та місцеві органи виконавчої влади) і місцеве самоврядування (місцеві ради та їх органи, сільських, селищних і міських голів).

##### Система органів виконавчої влади України



##### Норма закону

*Публічна адміністрація – це органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, наділені владними повноваженнями.*

У результаті прийняття Конституції України, а також внесення відповідних змін у поточне законодавство відбулося

певне суміщення державного управління та місцевого самоврядування. Це не виключає чіткого розмежування повноважень і функцій виконавчої влади і місцевого самоврядування, сферу відповідальності між органами місцевого самоврядування різного рівня. Місцеві ради та створені ними виконавчі органи є основою місцевого самоврядування. Держава передає їм повноваження вирішувати питання місцевого значення. Територіальні громади обирають сільських, селищних, міських голів, які головують у відповідних представницьких органах і очолюють виконкомми.

Процес становлення публічної адміністрації в Україні ще не завершений. Він пов'язаний з вивченням світового досвіду в цій сфері та удосконаленням законодавства, що створило б ефективну систему управління.



### Розв'яжіть ситуацію

Петрик Зарозумілий був великим бешкетником, але вмів швидко читати і навіть написав листівку до Дня народження бабусі. У дитячому садочку вихователі скаржилися на його поведінку, але хвалили за успішне навчання. Тому батьки Петрика вирішили віддати сина до школи, коли тому виповнилося 5 років і 8 місяців.

З першого ж дня Петрику не сподобалося у школі, тому що однокласники, які були на один-два роки старшими за нього, дражнилися і сміялися з його прізвища. Петрик вирішив змінити прізвище Зарозумілий на більш нейтральне – Іванов. Одного дня він взяв свідоцтво про народження і самостійно звернувся до органу РАЦС, де працювала його тітка Надія. Почувши про його намір, тітка почала сварити Петрика й зателефонувала батькам. Петрик сказав, що вона порушила його право на зміну прізвища та пообіцяв наступного вівторка звернутися до суду, де дідусь працює сторожем.

- Визначте обсяг дієздатності Петрика Зарозумілого. Проаналізуйте ситуацію. Придумайте продовження цієї історії.



### Запитання для самоперевірки

1. Що таке адміністративні правовідносини?
2. У чому спільність і відмінність адміністративних правовідносин з конституційними?
3. Які суб'єкти адміністративних правовідносин вам відомі?
4. Що є об'єктом адміністративних правовідносин?
5. Назвіть види адміністративних правовідносин.
6. Що таке публічна адміністрація?

## § 3. Державне управління

### 1. Державне управління і управлінські функції

Управління є необхідною умовою розвитку суспільства, спільної праці людей для досягнення певних цілей у тій чи іншій сферах і галузях життєдіяльності. Ця діяльність здійснюється людьми – суб'єктами управління і характеризується направленням спільних дій на узгодження і координацію співпраці членів суспільства. Різноманітність об'єктів управління дає можливість виділити такі його види, як *соціальне*, *біологічне* та *технічне* управління (останні здійснюються в межах соціального).

Соціальне управління має специфічне призначення, особливі форми здійснення та організації суспільних зв'язків. Управлінські завдання та функції реалізують усі державні органи, незалежно від їх призначення, органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян. З огляду на зазначене прийнято поділяти соціальне управління на *громадське*, що здійснюється органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, іншими недержавними організаціями, та *державне*.



#### Норма закону

*Державне управління – це самостійний вид державної діяльності, що має організуючий, виконавчо-розпорядчий, підзаконний характер щодо практичної реалізації функцій та завдань держави в процесі керівництва економічним, соціально-культурним та адміністративно-політичним будівництвом.*

*Державне управління містить три елементи: прийняття рішення, виконання, контроль за реалізацією. Для його здійснення створюються спеціальні органи (встановлюються посади), які діють у рамках законів та в межах своїх повноважень.*

Виконавча діяльність є основним призначенням державного управління і являє собою першу, найважливішу, його частину. Водночас для безпосереднього управління економікою, соціально-культурним будівництвом та адміністративно-політичною діяльністю характерною є розпорядча діяльність, яка становить другу частину державного управління. Виконавча і розпорядча діяльність органів виконавчої влади виявляється у відносинах влади і підпорядкування, наданні суб'єктам, що її здійснюють, юридично-владних повноважень.

Державне управління – це діяльність з реалізації завдань і функцій держави

Здійснюється спеціально створеними для цього державними органами й посадовими особами

**Характерні риси державного управління**

Державні органи діють за дорученням держави, від її імені і мають державно-владні повноваження

Форми і методи роботи управлінських структур регламентуються правовими актами

Змістом державного управління є комплекс функцій, які називаються функціями управління.



**Норма закону**

*Функції державного управління – це відносно самостійні та однорідні частини змісту управлінської діяльності, у яких виявляється владно-організуючий вплив суб'єкта управління на об'єкт.*

Серед функцій державного управління розрізняють:

**Загальні функції**

- Загальні функції впливають на процеси в господарській, соціально-культурній та інших сферах суспільного життя.
- Види: прогнозування, планування, організація, регулювання, координація, облік і контроль

**Спеціальні функції**

- Спеціальні функції характеризують особливості конкретних суб'єктів чи об'єктів управління
- Наприклад, спеціальними функціями Кабінету Міністрів України є розробка проекту Державного бюджету України

**Допоміжні функції**

- Забезпечення обслуговування процесів загальних та спеціальних функцій. Створюють необхідні умови для нормальної діяльності управлінських структур

**2. Методи державного управління**

Під методом зазвичай розуміють спосіб або засіб досягнення поставленої мети. Методи проявляються у формах управління, через взаємодію суб'єктів та об'єктів управління. У них втілюються воля держави, повноваження юридично-владного характеру, що належать виконавчим органам. Таким чином, *методи державного управління – це способи реалізації органами державної влади своїх функцій.*

### Методи державного управління

Метод  
адміністративного  
переконання

Метод  
адміністративного  
примусу

Метод  
адміністративного  
заохочення

### 3. Адміністративне переконання

У системі методів державного управління важливе місце посідає переконання як особливий засіб правового впливу. Він полягає в розумінні того, що громадська дисципліна і законність є необхідною умовою успішної побудови правової, демократичної держави, у почутті недопустимості порушення правових вимог, потребі активно боротися з правопорушеннями.



#### Норма закону

*Адміністративне переконання – це активний систематичний вплив уповноважених державних органів на свідомість і поведінку суб'єктів адміністративних правовідносин з метою виховання у них внутрішньої потреби, звички дотримання правових норм.*

### Форми адміністративного переконання

Обмін досвідом практичної діяльності

Проведення інструктажів підпорядкованих структур

Проведення нарад, семінарів

Роз'яснення рішень державних органів і способів їх реалізації

### 4. Адміністративний примус

Державний примус характеризується тим, що цей метод впливу є допоміжним і здійснюється на підставі переконання. Він застосовується до незначної кількості осіб, які вчинили правопорушення. Адміністративний примус є одним з видів державного примусу. Він застосовується на основі адміністративно-процесуальних норм.



#### Норма закону

*Адміністративний примус – це система засобів впливу на свідомість і поведінку суб'єктів адміністративних правовідносин з метою досягнення чіткого вико-*

нання встановлених обов'язків, розвитку суспільних відносин у рамках закону, забезпечення правопорядку і законності.

В юридичній науці склалася певна класифікація заходів адміністративного примусу.

### Заходи адміністративного примусу



### Розв'яжіть ситуацію

На засіданні комісії міськвиконкому між її членами розгорнулася дискусія навколо питання: «Хто має здійснювати заходи адміністративного примусу?». Одна частина членів комісії стверджувала, що такими повноваженнями наділено лише органи внутрішніх справ, а інша частина – усі підрозділи міськвиконкому та державної інспекції.

- Дайте юридичну консультацію з даного питання.



### Запитання для самоперевірки

1. Поясніть, для чого суспільству необхідне державне управління.
2. За допомогою яких методів здійснюється правове регулювання суспільних відносин у сфері управління?
3. Які характерні риси державного управління?
4. Що таке функції державного управління та які їх види?
5. Назвіть форми адміністративного примусу.

## § 4. Державна служба

### 1. Поняття, види і принципи державної служби

В юридичній літературі поняття «служба» тлумачиться як вид оплачуваної громадської корисної діяльності. Вона передбачає виконання управлінських дій, обслуговування суспільства. Службовці мають різноманітні соціальні функції, які обумовлені багатьма нормативно-правовими актами, що регламентують окремі види служби. Тобто службовцем (на відміну від державного службовця) є особа, яка обіймає посаду і здійснює управлінську діяльність або виконує соціально-культурні функції (лікар, учитель, працівник культури) за винагороду.



#### Буква закону – Закон України «Про державну службу»

**Ст. 1.** Державна служба – це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Ці особи є державними службовцями і мають відповідні службові повноваження.

Державна служба здійснюється на професійній основі. Виходячи з принципу поділу влад, вирізняють *державну службу в органах законодавчої, виконавчої та судової влади.*



## 2. Право проходження державної служби

*Державний службовець* – це особа, яка обіймає посаду в державному органі. Права, обов'язки та відповідальність державного службовця визначаються посадою, яку він обіймає, і закріплюються в посадових інструкціях. Закон України «Про державну службу» регламентує цю діяльність.

Право бути державним службовцем надається громадянам України незалежно від походження, соціального, майнового стану, расової та національної належності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань і місця проживання. Для її обіймання потрібно одержати відповідну освіту і професійну підготовку та пройти у встановленому порядку конкурсний відбір або іншу процедуру.

Законодавством встановлені *обмеження*, пов'язані з прийняттям на державну службу, для осіб, які:

- визнані у встановленому порядку недієздатними;
- мають судимість, що є несумісною з обійманням посади;
- у разі прийняття на роботу будуть безпосередньо підпорядковані або підлеглі особам, які є їх близькими родичами; інші випадки, передбачені законодавством.

Головним компонентом державної служби є *посада* – визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень.

*Посадовими особами* вважаються керівники та заступники керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці, які здійснюють організаційно-розпорядчі та консультативно-дорадчі функції.

Посада визначає коло службових обов'язків, права і межі відповідальності державного службовця, вимоги щодо його професійної підготовки. Крім того, відображає зміст роботи, яку виконує службовець, встановлює його правовий статус.

## 3. Категорії та ранги, права та обов'язки державних службовців

Система посад будується за ієрархічним принципом – у її основу покладено 7 категорій посад державних службовців. Основними критеріями класифікації є: організаційно-правовий рівень органу, до якого приймається на роботу фізична особа; обсяг і характер її компетенції на конкретній посаді; роль і місце посади в структурі державного органу. Крім того, зазначеним категоріям посад державних службовців присвоюється



15 рангів. Ранг встановлюється відповідно до посади, рівня професійної кваліфікації та результатів роботи.

*Ранг державного службовця:*

- I категорія – 1–3 ранг (голови держкомітетів, перші заступники міністрів тощо);
- II категорія – 3–5 ранг (спеціалісти адміністрацій, міністерств тощо);
- III категорія – 5–7 ранг (керівники управлінь, відділів тощо);
- IV категорія – 7–9 ранг (спеціалісти районних адміністрацій тощо);
- V категорія – 9–11 ранг;
- VI категорія – 11–13 ранг;
- VII категорія – 13–15 ранг.

Ранги, що відповідають посадам I категорії, присвоюються Президентом України, II категорії – Кабінетом Міністрів, III–VII категорій – керівником державного органу, у системі якого працює державний службовець.

Для присвоєння чергового рангу в межах відповідної категорії посад державний службовець повинен успішно відпрацювати на посаді, яку обіймає, 2 роки. Державний службовець може бути позбавлений рангу лише за вироком суду.



*Також державний службовець не має права:*

- займатися підприємницькою діяльністю;

- сприяти, використовуючи своє службове становище, фізичним і юридичним особам у здійсненні підприємницької діяльності з метою одержання за це винагороди;
- самостійно або через представника входити до складу керівних органів підприємств, організацій, що здійснюють підприємницьку діяльність;
- приймати подарунки чи послуги від фізичних і юридичних осіб у зв'язку зі своєю службовою діяльністю.

#### 4. Відповідальність державних службовців

Особи, винні у порушенні законодавства про державну службу, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із чинним законодавством.

*Дисциплінарна відповідальність* застосовується за невиконання або неналежне виконання службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, порушення обмежень, пов'язаних з проходженням державної служби, а також за вчинок, який порочить його як державного службовця або дискредитує орган, у якому він працює. Крім дисциплінарних стягнень, передбачених чинним законодавством України про працю (догана та звільнення), до службовців можуть застосовуватися попередження про неповну службову відповідність та затримка до одного року в присвоєнні чергового рангу або в призначенні на вищу посаду.

Зміна керівників або складу державних органів не може бути підставою для припинення державної служби на займаній посаді з ініціативи новопризначених керівників, крім державних службовців патронатної служби. Рішення про звільнення з державної служби може бути оскаржене безпосередньо в суді.



#### Розв'яжіть ситуацію

Громадянин В. подав документи до конкурсної комісії на заміщення посади начальника управління комунального господарства міської ради. Конкурсна комісія зажадала від В. відомостей про його доходи, зобов'язання фінансового характеру та вклади в банках членів його сім'ї. Громадянин В. відмовився надати таку інформацію, посилаючись на недоторканність особистого життя і таємницю вкладів. Конкурсна комісія відмовила громадянину В. у розгляді документів.

- Чи законне рішення комісії? Відповідь обґрунтуйте.



#### Запитання для самоперевірки

1. Що таке державна служба та які її види?
2. На яких принципах ґрунтується державна служба? Схарактеризуйте один з них.

3. Хто має право на проходження державної служби?
4. Які існують категорії та ранги державних службовців?
5. Назвіть особливості відповідальності державних службовців.

## § 5. Адміністративне правопорушення

### 1. Адміністративні правопорушення: поняття, ознаки, склад

Адміністративні правопорушення становлять собою передбачені нормами адміністративного, фінансового, земельного, екологічного, процесуального та інших галузей права посягання на встановлений порядок державного управління, власність, права та законні інтереси громадян і є порушенням встановлених адміністративними органами правил.



**Буква закону – Кодекс України про адміністративні правопорушення**

**Ст. 9.** Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.



Із законодавчого визначення адміністративного правопорушення випливають його основні *ознаки*:

- це акт поведінки, що знаходить своє вираження в дії (перевищення водіями транспортних засобів встановленої швидкості руху) або бездіяльності (порушення посадовими особами встановлених термінів виплати пенсій, стипендій, заробітної плати);
- це протиправна поведінка, тобто це діяння, заборонені законом або підзаконним нормативно-правовим актом;
- ці діяння завжди спричиняють шкоду особі, групі осіб чи суспільству в цілому або несуть загрозу завдання такої шкоди, а також негативно впливають на інтереси суб'єктів;
- обов'язковою ознакою є винність особи. На відміну від цивільно-правових правопорушень, де юридична відповідальність може наступати і без вини суб'єкта правопорушення (за випадок), протиправні діяння вважаються адміністративними проступками лише за наявності вини особи;
- правопорушник притягається до адміністративної відповідальності. Із цього загального правила можуть бути винятки. Зокрема, при малозначності вчиненого адміністративного правопорушення орган (або посадова особа), уповноважений вирішувати справу, може звільнити порушника від адміністративної відповідальності й обмежитись тільки зауваженням.

## 2. Види адміністративного правопорушення

В особливій частині Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлено такі *види адміністративних проступків*:

1. Правопорушення в галузі *охорони праці і здоров'я населення* (ухилення від медичного огляду чи медичного обстеження; незаконне виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах тощо).

2. Правопорушення, що *посягають на власність* (дрібне викрадення чужого майна, порушення права на об'єкт інтелектуальної власності тощо).

3. Правопорушення в галузі *охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури* (самовільне зайняття земельної ділянки, засмічення лісів відходами, порушення вимог пожежної безпеки в лісах, жорстоке поводження з тваринами тощо).

4. Правопорушення в промисловості, будівництві та у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів (самовільне будівництво будинків, споруд, порушення правил користування енергією чи газом).

5. Правопорушення в сільському господарстві, порушення ветеринарно-санітарних правил (незаконний посів та вирощування снотворного маку чи конопель).

6. Правопорушення на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку (безквитковий проїзд, пошкодження таксофонів, ухилення від проходження огляду на стан сп'яніння).

7. Правопорушення в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою (самоправне зайняття житлового приміщення, порушення правил утримання собак і котів тощо).

8. Правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, у сфері послуг, у галузі фінансів і підприємницької діяльності (обман покупця чи замовника, незаконна торговельна діяльність, порушення правил про валютні операції тощо).

9. Правопорушення в галузі стандартизації, метрології та сертифікації (випуск у продаж нестандартизованої продукції, порушення правил застосування засобів вимірювальної техніки тощо).

10. Порушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку (дрібне хуліганство, паління в заборонених місцях, завідомо неправдивий виклик спеціальних служб).

11. Правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління (злісна непокора законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, самоуправство, проживання без паспорта).

### 3. Адміністративна відповідальність

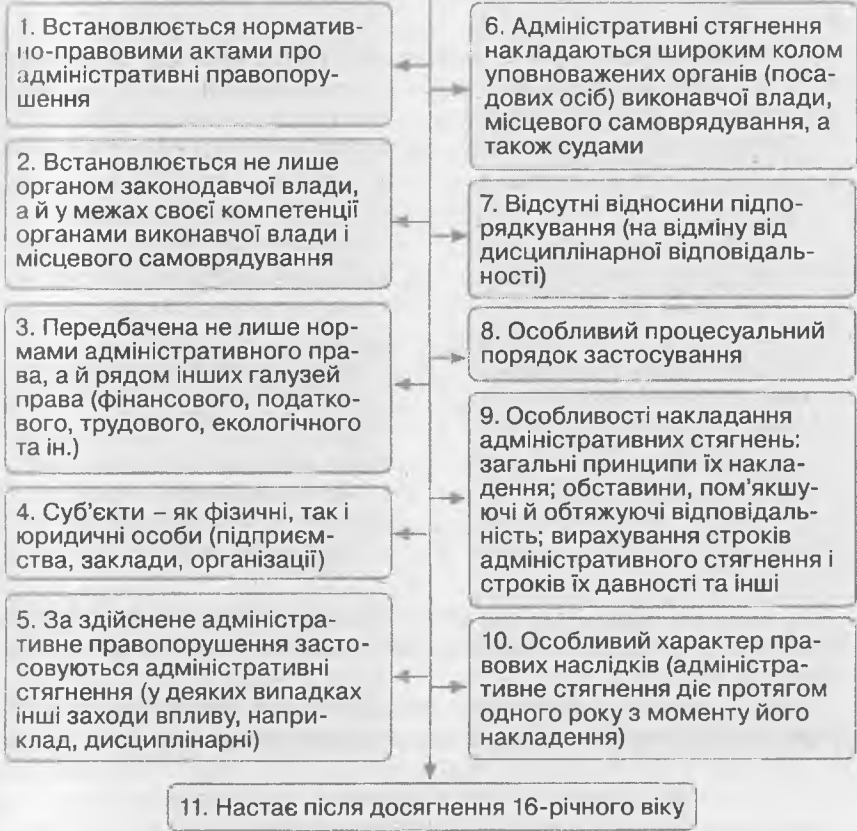
Адміністративна відповідальність, поряд з кримінальною, цивільно-правовою та дисциплінарною, є одним з видів юридичної відповідальності. Полягає в застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого законом стягнення до суб'єкта правопорушення.



#### Норма закону

*Адміністративна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, яка застосовується за вчинення адміністративного правопорушення і полягає в покладанні на винну особу обмежень матеріального і морального характеру.*

**Особливості адміністративної відповідальності**



*Підстави адміністративної відповідальності* – це сукупність обставин, наявність яких робить відповідальність можливою чи повинною. Відсутність сукупності таких обставин виключає її. Слід розрізняти підстави притягнення до юридичної відповідальності і підстави настання юридичної відповідальності. *Підстави притягнення до юридичної (адміністративної) відповідальності* – це сукупність обставин, наявність яких робить відповідальність можливою. *Підстави настання адміністративної відповідальності* – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність повинною (правопорушення, наявність норми права, яка захищає таку поведінку, та ін.).

Виділяють основні й похідні ознаки адміністративної відповідальності.

**Основні ознаки**

Є засобом охорони встановленого порядку

Пов'язана із застосуванням примусу та інших негативних для правопорушника наслідків

Має більш м'який порівняно з кримінальною відповідальністю характер

Реалізується у визначених законодавством процесуальних формах (застосовується не тільки судами, а й органами виконавчої влади)

**Похідні ознаки**

Підставами адміністративної відповідальності є не лише адміністративні проступки, а й порушення, передбачені нормами інших галузей права (житлового, фінансового та ін.)

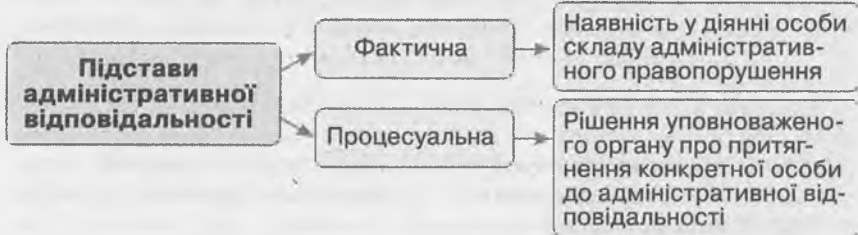
Адміністративна відповідальність полягає в застосуванні до винних адміністративних стягнень

Порядок притягнення до адміністративної відповідальності спрощений порівняно з кримінальною

Право притягувати до адміністративної відповідальності належить державним органам та їх посадовим особам

Особа, яка діяла в стані *крайньої необхідності*, *необхідної оборони* або яка є *неосудною*, не підлягає адміністративній відповідальності.

Для того щоб за вчинення певного діяння притягнути особу до адміністративної відповідальності, необхідно, аби були підстави для застосування заходів адміністративного впливу.

**Розв'яжіть ситуацію**

Сімнадцятирічний Андрій з 15-річним Ігорем розпивали спиртні напої на території дитячого садка, де їх затримали працівники міліції і склали протокол про здійснення правопорушення. Видом покарання став штраф.

- Визначте вид юридичної відповідальності, підстави та правомірність притягнення юнаків до відповідальності.
- Схарактеризуйте склад та ознаки правопорушення.

**Запитання для самоперевірки**

1. Що таке адміністративний проступок?
2. Назвіть склад адміністративного проступку.
3. Які ознаки адміністративного проступку вам відомі? Схарактеризуйте одну з них.
4. Які існують види адміністративних правопорушень?
5. Назвіть особливості адміністративної відповідальності.
6. Схарактеризуйте підстави адміністративної відповідальності.

**§ 6. Адміністративні стягнення**
**1. Поняття адміністративного стягнення.  
 Мета і форми адміністративного  
 стягнення**

За вчинене адміністративне правопорушення законом передбачено відповідальність у вигляді адміністративних стягнень, що накладаються компетентними органами відповідно до діючого законодавства України. Усі інші заходи адміністративного примусу не можуть бути віднесені до адміністративних стягнень, якщо вони прямо не передбачені законом і не визначені законодавцем як адміністративні стягнення.

**Норма закону**

*Адміністративне стягнення є мірою відповідальності і застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, у дусі дотримання Законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.*

*Адміністративне стягнення накладається з метою:*

- забезпечення виконання загальнообов'язкових правил (припинення протиправного поступку);
- покарання правопорушника;
- виховання правопорушника;
- відновлення порушених прав (у тому числі відшкодування завданих збитків);
- попередження нових правопорушень.

*За формами адміністративне стягнення може бути:*

- моральним;
- матеріальним;
- у вигляді тимчасового обмеження прав.



## 2. Види адміністративного стягнення

Усі заходи юридичної відповідальності за вчинення адміністративних проступків можна умовно поділити на три групи:

- адміністративні стягнення, передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення;
- адміністративні стягнення, передбачені іншими законами України, що встановлюють адміністративну відповідальність;
- заходи впливу, що застосовують до неповнолітніх.



**Буква закону – Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі КУпАП)**

### *Ст. 24. Види адміністративних стягнень*

За вчинення адміністративних правопорушень можуть застосовуватись такі адміністративні стягнення:

- 1) попередження;
- 2) штраф;
- 3) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- 4) конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних унаслідок вчинення адміністративного правопорушення;
- 5) позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання);
- 6) виправні роботи;
- 7) громадські роботи;
- 8) адміністративний арешт.

*Попередження* як захід адміністративного стягнення застосовується за незначні адміністративні правопорушення (порушення правил користування засобами автомобільного транспорту та електротранспорту, порушення правил благоустрою території міста та інших населених пунктів тощо) і виноситься в письмовій формі.

*Штраф* – грошове стягнення з правопорушника – є найпоширенішим видом адміністративного стягнення. Наприклад, при самовільному випалюванні рослинності або її залишків, незаконному вилученні паспорта і прийнятті його в заставу тощо.

Оплатне вилучення предмета, як і конфіскація, мають майновий характер. *Оплатне вилучення предмета* полягає в

його примусовому вилученні за рішенням суду і наступній реалізації з передачею вирученої суми колишньому власникові з відрахуванням витрат щодо реалізації вилучення предмета. Наприклад, за повторне протягом року керування транспортним засобом у стані алкогольного сп'яніння.

При застосуванні ж *конфіскації* у правопорушника вилучаються лише предмети, які стали знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного проступку. Наприклад, порушення правил про валютні операції: незаконні скуповування, продаж, обмін, використання валютних цінностей як засобу платежу або застави тягнуть за собою конфіскацію зазначених цінностей разом зі стягненням у вигляді попередження або штрафу.

*Позбавлення спеціального права* застосовується на строк до трьох років за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом. Наприклад, за невиконання вимог про зупинку, залишення місця дорожньо-транспортної пригоди тощо.

*Виправні роботи* застосовуються на строк до двох місяців з відбуванням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, і з відрахуванням до 20 % її заробітку в прибуток держави. Наприклад, за злісну непокору законному розпорядженню або вимозі працівника транспорту, який здійснює контроль за перевезенням пасажирів тощо.

*Громадські роботи* полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначає орган місцевого самоврядування. Вони призначаються судом на строк від 20 до 60 годин і відбуваються не більш як 4 години на день. Громадські роботи не призначаються інвалідам I або II групи, вагітним жінкам, жінкам, старшим 55 років, та чоловікам, старшим 60 років.

Найбільш суворим видом адміністративних стягнень є *адміністративний арешт*, який полягає у фізичному обмеженні свободи особи на строк до 15 діб. Адміністративний арешт встановлюється і застосовується лише в особливих випадках за окремі види адміністративних проступків (дрібне хуліганство, прояв неповаги до суду тощо).

До *другої групи* належать адміністративні стягнення, встановлені іншими законами, відмінні від закріплених у Кодексі України про адміністративні правопорушення. Наприклад, для такої категорії правопорушників, як іноземці та особи без громадянства Законом України «Про правовий статус іноземців» передбачено спеціальний вид адміністративного стягнення – видворення за межі України.

*Третя група заходів* застосовується до неповнолітніх у віці від 16 до 18 років. Справи про адміністративні проступки, вчинені неповнолітніми особами, розглядаються тільки районним (міським) судом.



### **Буква закону – КУпАП**

**Ст. 24-1. Заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх**

За вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх у віці від 16 до 18 років можуть бути застосовані такі заходи впливу:

- 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення в потерпілого;
- 2) застереження;
- 3) догана або сувора догана;
- 4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

Застосування таких засобів впливу є правом, а не обов'язком суду. Суд застосовує адміністративні стягнення або заходи виховного впливу з урахуванням особи неповнолітнього.



### **Розв'яжіть ситуацію**

Учні 11 класу Микола і Віктор побили 15-річного Ігоря, у результаті чого завдали йому тілесних ушкоджень. Начальник міського відділу внутрішніх справ кваліфікував дії Миколи і Віктора як дрібне хуліганство і направив протокол про адміністративне правопорушення до суду. Суддя виніс постанову про притягнення до відповідальності Миколи і Віктора, якою наклав на кожного стягнення у вигляді адміністративного арешту строком на сім діб.

- Чи законне рішення суду? Відповідь обґрунтуйте.



### **Запитання для самоперевірки**

1. Що таке адміністративне стягнення?
2. Які бувають види адміністративних стягнень за метою і формою?
3. Які стягнення накладаються за вчинені адміністративні правопорушення?
4. Назвіть заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх за вчинені адміністративні правопорушення.
5. Порівняйте громадські та виправні роботи як види стягнень, що застосовуються за адміністративні правопорушення.

## § 7. Адміністративне затримання

### 1. Адміністративне затримання: поняття та мета його застосування



#### Норма закону

*Адміністративне затримання – це примусове короткочасне обмеження свободи дій і пересування особи, яка вчинила адміністративне правопорушення.*

Воно являє собою невідкладну дію уповноважених посадових осіб, яка забезпечує притягнення винного до адміністративної відповідальності, і не є заходом адміністративного стягнення. Адміністративне затримання застосовується:

- коли вичерпано всі інші заходи впливу;
- для встановлення особи;
- для складання протоколу про адміністративне правопорушення в разі неможливості складання його на місці вчинення правопорушення;
- для забезпечення своєчасного і правильного розгляду справ;
- для виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення.

Порядок адміністративного затримання визначається Кодексом України про адміністративні правопорушення.

### 2. Органи, що мають право здійснювати адміністративне затримання

Адміністративне затримання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, може провадитися лише уповноваженими органами (посадовими особами) на такі дії.

Адміністративне затримання проводиться	
Органи (посадові особи)	Види правопорушень (проступки)
Органи внутрішніх справ	<ul style="list-style-type: none"> <li>• вчинення дрібного хуліганства;</li> <li>• порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів і демонстрацій;</li> <li>• поширення неправдивих чуток;</li> <li>• вчинення злісної непокори законному розпорядженню чи вимозі працівника міліції, осіб, прирівняних до них, чи образи їх;</li> <li>• публічні заклики до невиконання вимог працівника міліції;</li> <li>• прояви неповаги до суду;</li> </ul>

Адміністративне затримання проводиться	
Органи (посадові особи)	Види правопорушень (проступки)
Органи внутрішніх справ	<ul style="list-style-type: none"> <li>вчинення незаконного доступу до інформації в автоматичних системах;</li> <li>порушення правил обігу наркотичних засобів та психотропних речовин;</li> <li>незаконний продаж товарів;</li> <li>торгівля з рук у невстановлених місцях;</li> <li>розпивання спиртних напоїв у громадських місцях; поява в громадських місцях у стані алкогольного сп'яніння;</li> <li>у випадках, коли є підстави вважати, що особа займається проституцією.</li> </ul>
Органи прикордонної служби	<ul style="list-style-type: none"> <li>незаконне перетинання або спроба незаконного перетинання державного кордону;</li> <li>порушення прикордонного режиму або режиму в пунктах пропуску через державний кордон;</li> <li>порушення правил перебування іноземців та осіб без громадянства в Україні та інші.</li> </ul>
Посадова особа воєнізованої охорони	<ul style="list-style-type: none"> <li>вчинення правопорушень, пов'язаних з посяганням на охоронюваний об'єкт.</li> </ul>
Посадові особи Військової служби правопорядку у Збройних Силах України	<ul style="list-style-type: none"> <li>вчинення військовослужбовцями, військовозобов'язаними під час проходження ними зборів та службових обов'язків дрібного хуліганства;</li> <li>злісна непокоря законному розпорядженню та вимозі посадової особи Військової служби правопорядку;</li> <li>публічні заклики до невиконання вимог посадових осіб Військової служби правопорядку;</li> <li>порушення правил зберігання, носіння або перевезення вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і боєприпасів та інші.</li> </ul>
Органи Служби безпеки України	<ul style="list-style-type: none"> <li>порушення законодавства про державну таємницю;</li> <li>здійснення незаконного доступу до інформації в автоматичних системах;</li> <li>придбання або зберігання спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку.</li> </ul>

### 3. Строки затримання

Адміністративне затримання особи може тривати не більше *3 годин* з моменту доставлення її в орган внутрішніх справ. В особливих випадках для встановлення особи і з'ясування обставин правопорушення – *до 3 діб* з повідомленням про це письмово прокурора протягом *24 годин* з моменту затримання

або на строк до 10 діб з санкції прокурора, якщо правопорушник не має документів, що посвідчують його особу.

Строк адміністративного затримання обчислюється з моменту доставлення порушника для складання протоколу, а особи, яка була в стані сп'яніння, – із часу її протвердження.

#### 4. Документи, що складаються при адміністративному затриманні

Про адміністративне затримання складається протокол, у якому зазначається:

- дата і місце його складення;
- посада, прізвище, ім'я та по батькові особи, яка склала протокол;
- відомості про особу затриманого;
- час і мотиви затримання.

Протокол підписується посадовою особою, яка його склала, і затриманим. У разі відмови затриманого від підписання протоколу в ньому робиться запис про це.

Про місце перебування особи, затриманої за вчинення адміністративного правопорушення, негайно повідомляються її родичі, а на її прохання також власник відповідного підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган.

Адміністративне затримання може бути оскаржено заінтересованою особою у вищестоящому органі (чи посадовою особою) відносно органу (посадової особи), який застосував його. Крім того, оскарження може бути направлено прокуророві або до суду.



#### Розв'яжіть ситуацію

Пізно ввечері наряд патрульно-постової служби під час здійснення патрулювання помітив, як в одному з дворів відбувається бійка – молодик бив лежачу людину, а неподалік стояв перехожий і емоційно жестикулював. Працівники міліції кинулись у двір, підбігли до молодика і відтягли його від людини. Чоловік середнього віку, який лежав, повільно підвівся і, хитаючись, пішов у під'їзд. Молодик намагався вирватися з рук міліціонерів, чинив їм опір, нецензурно висловлювався. Працівники міліції доставили правопорушника в районний відділ внутрішніх справ і здали в чергову частину, заявивши при цьому, що протокол про затримання складуть після закінчення патрулювання, вранці.

- Чи правомірні дії наряду патрульно-постової служби?



#### Запитання для самоперевірки

1. Що таке адміністративне затримання?
2. Які органи правомочні здійснювати адміністративне затримання і за які адміністративні правопорушення?

3. Яка відмінність між протоколом про адміністративне затримання і протоколом про адміністративне правопорушення?
4. Назвіть строки адміністративного затримання.

## § 8–9. Адміністративне провадження

### 1. Адміністративне провадження

Адміністративні провадження охоплюють майже всі сфери нашого життя, діяльність установ, підприємств, організацій та насамперед держави.



#### Норма закону

*Адміністративне провадження – це вирішення адміністративним судом чи іншими компетентними уповноваженими органами публічно-правового спору, у якому хоча б однією із сторін є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції, у тому числі й забезпечення порядку застосування адміністративних стягнень до осіб, які скоїли адміністративне правопорушення.*

Завданнями провадження в справах про адміністративні правопорушення є: своєчасне, всебічне, повне і об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її в точній відповідності із законом; забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень; запобігання правопорушенням; виховання громадян у дусі додержання законів; зміцнення законності.

Адміністративне провадження може здійснюватись у: *адміністративному, судовому порядку і громадськими органами.*

Основними *видами* адміністративного провадження є:

- провадження у справах про адміністративні правопорушення;
- провадження з пропозицій;
- провадження за заявами та скаргами громадян;
- дисциплінарні провадження.

У справі про адміністративне провадження можуть брати участь: особа, яка притягається до адміністративної відповідальності, законні представники, захисник, свідок, експерт, перекладач, потерпілий.

## 2. Адміністративне судочинство. Адміністративні суди

Адміністративне судочинство в Україні здійснюється адміністративними судами. Юрисдикція адміністративних судів поширюється на всі публічно-правові спори, крім спорів, для яких законом встановлений інший порядок судового вирішення.

*Адміністративними судами в Україні є:*

- окружні адміністративні суди;
- апеляційні адміністративні суди;
- Вищий адміністративний суд України.

*Адміністративні суди розглядають справи:* де однією із сторін є орган чи посадова особа місцевого самоврядування; в приводу рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень у справах про їх притягнення до відповідальності.

Адміністративні справи вирішуються адміністративним судом за місцем проживання (знаходження) відповідача. Справи з приводу оскарження правових актів індивідуальної дії, а також дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень вирішуються адміністративними судами за місцем проживання (знаходження) позивача.

*Адміністративне судочинство здійснюється:*

- одноособово (в судах першої інстанції);
- колегією з 3 судів (в окружних судах у випадках, передбачених законодавством, в апеляційному порядку);
- колегією з 5 судів (у касаційному порядку);
- перегляд судових рішень в адміністративних справах у Верховному Суді України здійснюється колегіально.



**Буква закону – Кодекс адміністративного судочинства України**

### *Ст. 2. Завдання адміністративного судочинства*

1. Завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ.

Повноваження адміністративних судів, порядок звернення до адміністративних судів і порядок здійснення судочинства визначає Кодекс адміністративного судочинства України.



*Компетенція адміністративних судів поширюється на:*

- спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень, дій чи бездіяльності;
- спори з приводу прийняття громадян на державну службу, її проходження, звільнення зі служби;
- спори між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління, а також спори, які виникають з приводу укладення та виконання адміністративних договорів;
- спори за зверненням суб'єкта владних повноважень у випадках, встановлених законом;
- спори щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму.

#### 4. Учасники та етапи адміністративного судочинства. Рішення адміністративних судів

Учасниками адміністративного судочинства є: сторони (їх представники), треті особи (їх представники). Сторонами є *позивач* (будь-яка фізична чи юридична особа) та *відповідач* (суб'єкти владних повноважень).

Крім осіб, які беруть участь у справі, учасниками адміністративного процесу є: *секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, спеціаліст, позивач.*

*Етапи адміністративного судочинства:*

Відкриття справи

Підготовка до розгляду, в тому числі попереднє судове засідання (проводиться з метою досудового врегулювання спору)

Судовий розгляд і прийняття рішення

Апеляційне, касаційне провадження

Адміністративне судочинство здійснюється на основі *позовної заяви* (рішення приймається суддею не пізніше, ніж на наступний день із часу отримання такої заяви), яка може містити вимоги: *скасувати рішення, вчинити певні дії (чи утриматися від дій), стягнення коштів, встановлення компетенції* тощо. Загальний строк позовної давності в адміністративному судочинстві встановлено в *1 рік*.

Суддя після ознайомлення з матеріалами справи, може прийняти рішення про:

- повернення позовної заяви на підставі того, що позивач не має адміністративної дієздатності чи справа не є підсудною тощо;
- відмову у відкритті провадження в адміністративній справі на підставі факту смерті фізичної особи позивача або відповідача чи коли в зазначеному спорі вже є рішення (ухвала) суду, що набрали законної сили, тощо;
- відкриття провадження в адміністративній справі.

Другий етап передбачає після ознайомлення суддею із матеріалами справи, попереднє судове засідання, можливість примирення сторін або передача справи до розгляду суду.

Судовий розгляд відбувається за участю осіб учасників справи (за заявою особи справа може розглядатися без її участі) протягом розумного строку, але не більше 1 місяця з дня відкриття провадження у справі. При розгляді справи суд заслуховує сторони, свідків, вивчає докази, свідчення експертів тощо, а після дебатів приймає рішення в дорадчій кімнаті.

На підставі розгляду адміністративної справи суд може прийняти:

Рішення адміністративного суду:	Постанова адміністративного суду про:
<ul style="list-style-type: none"> <li>• у формі ухвали про залишення позовної заяви без розгляду;</li> <li>• у формі ухвали про зупинення та поновлення провадження у справі (смерть, хвороба, відрадження тощо);</li> <li>• у формі ухвали про закриття провадження у справі (примирення, відмова позивача від позову тощо);</li> <li>• у формі постанови про вирішення спору по суті</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• визнання протиправним рішення суб'єкта владних повноважень чи окремих його положень;</li> <li>• зобов'язання відповідача вчинити певні дії;</li> <li>• зобов'язання відповідача утриматися від вчинення певних дій;</li> <li>• стягнення з відповідача певних коштів;</li> <li>• тимчасову заборону (зупинення) окремих видів або всієї діяльності об'єднання громадян;</li> <li>• примусовий розпуск (ліквідацію) об'єднання громадян;</li> <li>• визнання наявності чи відсутності компетенції суб'єкта владних повноважень</li> </ul>

Постанова або рішення суду набуває законної сили після закінчення строку подання заяви про апеляційне оскарження, якщо таку заяву не було подано. Апеляційна скарга подається протягом *10 днів*, а касаційна – *упродовж 1 місяця* з моменту прийняття рішення адміністративним судом.

## 5. Провадження у справах за пропозиціями, заявами та скаргами громадян

Громадяни України у своєму повсякденному житті стикаються з необхідністю звертатися з різними питаннями до установ, організацій, органів влади тощо. Право на звернення є одним з конституційних прав громадян України, закріплених у ст. 40 Конституції України, і є одним з найважливіших політичних прав.

Громадяни України мають *право звернутися* до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення.

Особи, які не є громадянами України і законно перебувають на її території, мають таке саме право на подання звернення, як і громадяни України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами.

Під *зверненнями громадян* слід розуміти *викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги. Пропозиція (зауваження)* – звернення громадян, де подається порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

*Заява (клопотання)* – звернення громадян з проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, депутатів різних рівнів, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності. *Клопотання* – письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

*Скарга* – звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

Звернення, оформлене без дотримання вимог, повертається заявникові з відповідними роз'ясненнями не пізніше як через 10 днів від дня його надходження.

Звернення, оформлені належним чином і подані у встановленому порядку, підлягають обов'язковому прийняттю та розгляду. Забороняється відмова в прийнятті та розгляді звернення з посиланням на політичні погляди, партійну приналежність, стать, вік, віросповідання, національність громадянина, знання мови звернення.

Якщо питання, порушені в одержаному (органом державної влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, об'єднаннями громадян або посадовими особами) зверненні, не входять до їх повноважень, воно в термін не більше 5 днів пересилається відповідному органу чи посадовій особі, про що повідомляється громадянина, який подав звернення. У разі якщо звернення не містить даних, необхідних для прийняття обґрунтованого рішення органом чи посадовою особою, воно в той же термін повертається громадянину з відповідними роз'ясненнями.

Забороняється направляти скарги громадян для розгляду тим органам або посадовим особам, дії чи рішення яких оскаржуються.

Органи державної влади і місцевого самоврядування, об'єднання громадян та інші посадові особи в межах своїх повноважень зобов'язані:

- об'єктивно, всебічно і вчасно перевіряти заяви чи скарги;
- на прохання громадянина запрошувати його на засідання відповідного органу, що розглядає його заяву чи скаргу;
- невідкладно вживати заходів до припинення неправомірних дій, виявляти, усувати причини, які сприяли порушенням;
- забезпечувати поновлення порушених прав, реальне виконання прийнятих у зв'язку із заявою чи скаргою рішень;
- письмово повідомляти громадянина про результати перевірки заяви чи скарги і суть прийнятого рішення;
- вживати заходів щодо відшкодування у встановленому законом порядку матеріальних збитків, якщо їх було завдано громадянину в результаті порушення його прав чи законних інтересів;
- у разі визнання заяви чи скарги необґрунтованою роз'яснити порядок оскарження прийнятого за нею рішення;
- не допускати безпідставної передачі розгляду заяв чи скарг іншим органам;

- особисто організувати та перевіряти стан розгляду заяв чи скарг громадян, вживати заходів до усунення причин, що їх породжують, систематично аналізувати та інформувати населення про хід цієї роботи.

Звернення розглядаються і вирішуються у термін не більше *1 місяця від дня їх надходження*, а ті, які не потребують додаткового вивчення, – невідкладно, але не пізніше *15 днів* від дня їх отримання. Якщо в *місячний* строк вирішити порушені у зверненні питання неможливо, керівник відповідного органу, підприємства, установи, організації або його заступник встановлюють необхідний термін для його розгляду. Про що повідомляється особі, яка подала звернення. При цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, *не може перевищувати 45 днів*.

Особи, винні в порушенні Закону України «Про звернення громадян», несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність.



#### Розв'яжіть ситуацію

Під час перевірки продовольчого магазину «Острів» санітарним лікарем міста було встановлено порушення санітарних правил. Санітарний лікар склав протокол про адміністративне правопорушення стосовно директора магазину. У поясненні директор вказав, що згідно з наказом про розподіл посадових обов'язків за дотримання санітарних правил відповідає заступник директора.

- Які органи (посадові особи) повинні розглядати справу?
- Які можливі рішення у справі?



#### Запитання для самоперевірки

1. Що таке адміністративне провадження?
2. Хто може брати участь у справі про адміністративне провадження?
3. Які справи розглядають адміністративні суди?
4. Назвіть та схарактеризуйте етапи адміністративного судочинства.
5. Схарактеризуйте завдання адміністративного судочинства. На які правовідносини поширюється компетенція адміністративних судів?
6. Які строки розгляду звернень громадян встановлено законодавством?



## Тема 2

# ФІНАНСОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ

## § 10. Загальна характеристика фінансового права України

### 1. Загальна характеристика фінансового права

Успішне здійснення численних функцій держави значною мірою залежить від фінансового забезпечення її діяльності.



#### Для допитливих (з історії поняття)

Термін «фінанси» є міжнародним і походить від латинського слова «finansia», що в перекладі означає «готівка», «прибуток», тобто сукупність всіх грошових коштів, які знаходяться в розпорядженні підприємства, держави. З XVIII ст. термін «фінанси» в світі використовують для позначення відносин, пов'язаних з прибутками та видатками держави.



#### Норма закону

*Фінансове право – це система правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері збирання, розподілу та використання органами державної влади та місцевого самоврядування коштів з метою забезпечення виконання покладених на них функцій.*

### 2. Предмет фінансового права

Фінансове право належить до публічних галузей. *Об'єктом фінансово-правових норм є відносини, що виникають при безпосередньому формуванні, розподілі та організації використання централізованих і децентралізованих фондів, коштів,*

які становлять частину національного доходу і необхідні для функціонування держави.

*Предметом* регулювання фінансового права є:

- відносини між Україною, Автономною Республікою Крим та адміністративно-територіальними одиницями з приводу розподілу доходів і видатків між окремими ланками бюджетної системи;
- відносини між представниками органів державної влади і місцевого самоврядування, з одного боку, і органів державної виконавчої влади і виконкомів рад – з другого, з приводу складання розгляду, затвердження і виконання Державного бюджету і місцевих бюджетів та звітів про їх виконання;
- відносини між державою і підприємствами, установами, громадянами – з приводу виконання останніми фінансових зобов'язань перед державою щодо сплати податків, зборів;
- відносини між вищими органами державної виконавчої влади та виконками рад і бюджетними установами – з приводу одержання та використання останніми коштів, які виділяються з бюджетів та цільових фондів;
- відносини між Україною в особі Національного банку України та комерційними банками.

Таким чином, *предметом фінансового права* є суспільні відносини у сфері фінансової діяльності держави і територіальних громад з приводу формування, розподілу і використання централізованих і децентралізованих фондів державних фінансів.

### 3. Методи фінансово-правового регулювання

Важливу роль у визначенні природи і місця фінансового права в системі права є *метод правового регулювання*, під яким розуміють сукупність прийомів, способів впливу права на суспільні відносини.

Одним з методів фінансово-правового регулювання є *імперативний метод*, який виявляється у владних приписах, наказах одним суб'єктом іншим, що представляють державу. Цей метод фінансового права відрізняється від імперативних методів інших галузей права певною галузевою специфікою.

*Метод рекомендацій та погоджень* має похідний характер від імперативного методу в межах реалізації чи виконання владних розпоряджень.

#### 4. Джерела фінансового права

Фінансове право не кодифіковане. Його норми визначені в трьох підгалузях законодавства: бюджетному, податковому, банківському.

Залежно від сили юридичних актів, що містять правові норми, *джерела фінансового права* можна поділити на кілька груп:

- Конституція України – має для фінансового права установчий характер, оскільки містить ряд приписів (ст. 67, 74, 85, п. 1 ст. 92, ст. 95–100, ч. 3, 6, ст. 116, та інші);
- кодекси і закони – є найістотнішим джерелом фінансового права в міру того, наскільки вони містять норми, що стосуються цієї галузі. До них належать Бюджетний кодекс України, Закон України «Про Державний бюджет України»;
- постанови Верховної Ради України;
- укази і нормативні розпорядження Президента України;
- відомчі нормативно-правові акти (постанови Правління НБУ, накази Міністерства фінансів України, розпорядження Державного казначейства);
- нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування.

#### 5. Фінансові правовідносини та їх склад

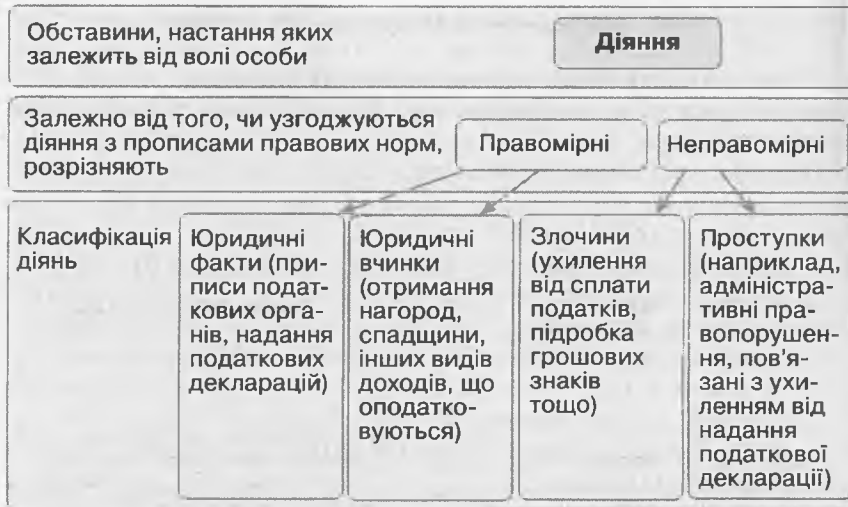
*Фінансове право охоплює три підгалузі: банківське право, бюджетне право, податкове право.*

Фінансово-правові відносини можуть виникати між державою в цілому та її адміністративно-територіальними утвореннями (АРК, областями, районами, містами, районами в містах, селищами і селами); між центральними та місцевими органами виконавчої влади та місцевого самоврядування; державними фінансовими органами та підприємствами; установами, організаціями; між державними фінансовими органами і населенням.

*Підстави виникнення фінансових правовідносин (за вольною ознакою серед юридичних фактів):*

- *фактичні (матеріальні):* юридичний факт (діяння), який породжує фінансові правовідносини; подія (настання нового бюджетного періоду, смерть платника податку тощо);
- *юридичні (процесуальні):* фінансово-правова норма, яка наділяє суб'єктів фінансовою правосуб'єктивністю.





Особливість фінансових правовідносин полягає в тому, що вони є владно-майновими, у них проявляється організаційна роль держави і органів місцевого самоврядування у ході розподілу, використання та контролю за використанням державних коштів. Це особливість, яка відрізняє фінансові правовідносини від інших відносин грошового характеру.

### Склад фінансових правовідносин

**Суб'єкти:** • Держава та її органи (Верховна Рада України, Рахункова палата, Кабінет Міністрів України, Державне казначейство, Державна податкова адміністрація, Державна контрольно-ревізійна служба);  
• органи місцевого самоврядування; • юридичні особи; • фізичні особи

**Об'єкти:** • фонди коштів, які формуються, розподіляються та використовуються внаслідок реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єктів

**Зміст:** • фактичний (діяльність держави і органів місцевого самоврядування у сфері державних фінансів, пов'язаних зі збиранням, розподілом і використанням фінансових ресурсів); • юридичний (права і обов'язки суб'єктів у цих відносинах)

Для фінансових правовідносин властиві й інші *особливості*:

- об'єктами є гроші чи грошові зобов'язання;
- суб'єкти є нерівноправними, оскільки держава та її органи наділені владними повноваженнями, а інші їхні учасники є суб'єктами підпорядкування;
- одним з обов'язкових суб'єктів є держава чи уповноважений нею орган;

- відносини мають публічний та імперативний характер, бо їх виникнення, зміна, припинення визначені законом і від волі учасників зазвичай не залежать.

Ці відносини за критерієм однорідності групують в окремі ланки (підгалузі та інститути), які в своїй сукупності становлять фінансову систему України.

### Фінансова система України

**Загальнодержавний централізований фонд**  
(Державний бюджет України)

**Централізовані фонди**  
для окремих територій (місцеві бюджети)

**Страховання** (державне обов'язкове страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань)

**Позабюджетні фонди**  
(Пенсійний фонд, Фонд для здійснення заходів з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення та інші фонди)

Різні форми **кредиту** (банківського та державного)

**Децентралізовані фонди**  
(фінанси галузей народного господарства, підприємств, установ, організацій різних форм власності)



#### Розв'яжіть ситуацію

До керівника одного з новостворених підприємств, яке не мало майна та не здійснювало господарської діяльності, податковою інспекцією були застосовані фінансові санкції за неподання податкової звітності.

- Схарактеризуйте склад даних фінансових правовідносин.



#### Запитання для самоперевірки

1. Що є предметом фінансового права?
2. Схарактеризуйте методи правового регулювання фінансових правовідносин.
3. Назвіть джерела фінансового права.
4. Що є підставами виникнення, зміни та припинення фінансових правовідносин?
5. Схарактеризуйте склад фінансових правовідносин.
6. Які особливості властиві фінансовим правовідносинам?
7. Схарактеризуйте фінансову систему України.

## § 11. Бюджетне право України

### 1. Бюджет. Бюджетна система

Оскільки центральне місце у фінансовій системі посідає бюджет, то найважливішою частиною фінансового права є його підгалузь – *бюджетне право*.



#### Для допитливих (з історії поняття)

У середньовічній Англії в певний час канцлер казначейства відкривав свій бюджет – шкіряний мішок, сумку (від кельтського *bulga*), де знаходилися папери або рахунки. Він проголошував законопроект, у якому після закінчення фінансового року пояснював перед палатою громад минулорічні результати фінансової діяльності та оприлюднював прогнозовані доходи та витрати на наступний період. І лише з кінця XVIII ст. бюджетом став називатися документ, у якому розписано доходи і видатки на наступний рік.

Бюджет являє собою фінансову програму діяльності держави, що закріплює її грошові ресурси (доходи) та їхній розподіл (видатки), яку розробляє Кабінет Міністрів України і затверджує Верховна Рада України у вигляді закону.

План формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду

Бюджет

За своєю суттю бюджет – це розпис доходів і витратків держави на бюджетний період

Доходи

Видатки

Податкові та неподаткові надходження

Доходи від операцій з капіталом

Трансферти

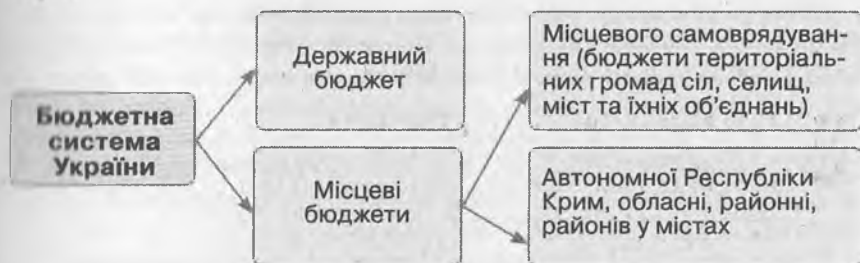


#### Норма закону

*Бюджетне право* – це система юридичних норм, що регулюють відносини в галузі бюджетної діяльності, встановлення бюджетної системи, розмежування доходів загальнодержавного і місцевих бюджетів, прийняття і виконання бюджетів і звітів про їхнє виконання.

Важливими інститутами бюджетного права є бюджетний устрій і бюджетна система.

*Бюджетний устрій* – це організація і принципи побудови бюджетної системи, її структура, взаємозв'язок між окремими ланками, який визначається з урахуванням державно-територіального устрою.



*Бюджетна система* ґрунтується на принципах єдності, збалансованості кожного бюджету, повноти, обґрунтованості, ефективності, цільового використання бюджетних коштів, справедливості і неупередженості, публічності та прозорості, відповідальності учасників бюджетного процесу.

## 2. Бюджетний процес

*Бюджетний процес* – це діяльність державних органів і органів місцевого самоврядування щодо складання, розгляду, затвердження, виконання бюджету і затвердження звіту про його виконання.

Відповідно до Бюджетного кодексу України бюджетний процес включає 4 стадії:

*Стадії бюджетного процесу:*

1. Складання проектів бюджетів усіх рівнів (Кабмін подає проект Держбюджету не пізніше 15 вересня кожного року на затвердження до Верховної Ради).

2. Розгляд та прийняття Закону про Державний бюджет України Верховною Радою України (не пізніше 1 грудня кожного року), рішень про місцеві бюджети.

3. Виконання бюджету з 1 січня по 31 грудня (Держбюджет – Кабміном, місцеві – місцевими держадміністраціями, виконками рад).

4. Підготовка і розгляд звіту про виконання бюджету та ухвалення рішень щодо нього.

На всіх стадіях бюджетного процесу здійснюється контроль за дотриманням бюджетного законодавства, аудит та оцінка ефективності управління бюджетними коштами відповідно до законодавства.

Державний бюджет України затверджується у формі закону на 1 рік.

### 3. Доходи і видатки Державного бюджету України

Державний бюджет України складається з двох частин: *доходів та видатків*. *Дохідна частина бюджету* включає закріплені та регулюючі доходи, а також дотації, субсидії, субвенції, трансферти тощо. *Закріпленими* вважаються доходи, які повністю або в чітко фіксованій частині (проценти) постійно або протягом тривалого часу надходять в певний бюджет; *регулюючі* – доходи, які для збалансування доходів і видатків поступають до певного бюджету у вигляді відрахувань відповідно до певних нормативів.

Якщо регулюючі доходи не дають змогу збалансувати бюджет, застосовуються інші методи бюджетного регулювання.

*Дотації безвідплатні, безповоротні* – це суми, які виділяються з вищих бюджетів для формування мінімального бюджету, тобто бюджету, у який закладається мінімально необхідні видатки та розрахунковий обсяг доходів.

*Субвенції* – це виділені з вищого бюджету на певний строк на конкретні цілі суми вирівнювання соціально-економічного розвитку.

*Трансферт* – це переведення коштів з фонду фінансової підтримки регіонів у бюджеті нижчого територіального рівня.

*Секвестр* – пропорційне щомісячне зменшення державних видатків за всіма статтями.

*Бюджетний кредит* – надається комерційним банкам з Державного чи місцевих бюджетів, під державні або регіональні цільові програми розвитку сільськогосподарського виробництва, затверджені Кабінетом Міністрів України або відповідними органами регіонального управління.

*Бюджетна позика* – надання бюджетних коштів юридичним особам на зворотній та відплатній основі.

*Видаткова частина бюджету* включає в себе бюджет розвитку та бюджет поточних видатків. Під *бюджетом розвитку* розуміється фінансування інновацій (технічного переозброєння) та інвестиційна діяльність у частині соціально-економічного розвитку території, економічних програм та інших видатків (розвиток нових виробництв). *Бюджет поточних видатків* – це видатки на утримання та розвиток освітніх закладів, закладів охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо.

При формуванні бюджету дохідна частина повинна відповідати видатковій частині. Якщо доходи перевищують видатки, виникає *профіцит* бюджету. Якщо видатки перевищують доходи, виникає *дефіцит* бюджету.

В Україні впроваджена *казначейська форма обслуговування Державного бюджету*:

- операцій з коштами Державного бюджету;
- розрахунково-касове обслуговування розпорядників бюджетних коштів;
- контрольно-бюджетні повноваження при зарахуванні надходжень, прийнятті зобов'язань при проведенні платежів;
- бухгалтерський облік та складання звітності про виконання Державного бюджету.

Не пізніше 31 грудня або на останній день іншого бюджетного періоду Державне казначейство закриває всі рахунки, відкриті в поточному бюджетному періоді. Зведення, складання та надання звітності про виконання Державного бюджету здійснюється Державним казначейством. Звітність буває: *оперативною, місячною, квартальною, річною.*

#### 4. Контроль за використанням державних коштів

Фінансовий контроль властивий всім фінансово-правовим інститутам і охоплює діяльність державних і недержавних підприємств, установ і організацій, а також громадян. Суть *фінансового контролю за використанням державних коштів* полягає в контролі держави за законністю та доцільністю утворення, розподілу та використання грошових фондів держави та органів місцевого самоврядування.

##### Основні завдання фінансового контролю

- Перевірка виконання фінансових зобов'язань перед державою та іншими суб'єктами фінансових правовідносин
- Перевірка правильності використання бюджетних і позабюджетних коштів, банківських позик
- Перевірка правильності здійснення фінансових операцій, розрахунків і збереження грошових коштів
- Усунення і попередження порушень фінансової дисципліни

##### Види фінансового контролю



*Методами (способами) фінансового контролю за використанням державних коштів є перевірка, обстеження, аналіз матеріалів, ревізія. Основним методом фінансового контролю є ревізія.*



### Розв'яжіть ситуацію

У зв'язку зі зменшенням надходжень доходів до міського бюджету і відсутністю коштів на утримання в грудні поточного року освітніх закладів, закладів охорони здоров'я та закладів культури, враховуючи те, що не було виконано програму інвестиційної діяльності ради і, як наслідок, в бюджеті були не використані фінанси, виконком прийняв рішення провести фінансування цих установ зі статей бюджету розвитку.

- Дайте правову оцінку рішення виконкому.
- Яку пораду ви дасте міському голові для правового вирішення існуючої проблеми?



### Запитання для самоперевірки

1. Що таке бюджет і бюджетне право?
2. Із чого складається бюджетна система України?

3. Схарактеризуйте стадії бюджетного процесу.
4. Назвіть методи бюджетного регулювання.
5. Яка форма обслуговування Державного бюджету введена в Україні?
6. Які основні завдання і види фінансового контролю?

## § 12–13. Податкова система України

### 1. Поняття та основні засади податкового законодавства

Податки, збори та мито є найважливішими джерелами державних доходів майже всіх держав світу (виключення становлять, наприклад, Андорра, Об'єднані Арабські Емірати, у яких не збираються податки). Завдяки системі оподаткування влада має змогу забезпечувати свою діяльність.



#### Для допитливих (з історії поняття)

У першій половині XVIII ст. до н.е. вавилонський цар Хаммурапі затвердив закони, що були вибиті на чорному базальтовому камені і в яких податки йменувалися як «подать». У V ст. до н.е. в Давньому Римі були прийняті Закони XII таблиць, де йшлося про збори. У II ст. до н.е. в Індії прийнято закони Ману, які склалися з 12 глав і 2685 статей. Податки в цих законах йменувалися як «кара».

У найдавнішій пам'ятці правової культури Давньоруської держави – «Руській правді» (XI ст.) податки йменувалися як «віра».

Основним джерелом доходів державного бюджету є податки, тому ще однією складовою фінансового права є підгалузь – податкове право.



#### Норма закону

*Податкове право – це підгалузь фінансового права, правові норми якої регулюють суспільні відносини, що виникають на основі встановлення та збору податків.*

Податкове законодавство України складається з: Конституції України; Податкового кодексу України (чинний з 1 січня 2011 р.); Митного кодексу України та інших законів з питань митної справи у частині регулювання правовідносин, що виникають у зв'язку з оподаткуванням, ввізним або вивізним митом; чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України і якими регулюються питання оподаткування; нормативно-правових актів, прийнятих на підставі та на виконання Податкового кодексу України.



Податки вважаються одним з обов'язкових атрибутів держави, а право на встановлення власної податкової системи є виключним правом суверенної держави.

Сукупність усіх платежів у вигляді податків, мита та зборів, що справляються в установленому Податковим кодексом України порядку, становить *податкову систему України*.



### Буква закону – Податковий кодекс України

**Ст. 15.1.** Платниками податків визнаються фізичні особи (резиденти і нерезиденти України), юридичні особи (резиденти і нерезиденти України) та їх відокремлені підрозділи, які мають, одержують (передають) об'єкти оподаткування або провадять діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування згідно з цим Кодексом або податковими законами, і на яких покладено обов'язок із сплати податків та зборів згідно з цим Кодексом.

**Ст. 15.2.** Кожний з платників податків може бути платником податку за одним або кількома податками та зборами.

Платник податків веде справи, пов'язані зі сплатою податків, особисто або через свого представника.

## 2. Об'єкти оподаткування. Обов'язки та права платників податків і зборів

### Норма закону

*Об'єктом оподаткування можуть бути майно, товари, дохід (прибуток) або його частина, обороти з реалізації товарів (робіт, послуг) та інші об'єкти, визначені податковим законодавством, з наявністю яких податкове законодавство пов'язує виникнення у платника податкового обов'язку.*

Податкове законодавство України встановлює права і обов'язки платників податків.

*Платник податків зобов'язаний:*

- стати на облік у контролюючих органах у порядку, встановленому законодавством України;
- вести в установленому порядку облік доходів і витрат, складати звітність, що стосується обчислення і сплати податків і зборів;
- подавати до контролюючих органів декларації, звітність та інші документи;
- сплачувати податки та збори в строки та в розмірах, встановлених Податковим кодексом та законами з питань митної справи;
- виконувати законні вимоги контролюючих органів щодо усунення виявлених порушень законів з питань оподаткування та митної справи;
- не перешкоджати законній діяльності посадової особи контролюючого органу під час виконання нею службових обов'язків та виконувати законні вимоги такої посадової особи;
- забезпечувати збереження документів, пов'язаних з виконанням податкового обов'язку, протягом строків, встановлених Податковим кодексом;
- допускати посадових осіб контролюючого органу під час проведення ними перевірок до обстеження приміщень, територій, що використовуються для одержання доходів чи пов'язані з утриманням об'єктів оподаткування;
- виконувати інші обов'язки, передбачені статтею 16 Податкового кодексу України.

*Платник податків має право:*

- безоплатно отримувати в органах державної податкової служби та в органах митної служби інформацію про податки та збори і нормативно-правові акти, що регулюють порядок обліку та сплати податків та зборів;

- представляти свої інтереси в контролюючих органах самостійно, через податкового агента або уповноваженого представника;
- користуватися податковими пільгами за наявності підстав;
- одержувати відстрочення, розстрочення сплати податків або податковий кредит;
- бути присутнім під час проведення перевірок, ознайомлюватися з актами перевірок, проведених контролюючими органами;
- оскаржувати в порядку, встановленому Податковим кодексом України, рішення, дії (бездіяльність) контролюючих органів;
- на повне відшкодування збитків (шкоди), заподіяних незаконними діями контролюючих органів у встановленому порядку;
- платник податку має також інші права, передбачені податковим законодавством.

### 3. Податок. Збір. Мито

#### Норма закону

*Податком є обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку відповідно до Податкового кодексу.*

*Збором (платою, внеском) є обов'язковий платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників зборів, з умовою отримання ними спеціальної вигоди, у тому числі внаслідок вчинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значимих дій.*

*Митними платежами є податки, що відповідно до Податкового кодексу або митного законодавства справляються під час переміщення або у зв'язку з переміщенням товарів через митний кордон України.*

Між податком, збором і митом існують певні відмінності, переважно в меті. Якщо мета податків – задоволення потреб держави, то збори і мито спрямовані на задоволення потреб та видатків окремих установ. Податки сплачуються з певною періодичністю, а збори і мито, як правило, мають разовий характер.

Мито є платежем за наявністю певного права, а збір – за здійснення на користь платника дій, які мають юридичне значення. Податки і збори сплачуються в певному розмірі та в чітко визначені строки і спрямовуються до бюджетів відповідного рівня.

**Ознаки податків:**

- обов'язковість, адресність;
- примусовість, безоплатність;
- нецільовий характер, безповоротність;
- регулярність, розподіл між бюджетами;
- контроль за їх походженням.

Роль і місце податків в житті суспільства відображаються в їхніх функціях – основних напрямках фінансово-управлінського впливу на суспільні відносини.



Класифікація податків можлива за різними критеріями.

Залежно від *суб'єкта* (платника податків):

- податки з юридичних осіб (податок на додану вартість, податок на прибуток підприємств);
- податок з фізичних осіб (податок на доходи фізичних осіб);
- податки з юридичних та фізичних осіб (плата за землю).

Залежно від *характеру* використання:

- податки загального призначення (мити);
- цільові податки (збір за місця для паркування транспортних засобів).

За *способами обкладання*:

- прямі податки (податок на прибуток підприємств);
- непрямі податки (акцизний податок, податок на додану вартість).

Залежно від *органу*, що їх встановлює:

- загальнодержавні (податок на додану вартість; податок на доходи фізичних осіб; податок на прибуток підприємства; акцизний податок та інші);
- місцеві (податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки; єдиний податок; збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності та інші).

За *періодичністю стягнення*:

- одноразові, що сплачуються один раз протягом певного від-

різка часу за вчинення певних дій (збір за першу реєстрацію транспортного засобу);

- систематичні (регулярні), тобто такі, які сплачуються періодично (щомісячно, щоквартально) (акцизний податок, податок на доходи фізичних осіб).

#### 4. Загальнодержавні та місцеві податки і збори



##### *Буква закону – Податковий кодекс України*

##### *Ст. 8. Види податків та зборів*

8.1. В Україні встановлюються загальнодержавні та місцеві податки та збори.

8.2. До загальнодержавних належать податки та збори, що встановлені цим Кодексом і є обов'язковими до сплати на усій території України, крім випадків, передбачених цим Кодексом.

8.3. До місцевих належать податки та збори, що встановлені відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, визначених цим Кодексом, рішенням сільських, селищних і міських рад у межах їх повноважень, і є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

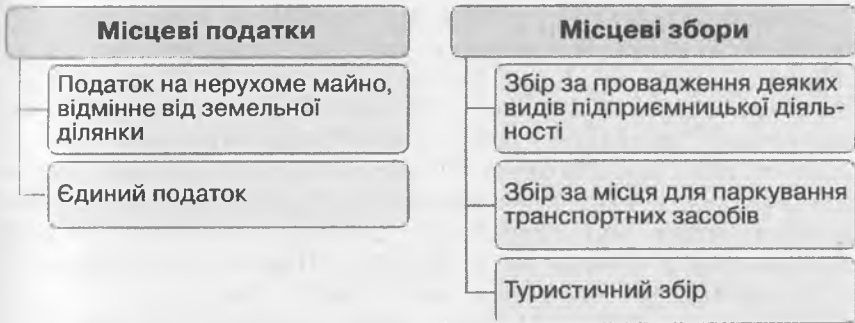
*До загальнодержавних належать такі податки та збори:*

- податок на прибуток підприємств;
- податок на доходи фізичних осіб;
- податок на додану вартість;
- акцизний податок;
- збір за першу реєстрацію транспортного засобу;
- екологічний податок;
- рентна плата за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами;
- рентна плата за нафту, природний газ і газовий конденсат, що видобуваються в Україні;
- плата за користування надрами;
- плата за землю;
- збір за користування радіочастотним ресурсом України;
- збір за спеціальне використання води;
- збір за спеціальне використання лісових ресурсів;
- фіксований сільськогосподарський податок;
- збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства;
- мито;
- збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію;

- збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності.

Установлення загальнодержавних податків та зборів, не передбачених Податковим кодексом України, забороняється.

Механізм здійснення та зарахування місцевих податків та зборів до відповідних місцевих бюджетів здійснюється відповідно до Бюджетного кодексу України.



## 5. Податок на доходи фізичних осіб

*Платниками податку на доходи фізичних осіб є:*

- фізична особа – резидент, яка отримує доходи як з джерела їх походження з України, так і іноземні доходи;
- фізична особа – нерезидент, яка отримує доходи з джерела їх походження з України;
- податковий агент.

*Об'єктом оподаткування резидента є:*

- загальний місячний оподатковуваний дохід;
- чистий річний оподатковуваний дохід, який визначається шляхом зменшення загального річного оподаткованого доходу на суму податкового кредиту такого звітного року;
- доходи з джерелом їх походження з України, які підлягають кінцевому оподаткуванню при їх виплаті;
- іноземні доходи.

*Об'єктом оподаткування нерезидента є:*

- загальний місячний оподатковуваний дохід з джерелом його походження з України;
- загальний річний оподатковуваний дохід з джерелом його походження з України;
- доходи з джерелом їх походження з України, які підлягають кінцевому оподаткуванню при їх виплаті.

Питання оподаткування фізичних осіб регламентується Законами України, якими передбачено створення Державного реєстру фізичних осіб.



### Норма закону

*Державний реєстр фізичних осіб платників податків та інших обов'язкових платежів – це автоматизований банк даних, створений для забезпечення єдиного державного обліку фізичних осіб, які зобов'язані сплачувати податки, збори та інші обов'язкові платежі і внески.*

Державний реєстр створюється Головною податковою інспекцією України. Він включає такі дані: індивідуальні ідентифікаційні номери, що надаються фізичним особам; загальні відомості про фізичних осіб; інформація про сплату фізичними особами податків та інших обов'язкових платежів.

Крім того, до Державного реєстру вноситься інформація про осіб, які: постійно проживають в Україні і мають об'єкти оподаткування, що потребують сплати податків та інших обов'язкових платежів; не мають постійного місця проживання в Україні, але зобов'язані сплачувати податки.

В облікову картку фізичної особи платника податку вносяться такі дані:

- прізвище, ім'я та по батькові;
- дата народження;
- місце проживання;
- місце основної роботи;
- види сплачуваних податків та обов'язкових платежів.

В юридичній літературі ставка податку визначається як законодавчо визначений розмір податкового платежу, що встановлюється на одиницю оподаткування.



### Буква закону – Податковий кодекс України

#### **Ст. 167. Ставки податків**

167.1. Ставка податку становить 15 відсотків бази оподаткування щодо доходів, одержаних, у тому числі, але не виключно у формі заробітної плати, інших заохочувальних та компенсаційних виплат або інших виплат і винагород, які виплачуються платнику у зв'язку з трудовими відносинами та за цивільно-правовими договорами, виграшу...

167.2 Ставка податку становить 5 відсотків бази оподаткування щодо доходу, нарахованого як: процент на поточний або депозитний банківський рахунок; дохід за іпотечними цінними паперами; ...дохід у вигляді дивідендів та доходи в інших випадках.

167.3 Ставка податку становить подвійний розмір ставки бази оподаткування щодо доходів, нарахованих як виграш чи приз (крім у державній та недержавній

грошовій лотереї) на користь резидентів або нерезидентів...

167.5. Ставка податку може становити інший розмір, визначений відповідними нормами цього розділу.

## 6. Відповідальність за порушення податкового законодавства

Виконання платниками податків та іншими суб'єктами податкового обов'язку забезпечуються як високим рівнем їх правової культури та усвідомленням суспільної значущості передбаченої нормами податкового права належної поведінки, так і застосуванням заходів державного примусу в податковій сфері.

Державний примус у податковій сфері реалізується через установлений законодавством механізм юридичної відповідальності. Особливістю відповідальності за порушення податкового законодавства є її *компенсаційно-каральний характер*. Це зумовлено сутністю податкових правовідносин, а саме – їх владно-майновим характером.

Крім того, відповідальність за порушення податкового законодавства є *комплексною*, оскільки підставою такої відповідальності може виступити дія або бездіяльність, передбачена нормами податкового, адміністративного та кримінального права.

Поряд із загальними ознаками юридичної відповідальності податкова відповідальність характеризується специфічними *рисами*:

- підставою податкової відповідальності є вчинення діянь, що містять усі ознаки складу податкового правопорушення;
- настання відповідальності врегульовано нормами податкового права;
- відповідальність полягає у застосуванні до правопорушника податкових санкцій фінансового характеру (штрафів);
- законодавство передбачає особливий порядок притягнення до відповідальності.

Законодавче визначення поняття податкового правопорушення відсутнє. В юридичній літературі *податкове правопорушення* визначається як протиправне (передбачене податковим законодавством), винне діяння (дія чи бездіяльність) особи, пов'язана з невиконанням або неналежним виконанням податкового обов'язку, за яке передбачена юридична відповідальність.

Податкове правопорушення є підставою для притягнення (залежно від ступеня суспільної небезпеки) до адміністративної або кримінальної відповідальності.

Стаття 212 Кримінального кодексу передбачає кримінальну відповідальність за умисне ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, вчинене службовою особою



підприємства, установи, незалежно від форми власності, або особою, що займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи, чи будь-якою іншою особою, яка зобов'язана їх сплачувати, якщо ці діяння призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних розмірах.



### Розв'яжіть ситуацію

Військова частина здійснює відкачку води зі свердловини та є постачальником її для задоволення господарсько-побутових та комунально-побутових потреб населення навколишніх міст, а також для обслуговування військової техніки.

- Які загальнодержавні збори повинна сплачувати військова частина?



### Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення податку, назвіть його ознаки та функції.
2. Які спільні та відмінні риси податку збору та мита?
3. Хто є платниками податків та зборів?
4. Дайте визначення об'єкта оподаткування.
5. Які види юридичної відповідальності за порушення податкового законодавства вам відомі?

## § 14. Законодавство про банки та банківську діяльність

### 1. Банки і банківська система України



#### Норма закону

*Банківське право – це сукупність правових норм, що регулюють правовідносини між суб'єктами банківської діяльності, організацію та діяльність банків та інших фінансово-кредитних установ, порядок здійснення банківських операцій та надання банківських послуг.*

Основне призначення банківського права – регулювати, забезпечувати і прогнозувати інтереси банків та їх клієнтів, забезпечувати функціонування фінансової системи держави.

*Банки – це основні фінансово-юридичні установи, що здійснюють такі функції, як:*

- кредитування суб'єктів господарської діяльності та громади;

- касове та розрахункове обслуговування юридичних і фізичних осіб;
- випуск чеків, акцій, облігацій та інших платіжних документів;
- виконання валютних та інших банківських операцій.

Діяльність банків в Україні регулюється ст. 99, 100 Конституції України та законами України «Про національний банк України» та «Про банки і банківську діяльність».

Банки є юридичними особами, економічно самостійними та незалежними від органів державної влади. Вони залучають, і нагромаджують вільні грошові кошти підприємств, організацій, населення, і перерозподіляють їх, надаючи своїм клієнтам кредити.



**Буква закону – Закон України про банківську діяльність**

#### *Ст. 4. Банківська система України*

Банківська система України складається з Національного банку України та інших банків, а також філій іноземних банків, що створені і діють на території України відповідно до положень цього Закону.

Банки в Україні можуть функціонувати як універсальні або як спеціалізовані. За спеціалізацією банки можуть бути ощадними, інвестиційними, іпотечними, розрахунковими (кліринговими).

## **2. Національний банк України**

Центральне місце в банківській системі України посідає Національний банк України.

*Керівні органи Національного банку України:* Рада Національного банку; Правління Національного банку.

Голова Національного банку призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою за поданням Президента України.

Національний банк України є єдиним емісійним центром, відповідальним за проведення єдиної державної політики в галузі грошового обліку, кредиту, змінення грошової одиниці.

*Основні функції Національного банку України:*

- формує державну скарбницю країни та організовує її діяльність;
- координує діяльність банківської системи України;
- здійснює випуск грошей в обіг, а також випуск національних грошових знаків;
- визначає курс грошової одиниці відносно валют інших країн;

- проводить єдину державну політику щодо грошового обігу, зміцнення грошової одиниці;
- організовує міжбанківські розрахунки;
- репрезентує інтереси України у відносинах з банками інших країн.

### 3. Порядок створення банків в Україні та їх державна реєстрація

Банки є юридичними особами. Вони створюються у формі акціонерного товариства, товариства з обмеженою відповідальністю або кооперативного банку. Учасниками банку можуть бути юридичні та фізичні особи, резиденти та нерезиденти, а також Кабінет Міністрів чи уповноважені ним органи. Учасниками банку не можуть бути юридичні особи, в яких банк має істотну участь, об'єднання громадян, благодійні та релігійні організації.

Умови та порядок створення, державної реєстрації, ліцензування діяльності й організації банків, вимоги до статуту формування статутного й інших фондів і здійснення функцій банків встановлюється Законом України «Про банки та банківську діяльність».

Для державної реєстрації уповноважені засновниками банку особи подають Національному банку необхідні документи: *заяву, установчий договір, статут, рішення про створення банку, бізнес-план, інформацію про фінансовий стан учасників, відомості про професійну придатність та ділову репутацію голови та членів правління та головного бухгалтера тощо.*

Національний банк може відмовити в державній реєстрації банку в разі порушення вимог законодавства.

Банк має право здійснювати банківську діяльність лише після отримання банківської ліцензії (від лат. licentia – свобода, право). Без її отримання не дозволяється здійснювати діяльність із залучення вкладів та інших коштів, що підлягають поверненню, і надання кредитів, також вести рахунки..

### 4. Банківські операції та угоди

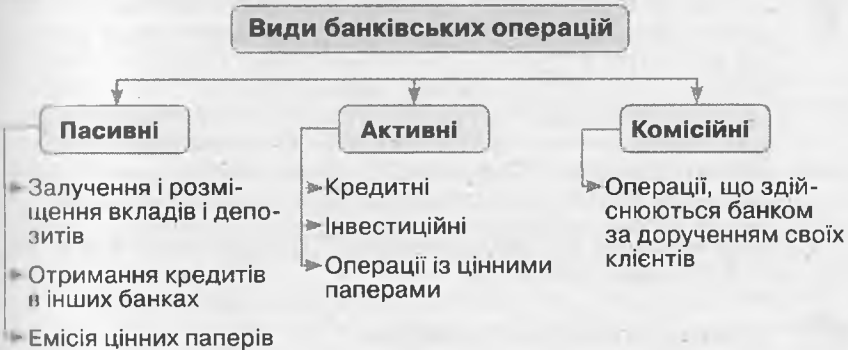


#### Норма закону

*Банківська діяльність – це сукупність відносин, що передбачають і визначають: фінансово-економічну спроможність і потенціал держави; підприємницьку діяльність банків; владно-організаційну діяльність Національного банку.*

Однією з найважливіших послуг банків є надання фінансових послуг, які здійснюються шляхом проведення банківських операцій.

*Банківські операції* – один з видів фінансових послуг, що полягає у систематичному здійсненні операцій з приводу залучення, розміщення фінансових активів, об'єктом яких можуть виступати гроші, цінні папери, дорогоцінні метали та каміння тощо.



## 5. Заходи впливу, що застосовуються до банків у разі порушення ними законодавства. Ліквідація банку

Якщо банки чи інші особи, учасники банківських правовідносин, допускають порушення законодавства, які загрожують інтересам вкладників чи кредитів, Національний банк має право застосовувати відповідні *заходи впливу*:

- письмове застереження щодо припинення порушення та вжиття необхідних заходів для виправлення ситуації;
- скликання загальних зборів учасників, спостережної ради банку (правління банку) для прийняття програми фінансового оздоровлення банку або плану реорганізації банку;
- укладення письмової угоди з банком, за якою останній зобов'язується вжити заходів для усунення порушень;
- видавати розпорядження щодо: зупинення виплати дивідендів чи розподілу капіталу;
- встановлення для банку підвищення економічних нормативів;
- підвищення резервів на покриття можливих збитків за кредитами та іншими активами;
- обмеження чи припинення здійснення окремих видів операцій з високим рівнем ризику;
- заборона надавати банкові кредити тощо.

Штрафи на керівників, службових осіб банків, фізичних осіб накладаються в порядку, передбаченому Кодексом України про адміністративні правопорушення.

*Банк може бути ліквідований:* з ініціативи власників банку; з ініціативи Національного банку України (у тому числі за заявою кредиторів).



### Розв'яжіть ситуацію

Між ЗАТ «Комплекс» і комерційним банком «Інвест» була укладена угода, умови якої встановлювали розмір відсотків, які виплачувалися банку за користування кредитом. Незважаючи на те, що можливість односторонньої зміни умов в договорі не передбачалася, банк самостійно збільшив відсотки і списав з рахунку ЗАТ «Комплекс» плату за кредит у підвищеному розмірі. ЗАТ «Комплекс» не погодився із цими діями банку і звернувся зі скаргою в Національний банк України.

- Чи правомірні дії банку «Інвест»? Що порадите правлінню ЗАТ «Комплекс»?



### Запитання для самоперевірки

1. У чому полягає основне призначення банківського права?
2. Який порядок створення банків в Україні?
3. Які функції виконує Національний банк України?
4. Схарактеризуйте види банківських операцій.
5. Які заходи впливу застосовуються до банків у разі порушення ними законодавства?

## Завдання для узагальнення за темою

1. Виконайте тестові завдання
1. Джерелами бюджетних ресурсів виступають:
  - А. Бюджетний кодекс України.
  - Б. Платежі господарських організацій та податки з фізичних та юридичних осіб.
  - В. Закони України, що врегульовують бюджетні відносини.
  - Г. Постанови бюджетного комітету Верховної Ради України.
  - Ґ. Усе перелічене у п. А, В.
2. Який з наведених актів видає місцева державна адміністрація?
  - А. Указ.
  - Б. Наказ.
  - В. Постанова.
  - Г. Розпорядження.
  - Ґ. Рішення.
3. До форм адміністративного переконання НЕ належать:
  - А. Надання премії.
  - Б. Роз'яснення рішень державних органів.
  - В. Проведення семінарів.
  - Г. Обмін досвідом практичної діяльності.
  - Ґ. Проведення інструктажів.
4. Який з наведених заходів НЕ є адміністративним?
  - А. Попередження.
  - Б. Адміністративне затримання.
  - В. Адміністративний арешт.
  - Г. Перевірка документів.
  - Ґ. Позбавлення спеціального звання, рангу, чину.
5. Які види податків і зборів встановлено законодавством України?
  - А. Загальнодержавні та регіональні.
  - Б. Місцеві та обов'язкові.
  - В. Загальнодержавні та місцеві.
  - Г. Регіональні, державні та муніципальні.
  - Ґ. Міжнародні та державні.

6. Особа, про яку є дані, що їй відомі обставини, що підлягають встановленню, по даній справі – це ...
- Потерпілий.
  - Свідок.
  - Експерт.
  - Понятій.
  - Адвокат.
7. Яке з перелічених стягнень не належить до адміністративних?
- Штраф.
  - Громадські роботи.
  - Взяття на поруки.
  - Попередження.
  - Оплатне вилучення.
8. Назвіть види банків на території України.
- Універсальні, спеціалізовані (ощадні, інвестиційні, іпотечні, розрахункові).
  - Комерційні, універсальні, національні.
  - Спеціалізовані, клірингові, національні, ощадні.
  - Національні, кооперативні, комерційні.
  - Міжнародні, національні, ощадні, універсальні.
9. Юридичним фактом в сфері фінансових правовідносин, що кваліфікується як вчинок є:
- Ухилення від сплати податків.
  - Ненадання податкової декларації.
  - Надання податкової декларації.
  - Отримання спадщини.
  - Припис податкового органу.
10. Відповідно до Закону України «Про звернення громадян» звернення розглядаються і вирішуються у термін не більше ніж:
- 10 днів.
  - 15 днів.
  - 1 місяць.
  - 45 днів.
  - 2 місяці.
11. Установіть відповідність між видами бюджетних коштів та поняттями.
- Бюджетні кошти, надані бюджету другого рівня бюджетної системи України або юридичній особі на безоплатній та безповоротній основі на здійснення певних цільових витрат.

2. Бюджетні кошти, надані бюджету другого рівня бюджетної системи України на безоплатній та безповоротній основі.
  3. Бюджетні кошти, передбачені бюджетним розписом одержувачу чи розпоряднику бюджетних коштів.
  4. Бюджетні кошти, надані бюджету другого рівня бюджетної системи України, фізичній чи юридичній особі на умовах пайового фінансування цільових витрат.
    - А. Дотації.
    - Б. Трансферти.
    - В. Субвенції.
    - Г. Субсидії.
    - Г. Бюджетні асигнування.
12. Розташуйте в логічній послідовності стадії адміністративно-процесуальної діяльності.
- А. Стадія оскарження або опротестування.
  - Б. Стадія аналізу ситуації.
  - В. Стадія виконання прийнятого рішення.
  - Г. Стадія прийняття рішення по справі.
- II. Порівняйте поняття
- А. Податок – збір – мито.
  - Б. Адміністративне провадження в адміністративному порядку – адміністративне провадження в судовому порядку.
  - В. Оплатне вилучення – конфіскація.
  - Г. Адміністративне затримання – адміністративний арешт.
- III. Виправте помилки, допущені учнем у самостійній роботі з фінансового та адміністративного права
- А. Адміністративне стягнення може бути накладене не пізніше як через 3 місяці з дня вчинення правопорушення.
  - Б. Особа, яка вчинила адміністративне правопорушення, підлягає відповідальності на підставі вчинення діяння.
  - В. Адміністративне затримання – це примусове, довготривале обмеження свободи дій і пересування особи, яка вчинила адміністративне правопорушення.
  - Г. Державна служба – це професійна діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах та їх апараті для практичного виконання завдань і принципів держави.



- Г. Законодавчий процес – це регламентована нормами права діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за їх виконанням, розглядом планів про виконання бюджетів, що становлять законодавчу систему України.
- Д. Під зверненнями громадян слід розуміти викладені в письмовій формі декларації, вимоги та твердження.
- Е. Податкове право – це сукупність правових норм, які регулюють відносини в галузі фінансової діяльності.
- Є. Заходи адміністративного припинення – це міри впливу на суб'єктів фінансових правовідносин щодо припинення фінансових правопорушень, щодо правопорушень, що готуються, попередження злочинних наслідків діянь, забезпечення можливостей притягнення певних осіб до юридичної відповідальності за скоєння правопорушення.
- Ж. Посадові особи – це керівники й заступники керівників громадських організацій та їхнього апарату.
- З. Адміністративними судами в Україні є: місцеві адміністративні суди, апеляційні адміністративні суди, Вищий адміністративний суд.

#### IV. Розв'яжіть ситуації

##### *А. Проаналізуйте вказані ситуації*

1. Водій автомобіля проїхав на червоне світло. Наведіть приклад, коли за наслідки вказаного правопорушення водій буде нести відповідальність за нормами адміністративного права, а коли – за нормами кримінального права.
  - Укажіть відмінність у складі правопорушення, яка обумовила зміну характеру правопорушення.
  - Хто і як буде визначати вид відповідальності в першому та другому випадках?
  - Який вид відповідальності можливий у першому та другому випадках?
2. У місті сталася дорожньо-транспортна пригода (ДТП) – зіткнулися автомобілі «Ланос» та «Славута». Кожен з учасників доводив, що він їхав на зелене світло світлофора, тоді як інший порушив правила дорожнього руху, намагаючись проїхати перехрестя на червоне світло світлофора.
  - Сформулюйте проблему, яка призвела до виникнення правовідносин.
  - Укажіть учасників даного правовідношення.

- Як і за нормами якого кодексу буде вирішуватися протиріччя між учасниками даного правопорушення?
- Яку відповідальність буде нести винний у ДТП?

3. 15-річний Василь перебував на стадіоні у стані сильного алкогольного сп'яніння.

- Чи вчинив Василь правопорушення?
- Нормами якої галузі права регулюється дане правовідношення?
- Чи підлягає Василь відповідальності? Якщо так, то в якому нормативно-правовому акті можна знайти санкцію за здійснення цього правопорушення? Якщо ні, то хто буде притягнутий до відповідальності?

4. Начальник одного районних відділів внутрішніх справ відмовив у видачі дозволу на придбання і зберігання мисливської рушниці громадянину С. Громадянин С. подав усі документи, необхідні для видачі дозволу на придбання і зберігання мисливської рушниці, забезпечив умови для її зберігання. Будь-які обставини, що перешкоджають безпечному користуванню та поводженню зі зброєю, відсутні.

- Яка галузь права регулює вказану ситуацію?
- Чи правомірні дії начальника районного відділу внутрішніх справ?
- Якщо дії начальника районного відділу внутрішніх справ неправомірні, у якому органі їх можна оскаржити?

5. Під час проведення рейдової перевірки продавець відмовився впустити в приміщення кіоску перевіряючих посадових осіб податкової інспекції, які мали всі необхідні документи, що підтверджували законність перевірки.

- Чи є в діях продавця склад адміністративного правопорушення? Якщо є, то якого?
- Визначіть суб'єкт відповідальності.

#### *Б. Наведіть правові приклади*

Наведіть приклади адміністративних та фінансових правовідносин.

- Які ознаки цих видів правовідносин покладено в основу наведених прикладів?
- Які існують юридичні способи розв'язання протиріч, вказаних у даних правовідношеннях?



### Тема 3

## КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

### § 15. Загальна характеристика кримінального права України

#### 1. Поняття кримінального права

В «Юридичному словнику» вказано, що термін «кримінальний» походить від латинського *criminalis*, від *crimen* (*crimins*) і перекладається як *віднесений до злочину, злочин*. Звідси і назва однієї з галузей української системи права – кримінальне право.



#### Норма закону

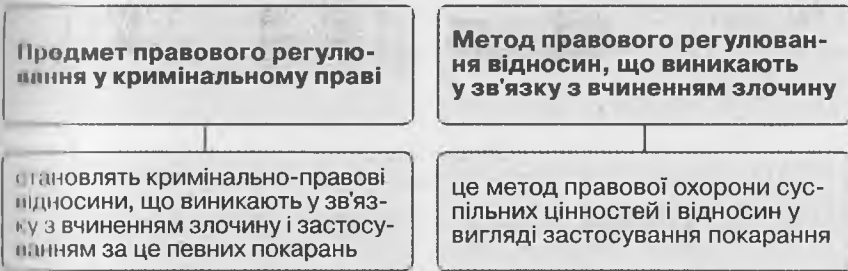
*Кримінальне право – це система (сукупність) юридичних норм, прийнятих Верховною Радою України, у яких визначається, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання мають застосовуватися до осіб, що їх вчинили.*



#### Для допитливих (з історії поняття)

Вперше про кримінальне право згадується у творах римських юристів, а викладати кримінальне право почали в Італії у Болонському університеті наприкінці XII ст. Початок українського кримінального права пов'язаний з виникненням давньоруської держави. На території України першими правовими актами були договори з Візантією київських князів Олега (911) та Ігоря (944), у яких можна знайти окремі норми кримінального права. Але найбільше значення серед правових пам'яток тієї доби має «Руська правда». У Запорозькій Січі своїх кримінальних законів не було. Покарання призначалися на підставі звичаєвого права.

Як галузі публічного права йому притаманні загальнообов'язкова нормативність, формальна визначеність норм, їх державна забезпеченість, а також властиві лише кримінальному праву предмет і метод правового регулювання. Суб'єкти кримінальних правовідносин – це особи, які вчинили злочин, і держава в особі правоохоронних органів.



Кримінальне право виконує *функції*:

- *охоронну*, вона вважається головною, тому що основним завданням даної галузі права є захист (тобто охорона) суспільства від найбільш небезпечних правопорушень (злочинів);
- *попереджувальну* (превентивну), яка передбачає попередження здійснення особою, яка вчинила злочин, нових, а також застереження від скоєння протиправних дій іншими особами;
- *виховну*, яка з допомогою правових норм інформує людей про неприпустимі для суспільства діяння і прищеплює їм важливість дотримання певних правил соціальної поведінки;
- *регулятивну*, яка допомагає регулювати поведінку людини в ризикованих ситуаціях.

## 2. Загальна характеристика Кримінального кодексу України

*Кримінальний закон* – це основне джерело кримінального права. Тільки кримінальні закони визнають злочинність діяння і караність. Кримінальний закон має *охоронне, регулятивне, інформаційне і запобіжне значення*. Сам факт його існування попереджує вчинення нових злочинів.

Якщо закони природи об'єктивні й не залежать від волі, свідомості людей, то юридичні закони, і зокрема кримінальні закони, є результатом діяльності людського розуму, відбиттям потреб суспільної практики. У них знаходять відображення загальнолюдські цінності.



### Для допитливих (з історії поняття)

У таких священних книгах, як Біблія, Коран, Талмуд, міститься чимало заповідей, у яких злочин вважається найтяжчим гріхом. У Давній Греції законотворчість формувалась за допомогою традицій та виховання. Сократ стверджував, що коли людина живе в державі, то повинна виконувати всі державні закони незалежно від того, якісні вони чи ні, тому що в цьому зосереджена справедливість, а справедливе – це те, що вимагають закони. Основу законодавства України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, прийнятий 5 квітня 2001 р., який набув чинності 1 вересня 2001 р. і ґрунтується на Конституції України та загально-визнаних принципах і нормах міжнародного права.



### Норма закону

*Кримінальний закон – це акт Верховної Ради України, який встановлює підстави кримінальної відповідальності, визначає, які суспільно небезпечні діяння визначаються злочином і які покарання можуть застосовуватись до осіб, винних у їх вчиненні.*

Кримінальний закон характеризується рядом властивих йому рис:

- призначений для забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного ладу України від злочинного посягання для підтримки миру та безпеки людства, а також попередження злочинів;
- є єдиним джерелом кримінального права;
- закріплює підстави і принципи кримінальної відповідальності;
- визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і встановлює покарання, які можуть бути застосовані до осіб, які здійснили злочини, або в певних випадках передбачає умови звільнення від кримінальної відповідальності і покарання;
- сприяє попередженню злочинності, вихованню громадян в дусі поваги до Конституції України та інших законів.

Кримінальний кодекс України складається з двох частин – Загальної і Особливої.

*Загальна частина (15 розділів) складається з норм, що встановлюють загальні положення кримінального права, визначають дію кримінального закону в часі, просторі, щодо певного кола осіб, формулюють поняття злочину, його видів, стадій, суб'єкта злочину, вини та її форм, містять перелік випадків звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.*

*Особлива частина* (20 розділів) включає системний перелік норм, у яких подаються конкретні злочини. У нормах описується ознаки складів злочинів і передбачаються санкції за їх вчинення.

### **3. Дія Кримінального кодексу України відносно осіб, у просторових та часових межах**

Для дотримання та застосування кримінального закону важливо знати принципи його дії відносно кола осіб, у просторових та часових межах. Суть принципу дії Кримінального кодексу відносно кола осіб знаходить свій вираз у тому, що всі особи (громадяни України, особи без громадянства, іноземні громадяни), які вчинили злочини на території України, підлягають відповідальності за кримінальним законом України.

Громадяни України та особи без громадянства, які вчинили злочини за межами України, підлягають кримінальній відповідальності за цим кодексом, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Іноземці або особи без громадянства, які вчинили злочин поза межами України, підлягають відповідальності за Кримінальним кодексом України у випадках, передбачених міжнародними договорами, або якщо вони вчинили передбачені цим Кодексом особливо тяжкі злочини проти прав і свобод громадян України або проти інтересів України. Якщо ці особи за вчинені злочини зазнали покарання за кордоном, вони не зможуть бути притягнені в Україні до кримінальної відповідальності за ці злочини.

Злочинність та покарання діянь у таких випадках визначаються згідно з українським законом, незалежно від того, чи визначаються ці діяння злочинами в тій державі, де вони були вчинені.

Сутність територіального принципу полягає в тому, що особи, які вчинили злочини на території України, підлягають кримінальній відповідальності за цим кодексом. Злочин визнається вчиненим на території України, якщо його було почато, продовжено, закінчено або припинено на території України. Співучасники злочину – організатори, підбурювачі, пособники несуть відповідальність за законами України тоді, коли вони діють на території України, а виконавець – за кордоном, а також тоді, коли вони діють за кордоном, а виконавець – на території України.

Окремо вирішується питання про кримінальну відповідальність дипломатичних представників іноземних держав та інших громадян, які мають право імунітету (екстериторіаль-

ності). У випадках вчинення цими особами злочину на території України питання про їх відповідальність вирішується дипломатичним шляхом відповідно до норм міжнародного права.

За принципом дії кримінального закону в часі питання про злочинність і караність діяння повинно вирішуватися відповідно до закону, який діяв на час здійснення злочинного діяння. Часом здійснення злочину визначається час здійснення суспільно небезпечного діяння (дії або бездіяльності) незалежно від наслідків.



### Розв'яжіть ситуацію

Громадянин України Бездумний, який ніде не працював, «заробляв» гроші шляхом пограбувань продовольчих магазинів у різних містах України. Останнє пограбування він вчинив у Ростові (Російська Федерація), де і був затриманий.

- Як має вирішуватись питання про кримінальну відповідальність Бездумного?



### Запитання для самоперевірки

1. Що таке кримінальне право?
2. Які особливості предмета та методу правового регулювання кримінального права?

3. Які особливості методу правового регулювання відносин, що виникають у зв'язку з вчиненням злочину?
4. Схарактеризуйте дію Кримінального кодексу України за колом осіб, у часі та в просторі.

## § 16–17. Злочин

### 1. Поняття та ознаки злочину

Злочином є дії, які порушують закон і які підлягають кримінальному покаранню.



#### Для допитливих (з історії поняття)

Поняття злочину має давню історію, і ставлення суспільства до нього було різним. У Давньому Єгипті та Греції злочином вважалося залишення батьків без поховання. У багатьох країнах Європи в період Середньовіччя злочином оголошувалася ересь. Кровна помста розглядалась в одних країнах як обов'язок, а в інших – як злочин. У роки царювання Олексія Михайловича злочином вважали такі дії, як «порушення обов'язку ходити до церкви», «недотримання посту». Вперше спробу визначити поняття злочину зробили римські юристи. Злочином вони вважали дії, які характеризуються насильством або обманом.

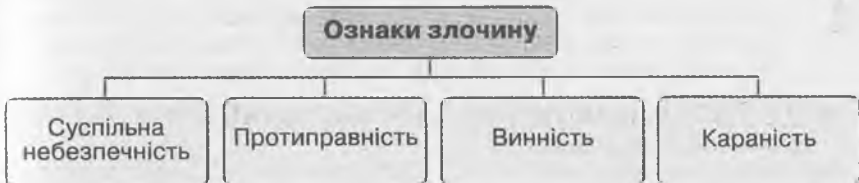
Проте для юридичної науки є важливим більш точне визначення. І його дає стаття 11 Кримінального кодексу України.



#### Норма закону

*Злочином визначається передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене фізичною осудною особою, яка досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність.*

З вказаного визначення чітко виділяються чотири основні ознаки, які достатньо повно характеризують злочин.



Основною ознакою злочину є його *суспільна небезпечність*. Вона виявляється в спричиненні або створенні загрози заподіяння шкоди суспільним відносинам, які охороняються кримінальним законом. Характер і ступінь суспільної небезпеки



визначаються всією сукупністю *об'єктивних і суб'єктивних ознак злочину*:

- цінністю блага (тобто об'єкта), на яке посягає злочин;
- характером діяння, місцем, способом, часом, обстановкою вчинення злочину;
- тяжкістю наслідків;
- формою вини (умисел або необережність);
- мотивом і метою тощо.

Кримінальне законодавство встановлює, що дія (бездіяльність), яка навіть і формально підпадає під ознаки будь-якого діяння, передбаченого законом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не спричинила і не могла спричинити істотної шкоди чи то фізичній, чи то юридичній особі, суспільству або державі (наприклад, крадіжка малоцінного майна – пиріжка, гумки, олівця тощо), не може бути визнана злочином.

*Протиправність* означає, що здійснення даного діяння заборонено кримінальним законом. Дія або бездіяльність, що не передбачена кримінальним законодавством, тобто вона не зазначена в певній статті Особливої частини Кримінального кодексу, ні за яких обставин не може вважатися злочином і, як наслідок, не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Наступна ознака злочину – *вина* – пов'язана з наявністю в діях особи умислу або необережності. Невинне заподіяння шкоди (казус) виключає можливість визнання такого діяння злочином.

Ще однією ознакою злочину є *караність*, яка означає, що за будь-який злочин відповідною нормою Кримінального кодексу передбачено конкретні вид і міра покарання.

Наявність усіх зазначених ознак дає змогу в кожному конкретному випадку відносити те чи інше діяння до числа злочинів, за які настає відповідальність. *Відсутність хоча б однієї із цих ознак виключає можливість розглядати той чи інший вчинок як злочин.*

## 2. Склад злочину

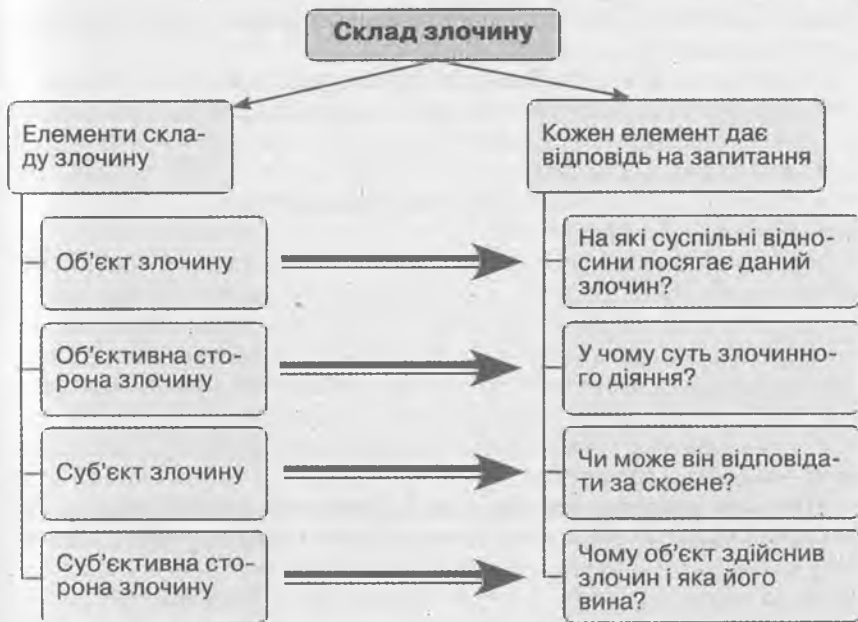
У кримінальному праві України підставою кримінальної відповідальності визначається вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину.



### Норма закону

*Склад злочину – це сукупність встановлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують суспільно небезпечне діяння.*

У складі злочину прийнято виділяти його елементи.



*Об'єкт злочину* – суспільні відносини, яким злочин причиняє або може причинити суттєву шкоду і які охороняються кримінальним законом від злочинних посягань. При цьому об'єкт злочину необхідно відрізнити від предмета злочину. *Предмет злочину* – це матеріальна річ, з приводу якої або шляхом дії (впливу) на яку вчиняється злочин. Наприклад, при крадіжці мобільного телефона об'єктом злочину є відносини власності, а предметом злочину – мобільний телефон.

До *об'єктивної сторони злочину* належать основні ознаки злочину:

- *Діяння* – конкретний, усвідомлений і вольовий акт поведінки людини, який є суспільно небезпечним і протиправним. Діяння завжди виступає у двох формах – дії чи бездіяльності. *Дія* – це активна, свідома, суспільно небезпечна, протиправна поведінка суб'єкта. Більше двох третин усіх злочинів можуть бути вчинені тільки шляхом дії. Прикладом здійснення злочину шляхом дії є знищення або пошкодження чужого майна, тому що пасивна поведінка не може викликати за собою такі наслідки. *Бездіяльність* – це пасивна форма поведінки особи, невчинення нею конкретних дій, які вона повинна і могла вчинити за цих умов. Обов'язок вчинити певні дії може впливати з різних підстав: із закону, з професійних або службових функцій (ненадання допомоги хворому медичним працівником), з договору (порушення обов'язків щодо охорони майна),

з родинних відносин (ухилення від сплати аліментів на утримання дітей), з інших підстав;

- *Суспільно небезпечні наслідки* цього діяння;
- *Причинний зв'язок* між діянням і його наслідками.

Для характеристики об'єктивної сторони злочину важливі значення мають такі факультативні ознаки, як час, місце, обстановка, спосіб, засоби, знаряддя та інші обставини вчинення злочину.

<p><b>Місце вчинення злочину</b></p>	<p>Певна територія, де відбувається суспільно небезпечне діяння і настають його суспільно небезпечні наслідки. Місцем вчинення злочину може бути територія України, повітряний простір, в інших випадках – конкретна територія, на яку поширюється певний правовий режим, наприклад заповідники</p>
<p><b>Час вчинення злочину</b></p>	<p>Певний відрізок часу, протягом якого відбувається суспільно небезпечне діяння. У Кримінальному кодексі час описується рідко, але має важливе значення для вирішення питання про чинність закону в часі</p>
<p><b>Обстановка вчинення злочину</b></p>	<p>Конкретні умови, за яких вчиняється злочин. Обстановка іноді істотно підвищує ступінь суспільної небезпеки діяння (військовий злочин у бойовій обстановці), в інших створює привілейований склад злочину</p>
<p><b>Засоби вчинення злочину</b></p>	<p>Предмети матеріального світу, що застосовуються при вчиненні суспільно небезпечного діяння. Вони поділяються на знаряддя та інші засоби вчинення злочину (підроблені документи, формений одяг тощо)</p>
<p><b>Спосіб вчинення злочину</b></p>	<p>Сукупність прийомів та методів, що використовуються при вчиненні злочину (обман, зловживання довірою, загальнонебезпечний спосіб та ін.)</p>

*Суб'єктом злочину* може бути лише фізична особа, яка здійснила суспільно небезпечне діяння і здатна нести кримінальну відповідальність. Для того щоб людина була здатна відповідати за свої вчинки, вона повинна бути осудною і досягти віку, з якого можлива кримінальна відповідальність.

*Осудність* – це здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. *Неосудність* – це психічний стан людини, за якого вона під час вчинення суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати своїх дій або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, недоумства чи іншого хворобливого стану. Неосудна особа не може підлягати кримінальному покаранню, оскільки вона не здатна зрозуміти суть покарання. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру.

*Вік особи*, з якого встановлюється кримінальна відповідальність, визначається Кримінальним кодексом і настає після досягнення особою, яка вчинила злочин, 16 років. Водночас, коли йдеться про злочини, суспільна небезпека і суть яких доступна для розуміння неповнолітніх і в більш ранньому віці, кримінальна відповідальність настає з 14-річного віку. До таких злочинів згідно з частиною 2 статті 22 Кримінального Кодексу України належать: умисне вбивство, умисне тяжке тілесне ушкодження, диверсія, бандитизм, вимагання, умисне знищення чи пошкодження майна, хуліганство, крадіжка, грабіж, розбій та інші. Разом з тим за скоєння деяких злочинів кримінальна відповідальність настає лише при досягненні особою 18 років (злочини у сфері службової діяльності).

*Суб'єктивна сторона* складу злочину являє собою внутрішню сторону суспільно небезпечного діяння, тобто психічне ставлення особи до суспільно небезпечного діяння та його наслідків. До ознак суб'єктивної сторони складу злочину належать: вина, мотив і мета злочину, певний емоційний стан особи в момент здійснення суспільно небезпечного діяння. Вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони, а мотив, мета і певний емоційний стан – факультативними.

*Вина* – це психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої Кримінальним кодексом України, та її наслідків. Вона може виражатися у формі умисла та необережності. Умисел поділяється на прямий та непрямий; необережність – на злочинну самовпевненість і злочинну недбалість.

Злочин вважається вчиненим *умисно*, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала суспільну небезпеку своєї дії або бездіяльності, передбачала її суспільно небезпечні наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків. Наприклад, крадіжка, грабіж, вимагання, шахрайство, вбивство з метою заволодіння майном потерпілого тощо.

*Непрямий умисел* характеризується тим, що особа, яка здійснила злочин, усвідомлювала суспільну небезпеку своєї

дії або бездіяльності, передбачала можливість настання цих наслідків, не бажала, але свідомо допускала такі наслідки або ставилася до них байдуже. Наприклад, п'яний чоловік почав стріляти з мисливської рушниці в багатолюдному місці, унаслідок чого було вбито жінку.

Іншою формою вини є *необережність*. Злочин визнається здійсненим з *самовпевненості*, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення. Наприклад, водій перевищив встановлену швидкість, легковажно розраховуючи, що зможе, завдяки своєму досвіду і вмінню, впоратися з керуванням автомобіля, здійснив наїзд на пішохода.

Злочин визнається здійсненим за *недбалістю*, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити. Наприклад, медична сестра, роблячи ін'єкцію, помилково ввела хворому замість приписаних ліків інші, що спричинило смерть пацієнта. У цьому разі вона буде притягнена до кримінальної відповідальності, тому що повинна була передбачати наслідки своїх дій.

Злочинну недбалість необхідно відрізнити від випадку (казусу). *Казус* – це випадкова дія, яка (на відміну від умисної або за необережності) має зовнішні ознаки правопорушення, але позбавлена елементів вини, отже, і не тягне за собою юридичної відповідальності. Тобто особа не передбачала і не могла передбачити настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій. Наприклад, водій втрачає свідомість під час керування автомобілем і в результаті відбувається наїзд на людину, яка отримала тяжке тілесне ушкодження.

*Мотив злочину* – це внутрішні спонукання, якими керувався суб'єкт при вчиненні злочину. Існують різні мотиви злочину: мотиви політичного характеру; пов'язані з виконанням потерпілим службового чи громадського обов'язку; на ґрунті расової, національної або релігійної ворожнечі; низькі мотиви (користь, помста, кар'єризм, хуліганські спонукання тощо); мотиви, у яких відсутній низький характер (збіг тяжких особистих або сімейних обставин, особиста неприязнь).

*Мета злочину* – це бажаний результат, якого має досягти особа при вчиненні злочину; уявлення особи про зміни в суспільстві, у матеріальному світі, про характер і ступінь власних неправомірних дій. Мета, як і мотив, може бути різною: незаконного збагачення; прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона; усунення конкуренції між суб'єктами підприємницької

діяльності всупереч вимогам антимонопольного законодавства та інші.

### 3. Стадії скоєння злочину

В одних випадках особі вдається довести злочин до завершення, а в інших – винній особі з різних причин, що не належать від її волі, не вдається довести задумане до кінця, і в здійсненому нею діянні або відсутній злочинний підсумок, який передбачений кримінальним законодавством, або виконані не всі дії, що становили б об'єктивну сторону злочину. В зв'язку із цим для вирішення питання про кримінальну відповідальність за конкретне злочинне діяння вивчає необхідність виділення окремих його етапів (стадій) вчинення.



#### Норма закону

*Стадії вчинення злочину – це передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні етапи його здійснення, які істотно різняться між собою ступенем реалізації злочинного наміру.*

Кримінальний кодекс України  
визнає злочинними та караними  
три стадії вчинення злочину:

1) Готування до злочину

2) Замах на злочин

3) Закінчений злочин

Перед готуванням до злочину чи замахом може відбуватися *виявлення наміру* на здійснення злочину, але це не є стадією вчинення злочину, тому що це ще не є дія, а намір, безпосередньо не спрямований на заподіяння шкоди. Виявлення наміру не містить у собі суспільної небезпеки. Проте слід відрізнити намір від таких злочинів, як погроза вбивством, погроза знищення майна, погроза вчинити викрадення тощо. У цих випадках карається сама *погроза* як суспільно небезпечне діяння.

*Готування до злочину* є першою стадією вчинення злочину. При готуванні особа ще не виконує злочинне діяння, котре є необхідною ознакою об'єктивної сторони складу злочину. Кримінальне законодавство закріплює вичерпний перелік діянь, які є готуванням до злочину.



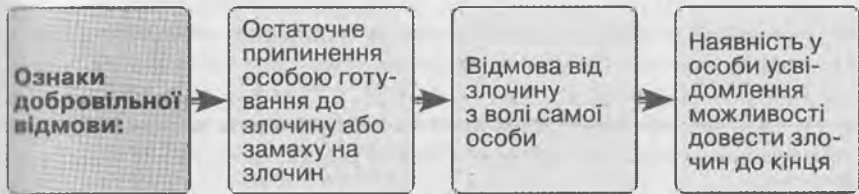
*Замахом на злочин* є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України, якщо при цьому його не було доведено до кінця у результаті обставин, що не залежали від волі особи. Під такими причинами слід розуміти різні обставини, що перешкодили доведенню злочину до кінця всупереч зусиллям винного. Наприклад, спрацювала охоронна сигналізація, сторонні люди перешкодили здійсненню розбою тощо.

Вирізняють два види *замаху*: закінчений і незакінчений. *Замах на злочин є закінченим*, якщо особа виконала всі дії, які, на її думку, були необхідними для успішного завершення злочинного діяння, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі. Так, наприклад, злодій проник на склад, але в складському приміщенні було пусто. *Замах на вчинення злочину є незакінченим*, якщо особа з причин, що

не залежали від її волі, не вчинила всіх дій, які, на її думку, були необхідними для доведення злочину до кінця. Так, наприклад, злодій проник у крамницю, але не встиг нічого вкрасти, бо був затриманий охороною.

**Закінчений злочин** – це діяння, яке містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України (вбивство, грабіж, розбій).

У кримінальному праві є *інститут добровільної відмови від доведення злочину до кінця*. Добровільною відмовою при незакінченому злочині є остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця.



Але для добровільної відмови необхідно, щоб особа усвідомлювала наявність реальної можливості доведення злочину до кінця в конкретній ситуації. Якщо ж вона відмовляється від доведення злочину до кінця через об'єктивну неможливість його вчинення за конкретних обставин (наявність непереборних перешкод і т. п.), то добровільної відмови немає. Наприклад, злодій проник у квартиру, де за перевіреними джерелами знаходився сейф з великою сумою грошей, і з допомогою ножа намагався зламати замок, проте зміг лише відігнути лівий кут верхньої частини дверей. Зрозумівши, що відкрити сейф не вдається, злодій залишив квартиру не пограбованою.

Добровільна відмова має місце лише в тому випадку, коли мають місце всі вказані ознаки. Вона може здійснюватися на стадіях готування до злочину і замаху на злочин, а на стадії закінченого злочину добровільна відмова неможлива.

Особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, не несе кримінальної відповідальності. Якщо ж фактично вчинене нею діяння (дія або бездіяльність) містить склад іншого самостійного злочину, то винний у такому діянні підлягає кримінальній відповідальності за даний злочин. Наприклад, злодії проникли в магазин з метою крадіжки, але, перебуваючи в магазині, передумали вчиняти злочинне діяння і залишили магазин, нічого не взявши. У даному випадку вони відповідатимуть лише за проникнення в



приміщення магазину, а за крадіжку, від якої відмовилися, кримінальної відповідальності не буде.

#### 4. Види злочинів

Відповідно до того чи іншого критерію визначають різні види злочинів. Так, залежно від форми вини злочини можна поділити на *умисні та необережні*; залежно від ступеня завершеності злочинної діяльності – *закінчені та незакінчені*; за родовим об'єктом (сферами суспільних відносин) – *проти особи, у сфері економіки, основ національної безпеки, здоров'я особи, військової служби, суспільної безпеки та громадського порядку* тощо; за мотивами здійснення – *корисні, вчинені з мотивів помсти, вчинені з хуліганських мотивів* та ін. Найбільш поширеною є класифікація злочинів за ступенем їх тяжкості.



## 5. Співучасть у злочині

Вчинення злочину однією особою (суб'єктом злочину) є типовою ситуацією. Однак у практиці застосування кримінального закону досить часто трапляються випадки, коли у вчиненні злочину беруть участь дві або більше особи, які діють сумісно (узгоджено) і спрямовують свої зусилля для досягнення єдиного злочинного результату. У таких випадках йдеться про співучасть у злочині.



### Норма закону

*Відповідно до закону співучасть у злочині визнається умисна спільна участь кількох суб'єктів у вчиненні умисного злочину.*

Співучасть можлива лише в умисних злочинах. У злочинах в небережності співучасті не може бути, тому що винні усвідомлюють злочинний характер своїх діянь лише після того, як злочин закінчено. Співучасть характеризується об'єктивними та суб'єктивними ознаками.



Різна ступінь узгодженості дій співучасників дає змогу виділити форми співучасті:

- учинення злочину групою осіб;
- учинення злочину групою осіб за попередньою змовою;
- учинення злочину організованою групою;
- учинення злочину злочинною організацією.

*Учинення злочину групою осіб* – це менш небезпечна та не досить поширена форма співучасті. Вона характеризується невисоким ступенем узгодженості та приєднанням учасників до виконавця злочину тільки під час його вчинення без попередньої змови між собою. Наприклад, працівник залізничної станції Куприянкін побачив, що Воронов відкрив контейнер з імпортними товарами і складає у мішок хутряні куртки. Він підійшов до контейнера і з мовчазної згоди Воронова теж викрав шість хутряних курток.

*Учинення злочину групою осіб за попередньою змовою* має місце тоді, коли співучасники ще до початку злочину домовилися про спільне його вчинення (громадянин Відсторонений попросив свого знайомого Корчмана вкрасти на базі й привезти йому за винагороду бочку бензину).

Злочин вчинений *організованою групою* (трьома або більше особами) – стійкою групою осіб, які попередньо зорганізувалися для здійснення одного або декількох злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам. Організована група характеризується обов'язковими ознаками – попередньою змовою та стійкістю.

*Злочинна організація* є найбільш небезпечною з усіх форм співучасті. Злочинна організація є стійким ієрархічним об'єднанням осіб (п'ять і більше), члени або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної злочинної діяльності з метою вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів. Злочинними організаціями визнаються банди, терористичні організації, воєнізовані або збройні формування. Крім глибокої конспірації, єдиного плану дій, розподілу функцій та повноважень для таких груп є характерним забезпечення як внутрішньої, так і зовнішньої безпеки (тобто корупційні зв'язки в органах влади, власні адвокати тощо). Організації у сфері наркобізнесу або торгівлі людьми.

Відповідно до закону вчинення злочинів групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою, злочинною організацією тягне за собою більш суворе покарання. Наприклад, проста погроза вбивством карається арештом на строк до 6 місяців або обмеженням волі на строк до 2 років, а те ж саме діяння, вчинене членом організованої групи, – від 3 до 5 років. Співучасники злочину можуть виконувати різні ролі (функції) – однорідні або різнорідні.



### **Буква закону – Кримінальний кодекс України**

#### **Ст. 27. Види співучасників**

1. Співучасниками злочину, поряд з виконавцем, є організатор, підбурювач та пособник.

Пикона- вець	Організатор	Підбу- рювач	Пособник
Особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо вчинила злочин	Особа, яка організувала вчинення злочину, керувала його підготовкою чи вчиненням; утворила організовану групу, злочинну організацію, керувала нею або забезпечувала фінансування; організувала приховування злочинної діяльності	Особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину	Особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка обіцяла переховати злочинця, знаряддя, засоби вчинення злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом

У реальній дійсності в діях співучасників можливий збіг відразу кількох ролей (функцій). Наприклад, підбурювач може одночасно бути підбурювачем-організатором, підбурювачем-пособником тощо. Такий збіг функцій впливає на оцінку суцільно небезпечних дій, а також на призначення покарання.



### Розв'яжіть ситуацію

26 вересня, під час проведення будівельно-монтажних робіт, робітники пошкодили нафтопровід і в річку вилилося 3 тис. м<sup>3</sup> нафтопродуктів. Керівництво будівельного управління не сповістило населення про аварію і можливі наслідки. Наступного дня вранці громадянин Недбалий, збираючи гриби, кинув цигарку в річку. Поверхня води спалахнула, полум'я поширилося на кілька кілометрів і знищило у навколишніх селах мости, берегові споруди, човни. Сам Недбалий дістав тяжкі опіки.

- Чи є дії Недбалого злочинними?



### Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття «злочин».
2. Які ви знаєте основні ознаки злочину?
3. Що таке склад злочину і які елементи він включає?
4. Схарактеризуйте факультативні ознаки об'єктивної сторони злочину.
5. Дайте визначення мотиву та мети злочину.
6. Назвіть форми вини.
7. Схарактеризуйте стадії скоєння злочину.
8. Які є види співучасті?
9. Дайте характеристику співучасників злочину.
10. Які види замаху на злочин характеризує кримінальний закон?

## § 18–19. Кримінальна відповідальність

### 1. Поняття, ознаки і підстави кримінальної відповідальності

Вчинення злочину передбачає кримінальну відповідальність. Кримінальна відповідальність є видом юридичної відповідальності, тому їй властиві всі ознаки останньої.



#### Норма закону

*Кримінальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, яка полягає в обмеженні прав і свобод особи, яка вчинила злочин, що індивідуалізується в обвинувальному вироку суду і здійснюється спеціальними уповноваженими органами.*

Соціальна та юридична суть кримінальної відповідальності полягає в тому, що вона:

- є реакцією держави на вчинений особою злочин;
- є офіційною державною оцінкою в обвинувальному вироку суду діяння як злочину, а особи, яка його вчинила, як злочинця;
- обумовлює настання певних несприятливих наслідків для особи, що вчинила злочин у вигляді передбачених кримінальним законом санкцій.

Кримінальній відповідальності властиві всі загальні ознаки юридичної відповідальності, але вона має і лише притаманні їй ознаки.

Ознаки юридичної відповідальності	Ознаки кримінальної відповідальності
1. Її підставами є тільки правопорушення. 2. Відповідальність настає перед державою. 3. Вона ґрунтується на державному примусі. 4. Виявляється, як правило, в певних негативних наслідках для правопорушника. 5. Утілюється в процесуальній формі.	1. Передбачена і врегульована кримінальним законом. 2. Настає за скоєння злочину. 3. Її суб'єктами можуть бути тільки фізичні особи, що досягли 16 років, а у випадках, передбачених законом, – 14 років. 4. Має особистий характер. 5. Заснована на презумпції невинуватості. 6. Як правило, супроводжується призначенням винному покарання. 7. Породжує стан судимості.

До кримінальної відповідальності особу можна притягти лише за наявності певних підстав.

Підстави кримінальної відповідальності – це визначені кримінальним законом умови, за наявності яких можливе притягнення особи до кримінальної відповідальності. Вони визначені статтею 2 Кримінального кодексу України.



### Буква закону – Кримінальний кодекс України

#### Ст. 2. Підстави кримінальної відповідальності

1. Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом.

2. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

3. Ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу.

Згідно з кримінальним законом є фактичні та процесуальні підстави кримінальної відповідальності.



## 2. Обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність

У кримінальному праві вказуються обставини, що пом'якшують та обтяжують відповідальність, які суд враховує при призначенні покарання.



### Буква закону – Кримінальний кодекс України

#### Ст. 66. Обставини, які пом'якшують покарання

При призначенні покарання обставинами, які його пом'якшують, визнаються:

- 1) з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;
- 2) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;
- 3) вчинення злочину неповнолітнім;
- 4) вчинення злочину жінкою в стані вагітності;

5) вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин;

6) вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність;

7) вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого;

8) вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності;

9) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених цим Кодексом.

### *Ст. 67. Обставини, які обтяжують покарання*

При призначенні покарання обставинами, які його обтяжують, визнаються:

1) вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів;

2) вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою (ч. 2 або ч. 3 ст. 28);

3) вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату;

4) вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку;

5) тяжкі наслідки, завдані злочином;

6) вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані;

7) вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності;

8) вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного;

9) вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством;

10) вчинення злочину з особливою жорстокістю;

11) вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій;

12) вчинення злочину загальнонебезпечним способом;

13) вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або в стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.

Правильне врахування цих обставин має важливе значення при призначенні судом покарання. За переважанням пом'якшуючих обставин покарання може наблизитись до мінімальної, а за переважанням обтяжуючих обставин – до максимальної межі санкції. Вказівка в законі на необхідність врахування обтяжуючих обставин не означає вимогу автоматичного зниження чи підвищення покарання за наявності таких обставин. Питання вирішуються в кожному окремому випадку судом.

### 3. Підстави звільнення від кримінальної відповідальності

Звільнення від кримінальної відповідальності полягає у відмові держави в особі суду від застосування заходів кримінально-правового впливу щодо осіб, які вчинили злочин.

Особа, яка вчинила злочин, звільняється від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених Кримінальним кодексом, або на підставі закону про амністію чи акта про помилування. Після звільнення між особою, яка вчинила злочин, і державою припиняються кримінально-правові відносини.

Підставами звільнення від кримінальної відповідальності є певеликий ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння особи, яка може бути виправлена без застосування кримінального покарання.

Звільнення особи від кримінальної відповідальності відбувається у зв'язку з:

- передачею особи на поруки;
- зміною обстановки;
- дійовим каяттям;
- примиренням винного з потерпілим;
- закінченням строків давності.

Звільнення особи від кримінальної відповідальності може бути двох видів: безумовне і умовне. *Безумовне звільнення* означає, що особа звільняється від кримінальної відповідальності *остаточно*. Якщо особа звільняється від кримінальної відповідальності *з передачею її на поруки*, то це *умовне звільнення*. У випадках передачі особи на поруки до неї висувається низка вимог, невиконання яких може бути підставою для притягнення її до кримінальної відповідальності.

Звільнення від кримінальної відповідальності здійснюється також у випадках, передбачених статтями Кримінального кодексу України, на підставі Закону України «Про амністію», на підставі Указу Президента України про помилування.

Усі особи, звільнені від кримінальної відповідальності, вважаються такими, які не мають судимості.



**Розв'яжіть ситуацію**

Художник Творченко у вересні 2010 р. виготовив кліше для друкування гривень (номіналом 50). Після цього він запропонував громадянину Майстренку зробити прес для друкування підроблених грошей. Той виготовив і передав Творченку прес. Наприкінці жовтня 2010 р. Творченко в себе в квартирі надрукував 30 банкнот на суму 1500 гривень і наступного дня розплатився ними за покупки в супермаркеті, але касир виявила, що гроші підроблені, і Творченка було затримано.

- Чи повинні Творченко і Майстренко нести кримінальну відповідальність? Якщо так, з'ясуйте склад правопорушення.

**Запитання для самоперевірки**

1. Дайте визначення поняття «кримінальна відповідальність».
2. Які ознаки і підстави кримінальної відповідальності.
3. Назвіть обставини, які пом'якшують та обтяжують кримінальну відповідальність.
4. Схарактеризуйте підстави звільнення від кримінальної відповідальності.

**§ 20–21. Кримінальне покарання****1. Поняття кримінального покарання**

*Кримінальну відповідальність* розуміють як обов'язок особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, зазнавати передбачені кримінальним законом за вироком суду заходи державного примусу.

**Норма закону**

*Кримінальне покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод заступженого.*

*Ознаки кримінального покарання:*

- публічний характер;
- призначається від імені держави;
- передбачені лише кримінальним законом;
- виноситься і застосовується лише за вироком суду;
- є карою для винного за вчинений злочин;
- особистий характер;

- тягне за собою судимість;
- негативна оцінка злочинця і вчиненого ним злочину.

## 2. Мета покарання

Призначуване особі, визнаній за вироком суду винною у вчиненні злочину, покарання має забезпечити досягнення його мети.

*Метою покарання* в кримінальному праві вважаються ті кінцеві фактичні результати, яких намагається досягти держава, встановлюючи кримінальну відповідальність, засуджуючи винуватого в здійсненні злочину до покарання та застосовуючи цей захід.

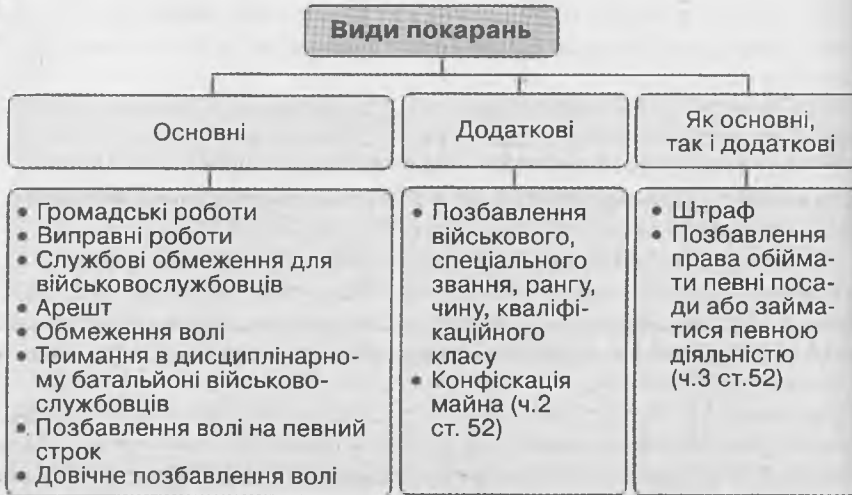


Закон передбачає, що покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність. Засобами виправлення засудженого є: режим відбуття покарання; праця; виховна робота; навчання.

## 3. Види кримінальних покарань

Кримінальний кодекс України містить *систему покарань* – вичерпний і обов'язковий для судів перелік видів покарань, розміщених у певному порядку – залежно від ступеня їх тяжкості (від менш тяжких до більш тяжких).

Кримінальний кодекс України передбачає дванадцять видів покарань, які поділяються на основні, додаткові (застосовуються лише додатково до основних) та змішані (застосовуються як основні, так і як додаткові).



*Громадські роботи* полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначається органами місцевого самоврядування. Це покарання встановлюється на строк від 60 до 240 годин і триває не більше як чотири години на день.

*Виправні роботи* – це примусове залучення засудженої особи до праці на строк, визначений у вироку суду, з відрахуванням у дохід держави відповідного відсотка від заробітку. Призначається судом на строк від 6 місяців до 2 років і відбувається за місцем роботи засудженого. У дохід держави відраховується в межах від 10 до 20 відсотків суми заробітку.

*Службові обмеження для військовослужбовців* – це позбавлення можливості на строк, вказаний у вироку суду, підвищення за посадою, у військовому званні, з обов'язковим утриманням у дохід держави відповідного відсотка (від 10 до 20) грошового забезпечення, одержаного засудженим, строк покарання (від 6 місяців до 2 років) не зараховується йому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання.

*Арешт* – це тримання засудженого в умовах ізоляції від суспільства на строк від 1 до 6 місяців. Це покарання застосовується до осіб, які досягли 16 років, і не може застосовуватися до вагітних жінок і до жінок, які мають дітей віком до семи років.

*Обмеження волі* – це тримання особи, яка досягла 18 років, у кримінально-виховних установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням до праці. Цей вид покарання не застосовується до вагітних жінок; до жінок, що мають дітей

віком до 14 років; до осіб, які досягли пенсійного віку; до інвалідів I та II групи; до військовослужбовців строкової служби.

*Тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців* – це примусове направлення на встановлений у вироку суду строк до особливої військової частини – дисциплінарного батальйону, призначеного для відбування покарання військово-послужбовцем, на строк від 6 місяців до 2 років.

*Позбавлення волі на певний строк* полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його до кримінально-виконавчої установи на строк від 1 до 25 років.

*Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу* може бути призначено засудженому за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину. Це покарання полягає в тому, що суд, прийнявши таке рішення, повідомляє компетентні органи, які на підставі судового рішення приймають заходи щодо анулювання прав, пільг та привілеїв, пов'язаних з наявністю у засудженого звання, чину та нагород.

*Конфіскація майна* полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого, за вчинення тяжкого або особливо тяжкого корисливого злочину.

*Штраф* – це грошове стягнення, яке накладається судом у випадках і межах, встановлених чинним законодавством. Розмір штрафу визначається залежно від тяжкості вчиненого злочину в межах від 30 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

*Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю* полягає у встановленні судом заборони засудженому протягом певного строку (від 2 до 5 років як основне і від 1 до 3 років як додаткове покарання) обіймати посади на державній службі, в органах місцевого самоврядування або займатися певною професійною діяльністю.

За один злочин може бути призначено лише одне основне покарання. До основного покарання може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань.

#### 4. Порядок призначення покарання судом



##### Норма закону

*Призначення покарання полягає в обґрунтуванні судом обвинувального вироку і конкретизації міри покарання до особи, яка визнана винною у вчиненні злочину.*

Вибране судом покарання повинне відображати ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, оптимальний шлях виправлення винного.

### Суд призначає покарання

У межах, установлених у санкції статті Особливої частини ККУ, що передбачає відповідальність

Відповідно до положень Загальної частини ККУ

Для того щоб покарання було дієвим засобом у боротьбі зі злочинністю і зміцненні правопорядку, справедливим, сприяло виправленню засуджених і запобігало вчиненню нових злочинів, процедура призначення має відповідати певним принципам. До принципів призначення покарання належать: законність; ґрунтовність; гуманність; індивідуальність; справедливість.



### Норма закону

*Обставини, які пом'якшують і обтяжують відповідальність – це встановлені судом за конкретною справою об'єктивні та суб'єктивні чинники, що не є ознаками конкретного складу злочину і не впливають на його кваліфікацію, проте знижують чи підвищують суспільну небезпечність діяння і цим впливають на пом'якшення чи посилення покарання.*

## 5. Повторність, сукупність та рецидив злочинів

Часто трапляється так, що одна особа вчиняє не один, а кілька злочинів: наприклад, незаконно зберігає зброю (ст. 263), яку використовує для розбійних нападів (ст. 187). Випадки, коли однією особою вчиняється кілька злочинів, дістали в науці кримінального права назву *множинності злочинів*. Залежно від видів одиничних злочинів, що складають множинність, та характеру їх поєднання чинне законодавство розрізняє три види множинності.



### Норма закону

*Сукупністю злочинів визнається вчинення особою двох або більше злочинів, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини Кримінального кодексу, за жоден з яких її не було засуджено.*

Наприклад, сукупність злочинів має місце в поведінці особи, яка спочатку незаконно виготовила виборчий бюлетень (ч. 1 ст. 158 ККУ), потім незаконно передала його іншій особі (ч. 4 ст. 158), а потім ще й знищила скриньку з бюлетенями (ч. 5 ст. 158).

Залежно від того, одним чи кількома діями особа вчиняє злочини, що становлять сукупність, остання поділяється на ідеальну та реальну. *Ідеальною* визнається така сукупність, за якої всі злочини, що її складають, особа вчиняє одним діям. Наприклад, підпалюючи будинок з метою вбивства потерпілого, який в ньому перебував, особа одночасно вчиняє умисне вбивство з особливою жорстокістю (п. 4 ч. 2 ст. 115) і умисне знищення чужого майна шляхом підпалу (ч. 2 ст. 194). Реальною визнається така сукупність, за якої кожен злочин, що її складає, особа вчиняє окремим самостійним діям. Наприклад, особа спочатку незаконно заволодіває чужим транспортним засобом (ч. 1 ст. 289 ККУ), а потім, управляючи ним, порушує правила дорожнього руху, що спричинює потерпілому середньої тяжкості тілесні ушкодження (ч. 1 ст. 286).

### Норма закону

*Повторність злочинів – це вчинення двох або більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини ККУ.*

При цьому не має значення, була чи не була особа засуджена за попередній злочин. На відміну від сукупності злочинів (тільки злочини, за жоден з яких особа ще не була засуджена), повторність злочинів матиме місце як там, де особа ще не була засуджена за жоден із вчинених злочинів, так і там, де за один чи кілька з них вона вже була засуджена. Наприклад, якщо особа вчинила одну крадіжку, а через певний час після того (але до засудження за неї) знову вчинила такий самий злочин, нова крадіжка має бути визнана повторною.

### Норма закону

*Рецидивом злочинів визнається вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин.*

Щоб бути рецидивом, новий злочин має вчинитися особою в період, коли вона вважається такою, що має судимість за раніше скоєний злочин. Рецидив злочинів буде відсутнім у тому разі, коли новий злочин особа вчинить, не перебуваючи у стані судимості, наприклад до вироку суду або після нього, але до набуття ним законної сили; після зняття чи погашення судимості тощо. Ще одна умова, за якої визнається рецидив, полягає в тому, що злочин, за який особа має судимість, і злочин, вчинений нею під час цієї судимості, мають бути умисними.

## 6. Звільнення від покарання та його відбуття



### Норма закону

*Звільнення від покарання – це відмова держави від застосування покарання до особи, яка обвинувачувальним вироком суду була визнана винною у вчиненні злочину.*

Звільнення від покарання здійснюється тільки судом (крім звільнення від покарання на підставі Закону України «Про амністію» чи акта про помилування). Кримінальний кодекс України передбачає *безумовне* (особу звільняють негайно і перед нею не ставлять ніяких умов) і *умовне* звільнення від покарання (особі пред'являють вимоги протягом певного часу).

Звільнення засудженого від покарання або подальшого його відбування, заміна більш м'яким, а також пом'якшення призначеного покарання може застосовуватися тільки судом у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України.

Види звільнення від покарання:

<p><b>У зв'язку з втратою особою суспільної небезпечності</b></p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Це відмова держави від призначення покарання особі, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості і яку, з урахуванням бездоганної поведінки і сумлінного ставлення на час розгляду справи в суді, не можна вважати суспільно небезпечною</li> </ul>
<p><b>Звільнення від відбування покарання з випробуванням</b></p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Суд ухвалює звільнити засудженого від відбування призначеного покарання, якщо він протягом визначеного судом випробувального строку не вчинить нового злочину і виконає покладені на нього обов'язки</li> </ul>
<p><b>Звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до 7 років</b></p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Щодо жінок, які засуджені до обмеження волі або позбавлення волі, за винятком тих, кому позбавлення волі призначено на строк більше 5 років за тяжкі або особливо тяжкі злочини</li> </ul>

<p><b>У зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку</b></p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Це відмова держави від виконання призначеного особі покарання в тих випадках, коли воно не було виконане впродовж певного строку з дня набрання вироком законної сили</li> </ul>
<p><b>Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання</b></p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Це звільнення особи від подальшого відбування призначеного їй судом покарання, яке фактично вже нею відбувається, за умови невчинення нового злочину протягом строку, який залишився до моменту закінчення покарання</li> </ul>
<p><b>Інші види</b></p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Заміна невідбутої частини покарання більш м'яким</li> <li>• Звільнення від відбування покарання у зв'язку з хворобою</li> <li>• Звільнення від покарання у зв'язку з амністією або помилюванням</li> </ul>

Контроль за поведінкою таких осіб здійснюється органами виконання покарань за місцем проживання засудженого, а щодо військовослужбовців – командирами військових частин.

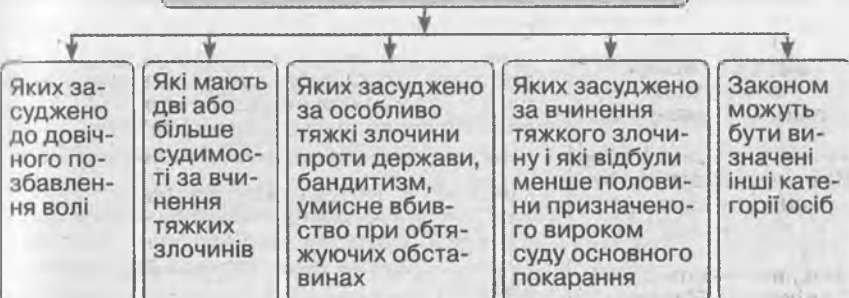
## 7. Амністія і помилювання

### Норма закону

*Амністія – відмова держави від застосування до особи, яка вчинила злочин, призначеного їй судом покарання або відмова держави від подальшого виконання покарання щодо такої особи.*

Амністія оголошується виключно законом України. Особливістю законів про амністію є те, що вони приймаються тільки Верховною Радою України і не можуть бути прийняті всеукраїнським референдумом, а сама Верховна Рада може приймати їх не частіше одного разу протягом календарного року.

### Амністія не застосовується до осіб





**Норма закону**

*Помилування – це відмова держави в особі Президента України від подальшого виконання щодо засудженої особи призначеного їй судом покарання.*

На відміну від амністії, яка оголошується законом України стосовно певного кола непомієнованих (неперсоніфікованих) осіб, помилування здійснюється указом Президента України стосовно конкретної особи, засудженої за вчинення злочину.

Президент України може своїм указом:

- замінити особі, засудженій до довічного позбавлення волі, даний вид покарання покаранням у виді позбавлення волі строком на 25 років;
- звільнити особу, засуджену до певного виду покарання (крім довічного позбавлення волі), від подальшого відбування цього покарання без заміни його іншим видом покарання;
- звільнити особу, засуджену до певного виду покарання, від подальшого відбування цього покарання шляхом заміни його іншим, більш м'яким видом покарання;
- скоротити особі невідбуту нею частину покарання.

**8. Судимість. Зняття та погашення судимості****Норма закону**

*Судимість – це особливий правовий стан особи, зумовлений засудженням до кримінального покарання, що пов'язане з передбаченими законом негативними наслідками.*

Виникненню судимості завжди передуює обвинувальний вирок та призначення кримінального покарання. Вона виникає з моменту вступу обвинувального вироку в законну силу і триває до її погашення або зняття у встановленому законом порядку.

Під *зняттям судимості* розуміється її припинення постановою суду. При знятті судимості, на відміну від її погашення, вплив встановленого законом строку і не вчинення особою нового злочину самі по собі, автоматично, не припиняють стан судимості. Потрібен розгляд цього питання судом. Закон не зобов'язує, а лише надає суду право на основі конкретних, передбачених у законі умов, зняти з особи судимість. Зняття судимості можливо лише до закінчення строків погашення судимості. Тому воно завжди є достроковим.

*Погашення судимості* – це автоматичне її припинення, при встановленні певних, передбачених законом, умов. Головною з

них є не вчинення особою протягом строку судимості нового злочину. У деяких випадках судимість погашається самим фактом відбуття покарання або звільнення від нього.

## 9. Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування

### Норма закону

*Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування є заходами державного примусу, які призначаються судом особі, що вчинила суспільно небезпечне діяння.*

І примусові заходи медичного характеру, і примусове лікування призначаються судом, але вони не є покаранням, тому що не містять в собі кари. Їх метою євилікувати чи поліпшити стан здоров'я осіб, що потребують застосування таких заходів, та запобігання вчиненню ними нових суспільно небезпечних діянь.

Примусовими заходами медичного характеру є надання амбулаторної психіатричної допомоги, поміщення особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу, у спеціальний лікувальний заклад.

Примусові заходи медичного характеру можуть бути застосовані судом лише до осіб:

- які вчинили у стані неосудності суспільно небезпечні діяння;
- які вчинили у стані обмеженої осудності злочини;
- які вчинили злочин у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку або під час відбування покарання.

Примусове лікування може бути застосоване судом незалежно від призначеного покарання до осіб, що вчинили злочини і страждають на захворювання, яке містить небезпеку для здоров'я інших осіб. Це може бути, наприклад, туберкульоз. У випадку призначення покарання у виді позбавлення волі або обмеження волі примусове лікування здійснюється за місцем відбування покарання. При призначенні інших видів покарання примусове лікування здійснюється в спеціальних лікувальних закладах.

### Розв'яжіть ситуацію

Громадянин Караний був засуджений місцевим судом за вчинення необережного тяжкого тілесного ушкодження до обмеження волі на строк два роки зі звільненням від відбуван-

ня покарання з випробуванням. Ухвалою апеляційного суду вирок замінено і призначено покарання у вигляді штрафу.

- Чи відповідає вимогам закону рішення апеляційного суду?



### Запитання для самоперевірки

1. Що таке кримінальне покарання?
2. Назвіть мету кримінального покарання.
3. Схарактеризуйте види кримінальних покарань.
4. Порівняйте поняття сукупності і повторності злочинів.
5. Які умови звільнення від покарання з випробуванням?
6. Порівняйте поняття «амністія» і «помилування».
7. Що таке судимість? Яка відмінність між зняттям і погашенням судимості?
8. Схарактеризуйте примусові заходи медичного характеру.

## § 22–25. Відповідальність за окремі види злочинів

### 1. Види норм Особливої частини Кримінального кодексу України

В Особливій частині Кримінального кодексу встановлюється вичерпний перелік діянь, що визначаються злочинами, і покарань, які можуть застосовуватися до осіб, котрі їх вчинили.

#### Види норм Особливої частини Кримінального кодексу України

**Забороняючі норми** – це норми, які в своїй диспозиції встановлюють необхідну сукупність специфічних ознак складу злочину, а в санкції види та розміри покарання, які можуть бути призначені судом винній особі за вчинення діяння, що містить саме ці специфічні ознаки (ч.1, ст. 115 – вбивство)

**Роз'яснюючі норми** – це норми, що містять тлумачення тих чи інших кримінально-правових понять стосовно одного злочину чи групи. Роз'яснюючі норми містяться, як правило, у специфічних частинах Особливої частини ККУ – примітках (примітки до ст. 185 ККУ)

**Заохочувальні норми** – це норми, які передбачають, що за певних умов особа, яка вчинила злочин, звільняється від кримінальної відповідальності з урахуванням її так званої позитивної посткримінальної поведінки. Інститут заохочувальних норм істотно відрізняється від інституту добровільної відмови при незакінченому злочині

Центральною частиною процесу застосування кримінально-правових норм є кваліфікація злочинів за своїм змістом та

значенням. *Кваліфікація злочинів* – це встановлення та юридично закріплення точної відповідальності між ознаками вчиненого діяння і ознаками складу злочину, передбаченого кримінально-правовою нормою.

*Кваліфікація злочинів* передбачає здійснення таких дій:

- вибір норм, які передбачають відповідальність за вчинений злочин;
- встановлення відповідності між фактичними ознаками вчиненого посягання і ознаками складу злочину, що передбачені нормами;
- процесуальне закріплення висновку про наявність або відсутності відповідності між фактичними ознаками вчиненого посягання і ознаками складу злочину, передбаченими нормою, закріплення результатів кваліфікації.

Закріплення (тобто фіксування) результатів кваліфікації в процесуальних документах включає такі дії:

- виклад фактичних обставин справи;
- складання формули кваліфікації;
- виклад формування обвинувачення.

*Кваліфікація злочинів здійснюється на підставі відповідних принципів:* законність; повнота; стабільність; індивідуальність; вирішення спірних питань на користь особи, дії якої кваліфікуються; недопустимість подвійного застосування закону; точність; об'єктивність; офіційність.

## 2. Злочини проти національної безпеки України

Злочини проти основ національної безпеки України є найбільш небезпечними посяганнями на суспільні відносини, що забезпечують державну безпеку, обороноздатність, незалежність, її конституційний лад. Без відповідної кримінально-правової охорони цих соціальних цінностей неможливе функціонування держави та її інститутів. З огляду на зазначене статті Кримінального кодексу, у яких встановлена відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України, подано в першому розділі Особливої частини.

*Родовим об'єктом злочинів* даного виду є суспільні відносини з охорони основ національної безпеки України: її конституційного ладу, суверенітету, територіальної недоторканності, обороноздатності. Тобто, це суспільні відносини, що забезпечують саме існування України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави (ст. 1 Конституції України).

З *об'єктивної сторони* ці злочини вчиняються шляхом активної поведінки – дії. Більшість – це злочини з формальним складом, тому вони вважаються закінченими з моменту вчи-

нення самого діяння, незалежно від нанесення фактичної шкоди основам національної безпеки України (шпигунство, державна зрада). Деякі злочини мають усічені склади – момент їх закінчення переноситься на такі дії, що становлять попередні стадії вчинення злочину, тобто готування чи замах. Так, наприклад, до них відносять змову про вчинення злочину (готування), посягання на життя державного чи громадського діяча (з моменту замаху на вбивство).

Висока небезпека цих злочинів виражається в їх *суб'єктивних ознаках*: усі вони здійснюються умисно і, як правило, з прямим умислом, тобто особа бажає заподіяти шкоду основам національної безпеки України. Особливою є мета – заподіяти шкоду цьому об'єкту, тобто змінити чи повалити конституційний лад, захопити державну владу, завдати шкоди суверенітету, обороноздатності країни, змінити її територію та інше. *Злочини проти основ національної безпеки України* – це передбачені кримінальним законом умисні суспільно небезпечні дії, що посягають на її конституційний лад, суверенітет і територіальну недоторканність.

До таких злочинів належать:

- дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109);
- посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110);
- державна зрада (ст. 111);
- посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112);
- шпигунство (ст. 114).

### 3. Злочини проти життя та здоров'я особи

Кримінальний кодекс України, реалізуючи положення Загальної декларації прав людини (ст. 3) та вимоги Конституції України, які встановили, що життя людини є найвищою цінністю і кожна людина має невід'ємне право на життя, закріпив норми, які вказують, що ніхто не може свавільно позбавити людину життя.

До *злочинів проти життя* кримінальне законодавство відносить:

- різні види умисних вбивств (ст. 115–118);
- вбивство через необережність (ст. 119);
- доведення до самогубства (ст. 120);
- погрозу вбивством (ст. 129).

Об'єктом вбивства є життя людини. З *об'єктивної сторони вбивство* може бути здійснене шляхом дії або бездіяльності.

Для позбавлення життя може застосовуватися як фізичний (отруєння, удар холодною зброєю, постріл в людину тощо), так і психічний вплив (заподіяння душевної травми, що спричинила смерть, підбурювання до самогубства тощо).

Обов'язковою ознакою закінченого складу цього виду злочину є настання наслідку – *смерті людини*.

Із *суб'єктивної сторони* вбивство може бути вчинене як з *умислом* (прямим або непрямым), так і через *необережність* (злочинну самовпевненість або злочинну недбалість).

Суб'єкт вбивства – будь-яка осудна особа, яка досягла 14 років, за умисне вбивство, і 16 років – за вбивства, передбачені ст. 118 і 119.

Не меншу суспільну небезпеку становлять *злочини проти здоров'я*, до яких належать:

- тілесне ушкодження (ст. 121, 122, 123, 124, 125 і 128);
- побої і мордування (ст. 126);
- катування (ст. 127).

*Тілесне ушкодження* – це протиправне умисне або через необережність заподіяння шкоди здоров'ю. За ступенем тяжкості розрізняють: *тяжкі, середньої тяжкості, легкі тілесні ушкодження*.

*Побої і мордування* – це умисне завдання ударів, побоїв або вчинення інших насильницьких дій, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень.

*Катування* – це умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв або насильницьких дій з метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі.

*Суб'єктивна сторона злочинів* при нанесенні тілесних ушкоджень може бути у формі прямого умислу (ст. 121, 125), прямого чи непрямого умислу (ст. 122, 123, 124). При побоях і мордуванні вина виступає лише у формі прямого умислу (ст. 126), а при катуванні – вина вимагає не тільки умислу, а й встановлення спеціальної мети – спонукати особу або інших осіб вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від неї або іншої особи інформацію, свідчення або визнання, покарати за дії, які особа скоїла або у скоєнні яких підозрюється, або залякування її або інших осіб (ст. 127).

#### 4. Злочини проти волі, честі та гідності особи

Важливе місце в кримінальному законодавстві України відведено захисту природних та невідчужуваних прав особи. У третьому розділі Особливої частини містяться норми, що передбачають кримінальну відповідальність за порушення вказаних прав. *Об'єкт* – суспільні відносини, що забезпечу-

ють особисту волю і гідність особи. З *об'єктивної сторони* вказані злочини можуть бути вчинені шляхом активної поведінки – *дії*. Для деяких з них обов'язковою ознакою є *спосіб* (використання обману, шантажу чи уразливого стану – ст. 147) або *місце* (психіатричний заклад – ст. 151).

Із *суб'єктивної сторони* ці злочини можуть бути вчинені лише з *прямим умислом*. Обов'язковою ознакою певних злочинів є *мотив* (корисливий чи інший), *мета* (отримання прибутку).

За загальним правилом *суб'єктом* злочинів проти волі, честі та гідності особи є фізична особа, осудна, яка досягла на час скоєння злочину 16-річного віку. Винятком є лише захоплення заручників, за що відповідальність настає з 14 років.

При вчиненні злочину, пов'язаного з незаконним поміщенням у психіатричний заклад завідомо здорової особи, закон виділяє спеціальних суб'єктів (лікар-психіатр або член комісії лікарів-психіатрів).

Таким чином, *злочини проти волі, честі та гідності особи* – це передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні умисні діяння, за що посягають на особисту волю, честь та гідність особи.

Враховуючи специфіку безпосередніх об'єктів, можна виділити групи злочинів проти волі, честі та гідності особи:

- незаконне позбавлення волі або викрадання людини, захоплення заручників, підміна дитини, незаконне поміщення в психіатричний заклад (ст. ст. 146–148, 151);
- торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини, експлуатація дітей (ст. 149, 150).

## 5. Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина

Закріплені в Конституції України виборчі, трудові та інші особисті правила і свободи людини і громадянина гарантуються і захищаються кримінальним законодавством від злочинних посягань.

*Об'єктом* цих злочинів є суспільні відносини, що забезпечують конституційні права та свободи людини і громадянина.

Залежно від їх безпосереднього об'єкта, усі злочини передбачені шостим розділом Особистої частини Кримінального кодексу, можна поділити на види.

### 1. Злочини проти виборчих прав громадян:

- перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі і роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача (ст. 157);

- фальсифікація виборчих документів, документів референдуму, підсумків голосування (ст. 158);
- незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму (ст. 158<sup>1</sup>);
- порушення таємниці голосування (ст. 159) та інші.

*Об'єктом* вказаних злочинів є виборчі права громадян України.

*Об'єктивна сторона* злочинів проти виборчих прав становить діяння у формі дії або бездіяльності, яке направлене на перешкоджання громадянину України реалізувати своє виборче право (активне, пасивне) та заважання йому вести передвиборчу агітацію.

*Суб'єктивна сторона* злочину характеризується *прямим умислом* і *метою* перешкоджання громадянину здійснювати своє гарантоване Конституцією України виборче право.

*Суб'єктом злочину* є осудна фізична особа, яка досягла 16-річного віку.

При вчиненні злочинів (ч. 1, 3 ст. 158, ст. 158<sup>1</sup>, 159, ч. 3 160) закон виділяє спеціальний суб'єкт, яким може бути лише член виборчої комісії (член комісії по проведенню референдуму) або інша посадова особа.

## *2. Злочини проти трудових прав громадян:*

- перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій (ст. 170);
- перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (ст. 171);
- грубе порушення законодавства про працю (ст. 172);
- грубе порушення угоди про працю (ст. 173);
- примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку (ст. 174);
- не виплата заробітної плати, стипендії чи інших установлених законом виплат (ст. 175).

*Об'єктами* злочинів є право громадян на об'єднання (ст. 170), право громадян на інформацію і законну професійну діяльність журналістів (ст. 171), трудові права громадян (ст. 172), право громадян на страйк (ст. 174), право громадян на отримання будь-яких виплат, встановлених законами України (ст. 175).

*Об'єктивна сторона* цих злочинів складається з діянь у формі дії або бездіяльності.

*Суб'єктивна сторона* цих злочинів характеризується *прямим умислом*.

*Суб'єктами* вказаних злочинів є осудні фізичні особи, які досягли 16-річного віку (ст. 170, ч. 1, ст. 171, ст. 174), або спеціальний суб'єкт, яким може бути посадова особа (ч. 2



ст. 171, ст. 172) або керівник підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності (ст. 172, 173, 175).

### 3. Злочини проти сім'ї:

- ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164);
- ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків (ст. 165);
- злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166);
- зловживання опікунськими правами (ст. 167);
- розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) (ст. 168);
- незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) (ст. 169).

Крім вказаних, до цієї групи злочинів належать:

- *злочини у сфері охорони права на об'єкти інтелектуальної власності*: порушення авторського права і суміжних прав (ст. 176); порушення права на винахід, корисну модель, промисловий зразок, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію (ст. 177) тощо;
- *злочини проти свободи совісті*: пошкодження релігійних споруд чи культових будинків (ст. 178), незаконне утримання, осквернення або знищення релігійних святинь (ст. 179); перешкоджання здійсненню релігійного обряду (ст. 180); посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів (ст. 181).
- *злочини, що посягають на інші особисті права і свободи громадян*: порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної приналежності або ставлення до релігії (ст. 161); порушення недоторканності житла (ст. 162); порушення таємниці лікування, телефонних розмов (ст. 163); порушення недоторканності приватного життя (ст. 182); порушення права на отримання освіти (ст. 183); порушення права на безкоштовну медичну допомогу (ст. 184).

## 6. Злочини проти власності

Злочини проти власності є найбільш масовими. До них належать *суспільно небезпечні діяння, які порушують право володіння, користування та розпорядження власника майна, або іншим чином нанесення (чи загроза нанесення) власнику майнової шкоди.*

Важливість охорони власності кримінально-правовими засобами відзначається тим, що вона є найважливішою соціальною

ною цінністю, яка забезпечує стабільність всієї економічної системи, підвищення рівня добробуту народу.

*Об'єктом* злочинів проти власності є суспільні відносини власності, що охороняються кримінальним законом як частина економічних відносин і як основа економічної системи держави. Особливе значення для злочинів проти власності має їх предмет. Ним є приватне, комунальне та державне майно.

Не є предметом злочинів проти власності те, що знаходиться в природному стані: ліс на корені, риби та інші тварини в природних водоймах, звірі в лісах, степах тощо. Їх незаконне пошкодження, виллов, знищення належать до злочинів проти довкілля, але водночас вони стають предметом злочинів проти власності, якщо були вилучені з природного середовища за допомогою праці людини або вирощуються людиною у спеціальних розплідниках, ставках тощо.

Не належать до предмета злочинів проти власності вибухові речовини, вогнепальна зброя, військове майно, наркотичні засоби, психотропні речовини тощо, які внаслідок особливих (небезпечних) своїх властивостей віднесені до предметів злочинів проти громадської безпеки, здоров'я населення.

Специфіку злочинів проти власності визначають загальні об'єктивні та суб'єктивні ознаки.

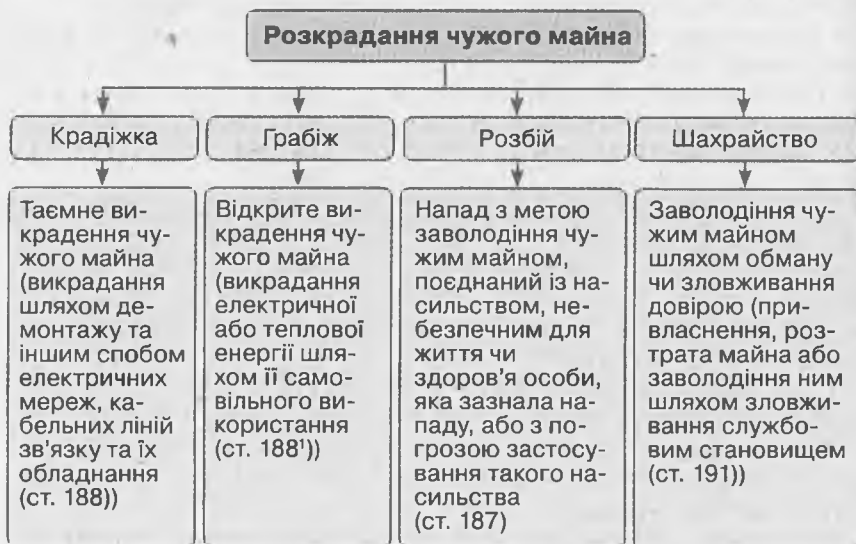
*З об'єктивної сторони* переважна більшість є злочинами з матеріальним складом: їх обов'язковою ознакою є спричинення суспільно небезпечних наслідків у вигляді матеріальної шкоди в неповному розмірі відносинам власності. З огляду на зазначене *закінченими* вони є з моменту настання цієї шкоди. Разом з тим для закінчення таких злочинів, як розбій, вимагання, погроза знищенням майна не потрібно фактичного настання шкоди (це так звані усічені склади злочинів).

*З суб'єктивної сторони* більшість злочинів проти власності характеризується *прямим умислом*, проте в ст. 194, 196, 197 суб'єктивна сторона злочинів проти власності має певні особливості. Наприклад, в ст. 194 (навмисне знищення або пошкодження майна) суб'єктивна сторона може бути виражена у формі як прямого, так і непрямого умислу, а в ст. 196 (необережне знищення чи пошкодження майна) та ст. 197 (порушення обов'язку по охороні майна) – необережна форма вини.

За наявності низки загальних ознак, характерних для злочинів проти власності, вони істотно відрізняються один від одного за характером діянь, способом вчинення, мотивами та метою. Це дає можливість класифікувати їх на різні групи і тим самим побудувати їх *систему*.



Спосіб заволодіння чужим майном впливає на ступінь суспільної небезпеки діяння, тому встановлення форми розкрадання є обов'язковою умовою правильної кваліфікації злочину. Залежно від способу посягання на чуже майно кримінальне законодавство виділяє такі форми розкрадання:



Загальними ознаками, що об'єднують різні злочини цієї групи, є:

- незаконне, безоплатне обертання чужого майна на користь винного або інших осіб;
- корисливі мотиви та мета – прагнення, спонукання до незаконного збагачення за рахунок чужого майна.

## 7. Злочини проти громадської безпеки

У ч. 1 ст. 3 Конституції України безпека людини визначається однією з найвищих соціальних цінностей.

*Об'єктом* цих злочинів є громадська безпека – стан захищеності життєдіяльності людей від джерел підвищеної небезпеки (терористів, зброї та інших смертоносних предметів), за якої забезпечується запобігання загрозами заподіяння шкоди.

Обов'язковою ознакою більшості злочинів проти громадської безпеки є наявність *смертоносних предметів* – вибухових речовин та пристроїв, боеприпасів, зброї, радіоактивних матеріалів, інших предметів, що становлять підвищену небезпеку для оточення.

*Об'єктивна сторона* полягає у суспільно небезпечному, протиправному діянні (дії або бездіяльності), що порушує громадську безпеку та створює загальну небезпеку загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків або заподіє такі наслідки.

Злочини проти громадської безпеки мають формальний склад і можуть вчинятися лише шляхом дії, а злочини з матеріальним складом (недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів – ст. 264; порушення правил поводження з вибуховими, легкозаймистими та їдкими речовинами або радіоактивними матеріалами – ст. 267; порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки – ст. 270) вчинюються як шляхом дії, так і бездіяльності.

*Суб'єктивна сторона* злочинів проти громадської безпеки в формальним складом – *прямий умисел*, а злочинів з матеріальним складом – *необережність*. В останніх можлива змішана форма вини, що передбачає умисел щодо діяння (порушення певних правил безпеки) і необережність щодо наслідків (щодо загибелі людей).

*Суб'єктом* злочинів проти громадської безпеки є осудна особа, яка досягла 16, а в деяких злочинах – 14 років.

Усі злочини проти громадської безпеки, вказані в дев'ятому розділі Особливої частини Кримінального кодексу, можна поділити на три *групи*:

- створення злочинної організації, терористичної групи та інших злочинних об'єднань, участь у них та в злочинах, що вчиняються ними чи пов'язаних з ними (ст. 255–261);
- незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами чи радіоактивними матеріалами (ст. 262–266);
- порушення різних правил, що забезпечують громадську безпеку (ст. 267–270).

## 8. Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту

Боротьба з транспортними злочинами сьогодні набуває важливого значення. Підтвердженням цього є виділення їх в окремий розділ Особливої частини Кримінального кодексу. Головною ознакою об'єднання злочинів в одну групу є їх *єдиний об'єкт – відносини, які забезпечують безпеку руху та експлуатації усіх видів механічного транспорту.*

*Безпосередні об'єкти* окремих злочинів залежать, по-перше, від видів транспорту, на яких вони можуть бути скоєні, по-друге, від характеру об'єктивної сторони і кваліфікуючих обставин. Крім того, деякі злочини можуть вчинятися із застосуванням насильства або погроз, у зв'язку з чим може бути виділений додатковий безпосередній об'єкт – життя і здоров'я особи.

*Предметом* цих злочинів є транспортні засоби, шляхи сполучення, споруди на них, транспортні комунікації, вокзали, засоби зв'язку, сигналізації, автоматизації, які забезпечують безпеку руху транспортних засобів.

*Об'єктивну сторону* становлять: порушення правил безпеки руху та експлуатації транспорту; неякісний ремонт транспортних засобів, залізничних шляхів, засобів сигналізації і зв'язку, залізничного, водного та повітряного транспортних засобів тощо; угон або захоплення залізничного рухомого складу, морського чи повітряного судна; блокування транспортних комунікацій; захоплення транспортного підприємства тощо.

*Суб'єктом* транспортних злочинів є осудна особа, яка досягла 16 років. Наприклад, відповідальність з цього віку настає за пошкодження об'єктів магістральних нафто-, газопроводів тощо. Лише за пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (ст. 277); угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річного судна (ст. 278), а також незаконне заволодіння транспортним засобом (ч. 2, 3 ст. 289) відповідальність настає з 14 років.

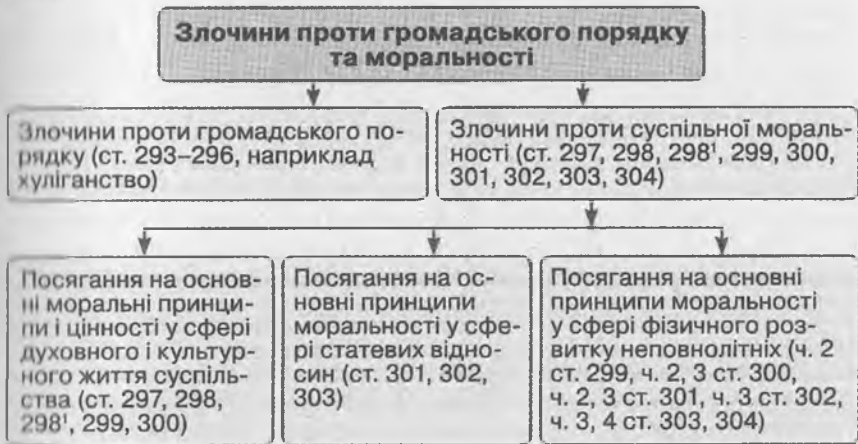
Деякі злочини може здійснювати лише працівник транспорту, тобто спеціальний суб'єкт (порушив правила безпеки руху або експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту ст. 276).

Таким чином, *транспортні злочини* – це передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні діяння, що посягають на безпеку руху та експлуатацію усіх видів механічного транспорту, а також магістрального трубопровідного транспорту.

## 9. Злочини проти громадського порядку та моральності

Злочини проти громадського порядку та моральності ставлять під загрозу основи життя суспільства.

*Громадський порядок* – це сукупність суспільних відносин, що забезпечують спокійні умови життя людей у різних сферах суспільного життя. *Суспільна мораль* – це система статичних норм, правил поведінки, що склалися в суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, соціальність, справедливість, що визначають умови нормального життя людей.

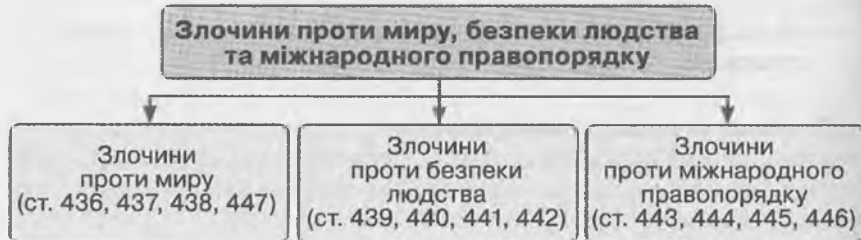


*Злочини проти суспільної моральності*: наруга над могилою (ст. 297); знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини та самовільне проведення пошукових робіт на археологічній пам'ятці (ст. 298); жорстоке поводження з тваринами (ст. 299); ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості (ст. 300); ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ст. 301) та інші.

## 10. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку

Особливістю цього виду злочинів є їх зв'язок з міжнародним кримінальним правом, за яким ці діяння також визнаються злочинами. Основними джерелами норм є: статuti Нюрнберзького (1945) і Токійського (1946) військових трибуналів, а також численні конвенції і резолюції ООН, Римський статут міжнародного кримінального суду (1998).

Безпосереднім об'єктом цих злочинів є мир між народами; безпека людства і міжнародний правопорядок. З огляду на безпосередні об'єкти, вказані злочини можна поділити на три групи.



*Об'єктивну сторону* становлять: публічні заклики до агресивної війни або розв'язування воєнного конфлікту, виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій, розповсюдження таких матеріалів (ст. 436); планування, підготовка або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту (ст. 437); жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни (ст. 438); вербування найманців, чи фінансування найманців, чи матеріальне забезпечення найманців у військових конфліктах (ст. 447) та інші. Більшість злочинів вважається закінченими в момент вчинення суспільно небезпечних дій.

*Суб'єктивна сторона* характеризується прямим умислом. *Суб'єктами* вказаних злочинів є осудні фізичні особи, яким на день його вчинення виповнилося 16 років, і лише за досягання на життя представника іноземної держави (ст. 443) відповідальність настає з 14 років.



### Розв'яжіть ситуації

1. Верченко вирішив вчинити квартирну крадіжку. Він заздалегідь вибрав квартиру, господарі якої поїхали на дачу у вихідні, і хотів проникнути до неї вночі через кватирку. Для цього він попросив допомоги у свого 12-річного молодшого брата, пообіцявши йому 200 грн. Брат із задоволенням погодився. У результаті з квартири було викрадено 20 тис. грн.

- Чи мала місце співучасть? Кваліфікуйте їхні дії. Відповідь обґрунтуйте.

2. Гальченко і Гуренко, маючи намір втекти за кордон, почали збирати різні відомості для використання їх на шкоду інтересам України після перетину кордону.

- Кваліфікуйте дії Гальченка і Гуренка.

3. П'яний Стрельченко, бажаючи розважитися і налякати трьох рибалок, своїх знайомих, які ловили рибу біля проти-лежного берега ставка, зробив кілька пострілів з малокалі-берної гвинтівки. Одним із пострілів було заподіяно тяжких тілесних ушкоджень.

- Кваліфікуйте дії Стрельченка. Визначте склад правопо-рушення.



### Запитання для самоперевірки

1. Чому посягання на суверенітет, національну безпеку України і життя людини є одними з найбільш тяжких і небезпечних злочинів?
2. Порівняйте крадіжку, грабіж і розбій.
3. Для кожної групи злочинів проти власності наведіть по два приклади, використовуючи повідомлення ЗМІ.
4. Для кожного з видів злочинів проти виборчих, трудових та інших прав і свобод людини і громадянина визначте об'єктивну і суб'єктивну сторони.

## § 26–27. Кримінальний процес

### 1. Поняття кримінально-процесуального права України. Етапи кримінального процесу

У Кримінально-процесуальному кодексі України (КПКУ) да-ється визначення всіх основних понять кримінального процесу-ального права і насамперед визначення кримінального процесу.



#### Норма закону

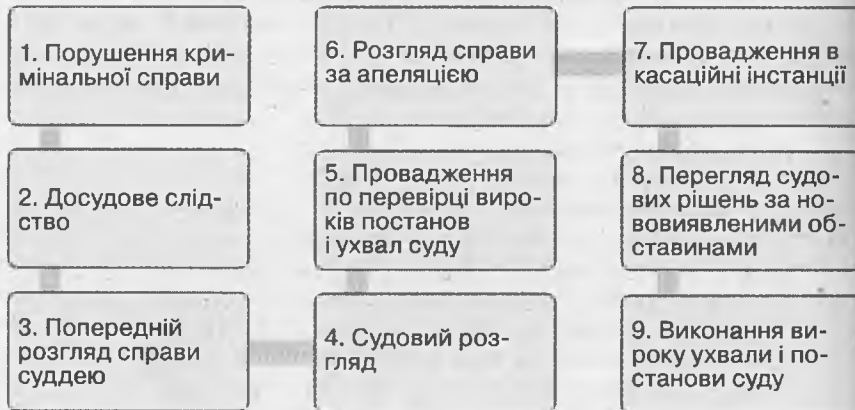
*Кримінальний процес – це врегульована нормами кримінально-процесуального закону діяльність право-охоронних органів, що здійснюється у встановлених законом процесуальних формах і спрямована на вирі-шення завдань кримінального судочинства, визначених цим законодавством.*

Кримінально-процесуальна діяльність, виконувана право-охоронними органами, забезпечує реалізацію правоохоронної функції держави. Розкриття, розслідування злочинних дій, застосування справедливого вироку до особи, яка вчинила ді-яння, можливе на підставі відповідної діяльності осіб, які проводять дізнання, слідство, розслідування, судового розгля-ду кримінальних справ. Така діяльність характерна лише для уповноважених осіб і відрізняється змістом, принципами по-будови і порядком здійснення, завданнями і суб'єктами, які її виконують. Вона має публічно-правовий характер і склада-



ється з певних етапів діяльності державних органів і осіб у встановленому законом порядку щодо розкриття, розслідування та судового розгляду кримінальних справ, що здійснюються в певній послідовності слідчих і процесуальних дій.

### Стадії кримінального процесу



## 2. Порушення кримінальної справи

Згідно з кримінально-процесуальним законодавством усі стадії кримінального процесу тісно пов'язані між собою, і хоча кожна з них відрізняється одна від одної, кримінальна справа послідовно проходить одну стадію за іншою. *Порушення кримінальної справи – це початкова стадія кримінального процесу*, на якій компетентні правоохоронні органи здійснюють процесуальну діяльність відносно прийняття, розгляду, перевірки і вирішення подальшої долі заяв, що надійшли, повідомлень про вчинені злочини, а також прийняття відповідних рішень щодо початку розслідування у справах або відмову в порушенні кримінальної справи.

КПКУ передбачено, що орган дізнання, слідчий, прокурор або суд зобов'язані в межах своїх повноважень порушити кримінальну справу в кожному випадку, якщо будуть встановлені ознаки злочину, і вжити всіх необхідних, відповідно до закону, заходів до встановлення події злочину, а також осіб, які винні у його вчиненні, і їх покарання.



### Норма закону

*Порушення кримінальної справи – це сукупність юридичних норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у зв'язку з прийняттям, розглядом та з'ясуванням первинних відомостей про злочин.*

Розрізняють порушення кримінальної справи щодо особи і за фактом вчинення злочину. Якщо є відомості лише про факти злочину, але відсутні відомості про те, хто його вчинив, кримінальна справа порушується за фактом. Усі злочини, які відомі органам дізнання, слідства, прокурору і суду, зобов'язують їх порушувати кримінальні справи незалежно від волі потерпілого. Ці справи прийнято називати *справами публічного обвинувачення*. Інші справи порушуються лише за наявності скарги потерпілого – *справами приватного та приватно-публічного обвинувачення*. Їх перелік визначено кримінально-процесуальним законодавством.

Кожна кримінальна справа може бути порушена лише за наявності приводу і достатньої підстави та за відсутності обставин, що виключають провадження у справі. *Приводами щодо порушення кримінальної справи є:*

- заяви і повідомлення фізичних і юридичних осіб;
- повідомлення представників влади, громадськості або окремих громадян, що затримали підозрювану особу на місці злочину або з речовими доказами;
- явка з повинною;
- повідомлення, опубліковані в пресі;
- безпосереднє виявлення органами дізнання ознак злочину.

**Кримінальну справу не може бути порушено, а порушена справа підлягає закриттю**

За відсутності в діянні складу злочину

Унаслідок акту амністії, а також у зв'язку з помилуванням

Щодо особи, яка не досягла на час вчинення злочину 11 років

За примирення обвинуваченого, підсудного з потерпілим

За відсутності скарги потерпілого

Щодо померлого, інші

**Провадження в кримінальній справі може бути закрито судом у зв'язку**

З дієвим каяттям

З примиренням обвинуваченого, підсудного з потерпілим

Із застосуванням до неповнолітнього кримінальних заходів виховного характеру

Із передачею особи на поруку колективу

Із закінченням строків давності

### 3. Учасники кримінального процесу

Учасниками кримінального процесу є обвинувачений, підозрюваний, захисник, потерпілий, цивільний позивач, представники потерпілого чи позивача, суд, прокурор, орган дізнання та особи, що проводили дізнання.



#### Норма закону

*Обвинувачений* – це особа, щодо якої в установленому законом порядку винесено постанову про притягнення як обвинуваченого. Після призначення справи до судового розгляду обвинувачений називається підсудним.

*Підозрюваний* – це особа, затримана по підозрі у вчиненні злочину, а також особа, до якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого.

*Потерпілий* – це особа, якій злочинними діями заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Особа, яка визнана потерпілою від злочину, має право давати показання у справі.

*Цивільним позивачем* є особа (громадянин, підприємство, установа, організація), яка зазнала матеріальної та моральної шкоди від злочину і висунула вимогу про відшкодування збитків.

*Представниками потерпілого, цивільного позивача* можуть бути адвокати, близькі родичі, законні представники, а також інші особи, які проводять дізнання, слідчі, судді.

Кожний з учасників кримінального процесу має права і обов'язки. Прокурор, слідчий і особа, яка проводить дізнання, зобов'язані роз'яснити, а також надати можливість здійснення цих прав учасникам кримінального процесу.

### 4. Органи дізнання та досудове слідство

*Досудове слідство* становить систему слідчих та інших процесуальних дій, спрямованих на всебічне, повне і об'єктивне дослідження обставин вчиненого злочину.

На підставі отриманих доказів приймається рішення про направлення кримінальної справи до суду для розгляду її по суті або ж про закриття розслідування. Під час проведення процесуальних дій на цій стадії може бути: притягнення особи як обвинуваченого; застосування до особи запобіжного заходу; усунення особи з посади, а також вжиття інших заходів процесуального характеру.

ІСПКУ визначає здійснення досудового проведення у кримінальних справах у двох формах – дізнання та досудове слідство.

### Норма закону

*Дізнання – це заснована на законі діяльність органів адміністративної та оперативно-розшукової юрисдикції, які наділені процесуальними повноваженнями щодо здійснення першочергових дій, спрямованих на попередження, запобігання та розкриття злочинів, розшук та викриття осіб, винних у їх вчиненні і сприянні вирішення завдань кримінального судочинства.*

*Досудове слідство – це діяльність слідчого після порушення кримінальної справи та прийняття її до свого провадження, яке полягає у зібранні, дослідженні, перевірці, оцінюванні та використанні доказів, об'єктивної істини та здійсненні дій щодо забезпечення правильного застосування правових норм, захисту прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб, створення умов для здійснення правосуддя.*

*Стадіями досудового слідства є:*

- складення обвинувального висновку і направлення справи для попереднього розгляду її суддею;
- винесення постанови про закриття кримінальної справи, і в такому разі саме рішення органу розслідування є остаточним;
- винесення постанови про направлення справи до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів медичного характеру.

## 5. Запобіжні заходи

До осіб, які звинувачуються чи підозрюються у скоєнні злочинів, можуть бути застосовані *запобіжні заходи*, метою яких є запобігання спробам ухилитися від дізнання, слідства або суду, зняття перешкод встановленню істини у кримінальній справі або попередити злочинну діяльність, а також для забезпечення виконання процесуальних рішень.

### Норма закону

*Запобіжні заходи – це сукупність заходів спеціального примусу, які застосовуються до обвинувачених, а у виняткових випадках до підозрюваних з метою перешкодити їм переховуватися від слідства і суду.*

Запобіжні заходи застосовуються за наявності достатніх підстав вважати, що підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений намагатиметься ухилитися від слідства і суду або від виконання процесуальних рішень.

**Буква закону – Кримінально-процесуальний кодекс України****Ст. 149. Запобіжні заходи:**

- 1) підписка про невиїзд;
- 2) особиста порука;
- 3) порука громадської організації або трудового колективу;
- 4) взяття під варту;
- 5) нагляд командування військової частини.

Тимчасовим запобіжним заходом є затримання підозрюваного. Про затримання підозрюваної особи органи дізнання повідомляють когось із її родичів. Протягом 72 годин після затримання орган дізнання приймає одне із вказаних рішень:

- звільняє затриманого;
- звільняє затриманого і обирає щодо нього запобіжні заходи;
- доставляє затриманого до суду із запровадженням запобіжного заходу у вигляді взяття під варту.

Дізнання у справах закінчується складанням постанови про направлення справи для досудового слідства.

**Розв'яжіть ситуацію**

Місцевим судом Мащенко був засуджений за пособництво в шахрайстві, вчиненому в особливо великих розмірах. Йому призначено покарання у вигляді позбавлення волі на строк п'ять років з конфіскацією всього майна, що знаходиться в його власності. Розглянувши справу за апеляцією засудженого, суд встановив, що Мащенко вперше вчинив злочин, виконував у ньому як співучасник не основну роль, є інвалідом II групи, широко розкаюється у вчиненому. На думку апеляційного суду, це свідчить про можливість виправлення засудженого без відбування покарання з позбавленням волі. На підставі цього апеляційний суд вирок місцевого суду змінив, застосувавши щодо Мащенка відбування покарання з випробуванням.

- Визначте стадії в даній кримінальній справі з характеристикою конкретних дій.
- Чи правомочний вирок апеляційного суду?

**Завдання для самоперевірки**

1. Що таке кримінальний процес?
2. Схарактеризуйте стадії кримінального процесу.
3. Назвіть процедуру порушення кримінальної справи.
4. Хто є учасником кримінального процесу?
5. Дайте визначення досудового слідства.
6. Назвіть приклади запобіжних заходів.

## § 28–29. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх

### 1. Законодавче закріплення особливостей кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх

Кримінальне законодавство, встановлюючи загальні положення кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочин, передбачає певні особливості відповідальності і покарання щодо неповнолітніх. Ці *особливості* передбачені в розділі XV Кримінального кодексу України і стосуються:

- звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності з застосуванням примусових заходів виховного характеру;
- видів і строків покарань, що застосовуються до неповнолітніх;
- призначення покарань;
- звільнення від покарання та його відбування;
- звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності;
- погашення та зняття судимості.

Встановлюючи ці особливості, законодавець виходив з психологічної характеристики, властивої цьому віку: нестійкості психічних процесів, відсутності достатнього життєвого досвіду, знань, навичок соціальної поведінки.

### 2. Види покарань, що застосовуються до неповнолітніх

Кримінальний закон передбачає вичерпний перелік видів покарань, що можуть бути застосовні до неповнолітніх.

*Основні види покарань, які застосовуються до неповнолітніх:*

- *Штраф.* Застосовується до неповнолітніх, які мають самостійний дохід, кошти або власне майно, на яке може бути звернене стягнення.
- *Громадські роботи.* Застосовуються до неповнолітніх у віці від 16 до 18 років на строк від 30 до 120 годин; тривалість виконання не може перевищувати 2 годин на день.
- *Арешт.* Застосовується до неповнолітніх у віці від 16 років на строк від 15 до 45 діб.

- *Виправні роботи.* Застосовуються для неповнолітніх у віці від 16 до 18 років на строк від 2 місяців до 1 року, відрахування в дохід держави від 5 до 10 % зарплати.
- *Позбавлення волі на певний строк.* Неповнолітні відбувають покарання у спеціальних виховних установах строком не більше 10 років.

*Додаткові види покарань:*

- *Штраф.* Неповнолітнім призначається в 2 рази менший порівняно з призначеним дорослим – до 500 неоподаткованих мінімумів доходів громадян.
- *Позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю.* Застосовується до неповнолітніх у випадках непередбачених відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу.

Залежно від тяжкості злочину позбавлення волі неповнолітньому може бути призначене не більше:

- 2 років за вчинений повторний злочин невеликої тяжкості;
- 4 років за злочин середньої тяжкості;
- 7 років за тяжкий злочин;
- 10 років за особливо тяжкий злочин;
- 15 років за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя.

Покарання за сукупністю злочину у вигляді позбавлення волі не може перевищувати 15 років.

### 3. Особливості застосування покарань

Кримінальне законодавство встановлює певні особливості в призначенні покарання неповнолітнім. Ці особливості викликані тим, що метою покарання неповнолітніх є насамперед *виправлення, виховання та соціальна реабілітація*. Призначаючи покарання неповнолітньому, суд, крім загальних засад призначення покарання, повинен враховувати: умови його життя і виховання; вплив дорослих; рівень розвитку, інші.

Кримінальний закон надає великого значення віковим особливостям неповнолітніх, встановленню не тільки того, що особа формально досягла віку кримінальної відповідальності, а й з'ясуванню всіх індивідуальних психофізичних властивостей неповнолітніх певного віку. У зв'язку з цим передбачається виключення кримінальної відповідальності і покарання щодо тих неповнолітніх, які хоча і досягли віку, з якого настає відповідальність, але відстають у розумовому розвитку від того рівня, що є типовим для цього віку, що визначає можливість усвідомлювати фактичні ознаки та суспільну небезпечність вчиненого. *Загальні засади призначення, покарань*

ня щодо неповнолітніх застосовуються з урахуванням специфіки їх вікового психофізичного розвитку. Можливість відносно легкого (порівняно з повнолітніми) змінювати спрямованість пояснює і загальний напрям у призначенні їм покарання – його пом'якшення. Тому на практиці найпоширенішим є застосування до підлітків пільгових інститутів кримінального права.

#### 4. Примусові заходи виховного характеру

Кримінальний кодекс містить вичерпний перелік примусових заходів виховного характеру. Примусові заходи виховного характеру застосовуються судом у випадках вчинення особою віком від 14 до 18 років злочину невеликої та середньої тяжкості, якщо буде встановлено, що внаслідок щирого каяття та подальшої бездоганної поведінки на момент винесення вироку необхідність у застосуванні покарання відпала. Застосування примусових заходів виховного характеру судимості не породжує.

##### Примусові заходи виховного характеру

→ **Застереження** полягає в осуді суспільно небезпечної поведінки неповнолітнього, у вимозі припинити таку поведінку під погрозою застосування більш суворих заходів

→ **Обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог** означає встановлення часу, протягом якого неповнолітній повинен перебувати вдома, не може знаходитись у громадських місцях; змінювати без згоди органу, який здійснює за ним догляд, місце проживання, навчання чи роботи; виїжджати в іншу місцевість; заборону користуватися певними транспортними засобами чи предметами тощо

→ **Передача неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, що їх замінюють, або під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їх прохання**

→ **Покладання на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодувати матеріальні збитки**

→ **Направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує 3 років (загальноосвітні школи соціальної реабілітації – з 11 до 14 років, ПТУ соціальної реабілітації – з 14 до 18 років). Для завершення навчання, здобуття професії в окремих випадках строк перебування може бути продовжено на 1 рік, відповідно до 15 та 19 років. Такі заклади мають особливий педагогічний режим**

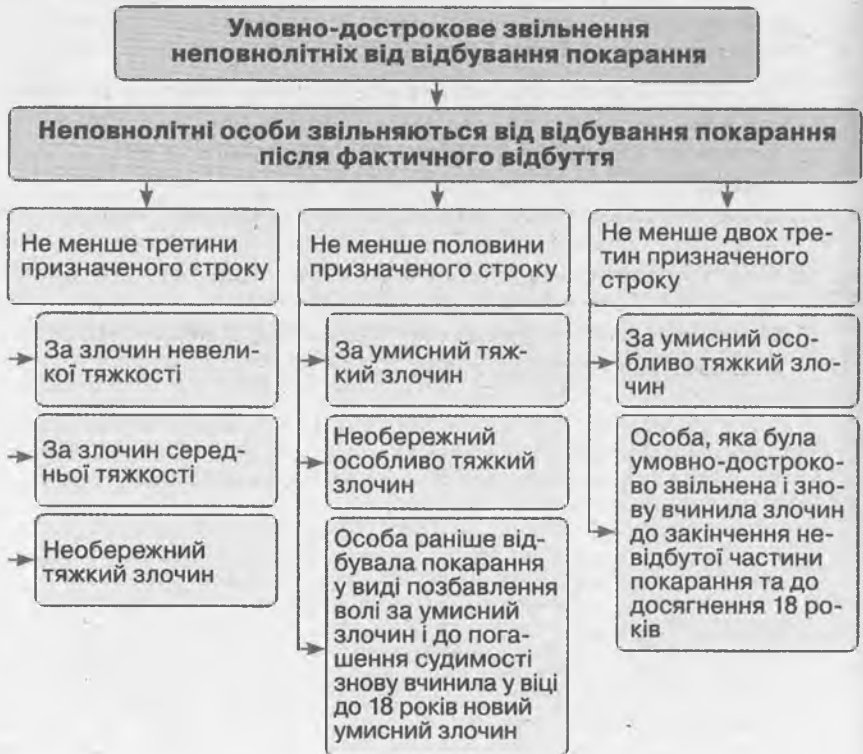


Відповідно до чинного кримінального законодавства залежно від конкретних обставин вчиненого злочину і особи неповнолітнього суд може застосувати до нього одночасно кілька примусових заходів виховного характеру. Ухилення неповнолітнього від виконання призначених примусових заходів виховного характеру веде до скасування судом цих заходів, і він притягається до кримінальної відповідальності. Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру є умовним, неповнолітній не повинен ухилитися від них.

Суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому *вихователя*, при цьому батьки, особи, що їх замінюють, не звільняються від обов'язків щодо виховання неповнолітнього.

## 5. Умовно-дострокове звільнення неповнолітніх

Кримінальне законодавство передбачає підстави і правові умови умовно-дострокового звільнення осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років, незалежно від їх віку на момент звільнення.



Особливістю звільнення неповнолітніх порівняно із загальною нормою про умовно-дострокове звільнення є те, що його підставою виступає виправлення засудженого, яке доведено сумлінною поведінкою і ставленням не тільки до праці, а й до навчання.

Якщо умовно-достроково звільнений протягом невідбутої частини покарання вчинив новий злочин, то суд призначає покарання за правилами, передбаченими Кримінальним кодексом України, тобто за сукупністю вироків, з дотриманням правил складання покарань та зарахування строку попереднього ув'язнення.



### Розв'яжіть ситуацію

13-річний Кальченко систематично тікав з дому, роз'їжджав по різних містах України і був дрібним крадієм. У другому і четвертому класах він залишався на другий рік, а потім покинув школу. В 12-річному віці Кальченко викрав у свого старшого брата мобільний телефон і годинник, але при спробі виїхати з міста його було затримано на вокзалі.

- Які заходи кримінально-правового впливу можуть бути застосовані до Кальченка?



### Запитання для самоперевірки

1. Які особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх?
2. Які види покарань можуть застосовуватися до неповнолітніх?
3. Назвіть особливості призначення покарань неповнолітнім.
4. Які обставини враховуються при призначенні кримінального покарання неповнолітньому?
5. Схарактеризуйте примусові заходи виховного характеру, які застосовуються до неповнолітніх?



#### Тема 4

## ЕКОЛОГІЧНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

### § 30–31. Загальна характеристика екологічного законодавства України

#### 1. Загальна характеристика екологічного права

Людина і природа як частини єдиного цілого взаємопов'язані і тісно взаємодіють. Але впродовж останніх двох століть людина почала активно втручатися в природні процеси. Це зумовило реальну загрозу для навколишнього середовища і різко погіршило умови життя. З появою численних синтетичних і мінеральних речовин, застосуванням нових технологій стан довкілля докорінно змінився. Тепер лише в результаті спалювання в атмосферу планети щорічно викидається понад 2 млрд тонн двоокису вуглецю та понад 150 млн тонн сірчаного газу. Лише в Україні функціонують 1700 шкідливих виробництв, що становлять екологічну небезпеку.

За показником дитячої смертності Україна посідає одне з перших місць у світі, як і за показником кількості онкологічних захворювань. З 1992 р. в Україні смертність перевищує народжуваність. Тому дедалі гучніше лунають застереги про екологічну небезпеку.



#### Для допитливих (з історії поняття)

Екологія (від грецької «ойкос» – будинок, житло, місцезнаходження і «логос» – наука, вивчення) – одна з найдавніших наук. Це наука про те, як жити та господарювати у власному будинку. Для сучасної людини її будинок – це планета Земля і навколосемний простір («Ближній космос»).

Уперше поняття «екологія» було вжито в 1838 р. у книжці «Життя в лісі» американським філософом, письменником-

романістом Генрі Девізом Торо в розумінні «природознавство». Він вважав, що природу необхідно вивчати, тому що вона є справжнім житлом для людей.

Термін «екологія» був запропонований у 1896 р. відомим німецьким біологом-дарвіністом Ернстом Геккелем, який вказував, що екологія досліджує життя тваринного та рослинного світу, який веде боротьбу за існування.

Відносини, що виникають у результаті взаємодії суспільства та навколишнього природного середовища (екологічні відносини), регулюються самостійно галуззю права – екологічним правом.

### Норма закону

*Екологічне право – це сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини з охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів.*

*Предметом екологічного права є нормативно врегульовані суспільні відносини щодо охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів.*

*Метод екологічного права – комплексний і є комбінацією методів підгалузей права, які становлять його систему.*

*Джерелами є система нормативно-правових актів, які вміщують екологічні вимоги і принципи, розраховані на врегулювання та охорону екологічних правовідносин. Основу складають положення Конституції України:*

- безпечне для життя та здоров'я довкілля;
- достовірну інформацію про стан довкілля;
- відшкодування збитків, завданих здоров'ю або майну екологічним правопорушенням.

### Буква закону – Конституція України

*Ст. 16.* Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

*Ст. 66.* Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки.

Центральне місце в системі екологічного законодавства України посідає Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». У ньому закріплено концептуальні засади правового регулювання екологічних відносин:

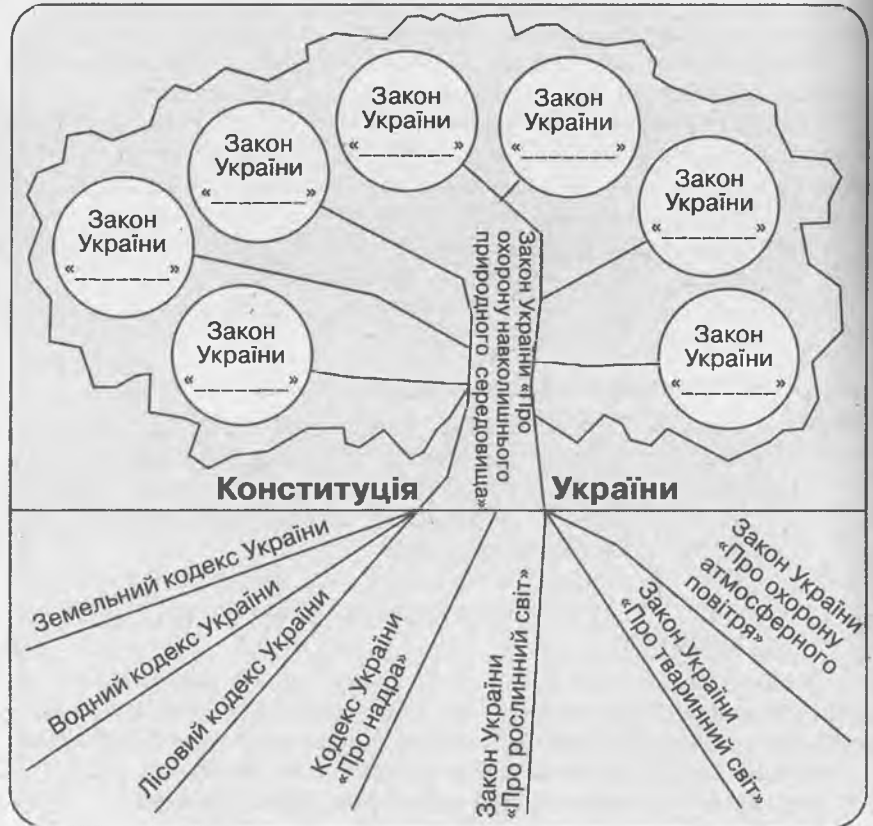
- завдання та основні принципи охорони природи;
- право власності на природні ресурси та їх використання;

- екологічні права і обов'язки громадян;
- відповідальність за порушення екологічного законодавства тощо.

Положення цього Закону знайшли конкретизацію в численних кодексах і законах.

Джерелами екологічного права є також підзаконні нормативно-правові акти: укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України. У межах своєї компетенції видають нормативні акти щодо охорони навколишнього середовища державні органи і органи місцевого самоврядування.

Систему екологічного законодавства України, за пропозицією відомого вченого-юриста В. Костецького, можна зобразити у вигляді дерева. Воно росте на ґрунті, основою якого є Конституція України. Коріння цього дерева – кодекси та закони, що регулюють відносини з використання, охорони та забезпечення об'єктів природи. Стовбуром є Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», а гілки дерева – це закони, які ще потрібно прийняти.



## 2. Принципи правової охорони навколишнього природного середовища

Екологічне право ґрунтується на загальних та галузевих принципах українського права. Загальними, які характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві, є принципи взаемовідповідальності держави і суспільства, демократизм, гуманізм, законність, рівноправ'я (рівність перед законом), поєднання стабільності і динамізму, рівність прав і обов'язків суб'єктів правовідносин, відповідальність за вину.

 **Буква закону – Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища»**

**Ст. 3. Основні принципи охорони навколишнього природного середовища**

Основними принципами охорони навколишнього природного середовища є:

- пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності;
- гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей;
- запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;
- екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій;
- збереження просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів;
- науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природних і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища;
- обов'язковість екологічної експертизи;
- гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища;
- науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище;
- безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності;

- стягнення збору за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів, компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища та інші.

Вказаними принципами повинні керуватися учасники екологічних відносин – органи законодавчої, виконавчої, судової влади, фізичні особи. Закріплення та реалізація цих принципів є мірилом правового та соціального характеру держави, ефективності всієї її діяльності із забезпечення раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовища, показником рівня цивілізованого суспільства.

### 3. Об'єкти правової охорони навколишнього природного середовища

Правове регулювання охорони чи використання навколишнього середовища здійснюється з приводу конкретних об'єктів природи, сфери життя людини, всієї земної екосфери. Закон України встановлює об'єкти правової охорони навколишнього довкілля.



**Буква закону – Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища»**

**Ст. 5. Об'єкти правової охорони навколишнього природного середовища**

Державній охороні і регулюванню використання на території України підлягають: навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в народному господарстві в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси.

Особливій державній охороні підлягають території та об'єкти природно-заповідного фонду України й інші території та об'єкти, визначені відповідно до законодавства України.

Державній охороні від негативного впливу несприятливої екологічної обстановки підлягають також здоров'я і життя людей.

*Держава бере на себе зобов'язання охороняти:*

- навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів;

- природні ресурси як такі, що залучені в господарський обіг, так і не використані в народному господарстві в даний період: земля, вода, надра, ліс, рослинний та тваринний світ, атмосферне повітря;
- території та об'єкти природно-заповідного фонду України та інші території та об'єкти, які визначені законодавством України;
- здоров'я і життя людей від негативного впливу несприятливої екологічної обстановки.



### Розв'яжіть ситуацію

Посівам фермерського господарства «Ранок» під час авіаційного обприскування лісових культур отрутохімікатами було завдано шкоди на площі 10 га. Крім того, було встановлено, що на обробленій отрутохімікатами території загинули зайці та інші тварини і птахи. Було виявлено захворювання людей після збору ними лісових ягід на цій ділянці.

- Укажіть об'єкти правової охорони навколишнього природного середовища. Відповідь обґрунтуйте.



### Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття «екологічне право».
2. Назвіть джерела екологічного права.
3. Схарактеризуйте екологічні правовідносини.
4. Назвіть суб'єкти і об'єкти екологічних правовідносин.
5. Назвіть принципи охорони навколишнього природного середовища. Поясніть один з них.
6. У чому полягають особливості екологічних правовідносин?
7. Які види об'єктів існують в екологічних правовідносинах?

## § 32. Екологічні права та обов'язки громадян. Природокористування

### 1. Екологічні права та обов'язки громадян

Метою екологічних прав та обов'язків є забезпечення екологічної безпеки. Основні екологічні права та обов'язки людини і громадянина закріплені Конституцією України й конкретизовані Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Згідно із цим Законом громадянам гарантується право на:



## Екологічні права громадян України

- Безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище
- Участь в обговоренні проєктів законодавчих актів щодо розміщення об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища
- Участь у розробці та здійсненні заходів з охорони навколишнього природного середовища
- Загальне і спеціальне використання природних ресурсів
- Об'єднання в громадські природоохоронні формування
- Вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища
- Участь у проведенні громадської екологічної експертизи
- Одержання екологічної освіти
- Звернення до суду щодо захисту порушених екологічних прав

## Екологічні обов'язки громадян України

- Берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища
- Здійснювати діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів
- Не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів
- Вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів та штрафи за екологічні правопорушення
- Компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище

Екологічне законодавство закріплює екологічні права та обов'язки; передбачає гарантії їх реалізації; встановлює соціальні, економічні та інші основи охорони навколишнього природного середовища.

Правовий режим використання природних ресурсів визначається правами та обов'язками, які можуть належати суб'єктам екологічних правовідносин. У першу чергу він залежить від того, знаходиться об'єкт у власності чи наданий для користування. Зміст права власності визначається цивільним законодавством, а зміст права користування природними об'єктами – *правом природокористування*, яке встановлюється щодо кожного об'єкта окремим нормативно-правовим актом. Так, у ст. 14 Кодексу України «Про надра» перелічено види користування надрами (видобування корисних копалин, будівництво та експлуатація підземних споруд тощо).

**Норма закону**

*Природокористування* – це процес раціонального використання людиною природних ресурсів з метою задоволення різних потреб та інтересів.

## 2. Принципи природокористування

Право природокористування як система правових норм, об'єднаних у правовий інститут, ґрунтується на ряді принципових положень, розміщених в різноманітних нормативно-правових актах, віднесених до джерел екологічного права і які визначають його перспективний напрям розвитку.

*Головні принципи природокористування:*

- *Цільовий характер використання природних ресурсів.*
- *Дотримання екологічних і санітарно-гігієнічних вимог у процесі використання природних ресурсів.* Зміст вказаного принципу достатньо повно сформульовано в ст. 40 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Здійснені системи правових, організаційних, економічних та інших заходів, направлених на охорону природи, її ресурсів і об'єктів, а також здоров'я людини у процесі природокористування.
- *Збалансованість економічних та екологічних факторів у процесі природокористування.* Забезпечення узгодженого вирішення проблем соціально-екологічного розвитку, охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів в Україні.
- *Екосистемний підхід до природи як до цілісного організму.* Незаподіяння в процесі використання одного природного ресурсу шкоди іншим має основне значення для права природокористування, як і для екологічного права в цілому.
- *Непорушення в процесі природокористування прав і інтересів інших власників і користувачів природних ресурсів.* Є загальним принципом цивільно-правових відносин. Він передбачає нестворення в процесі природокористування перепон для здійснення своїх прав іншим власником об'єкта природокористування.
- *Безкоштовність загального та оплатність спеціального природокористування.*

## 3. Види природокористування. Загальне та спеціальне природокористування

*Суб'єктами* природокористування є фізичні та юридичні особи, а також держава, вони реалізують свої права згідно з чинним законодавством. В екологічному законодавстві виокремлюють кілька критеріїв класифікації права природокористування, що дає змогу повніше розкрити його зміст. За способом виникнення виділяється *первинне і вторинне природокористування*, за строком – *постійне і тимчасове*.

За об'єктами природокористування поділяється на:



**Землекористування** для ведення сільського господарства, розміщення населених пунктів, підприємств промисловості, транспорту



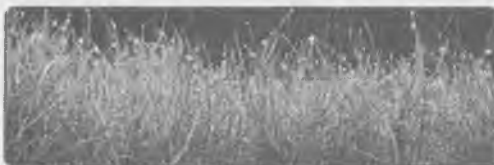
**Водокористування** для задоволення потреб населення в питній воді, побутових та виробничих цілей



**Лісокористування** у виробничій діяльності, а також в оздоровчих, рекреаційних, захисних цілях



**Використання надр** для видобутку корисних копалин, будівництва та експлуатації підземних споруд



**Використування рослинного світу** у виробничій діяльності, а також в оздоровчих, рекреаційних цілях



**Використання тваринного світу** для мисливства, полювання, рибальства, у наукових, виховних та естетичних цілях



**Використання атмосферного повітря** для дихання та виробничих цілей



**Використання об'єктів природно-заповідного фонду** в наукових, рекреаційних, естетичних та інших цілях

Найбільш поширеною є класифікація залежно від підстав виникнення права природокористування:



**Загальне природокористування** задовольняє життєво необхідні потреби людини. Можливо вільно, без будь-якого дозволу компетентних або уповноважених на це органів та без оплати користуватися природними ресурсами (право користуватися водоймищами, пасовищами, лісами, парками; право збирання грибів, ягід, лікарських рослин тощо).



**Спеціальне природокористування** виникає на підставі виданої відповідним державним органом ліцензії (дозволу) і укладеного договору (право постійного користування, концесії ділянки лісового фонду).

Для загального природокористування характерні такі ознаки:

- виникає безпосередньо з нормативно-правових актів;
- встановлюється для задоволення життєво необхідних потреб (матеріальних, оздоровчих тощо);
- реалізація є безоплатною;
- громадяни здійснюють це право без закріплення природних ресурсів за окремими особами;
- реалізується без надання відповідних дозволів;
- обмеження передбачається лише законами.

Спеціальне природокористування, як правило, здійснюється для задоволення економічних потреб та інтересів суб'єктів. В основі його реалізації є:

- спеціальний дозвіл (ліцензія), зареєстрований у встановленому порядку;
- оплатність;
- виділення окремих частин природних об'єктів у відособлене користування.

**Держава наділяє природокористувачів певними правами, одночасно покладаючи ряд обов'язків**

Природокористувачі	
Мають право	Зобов'язані
<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Використовувати природні ресурси відповідно до їх цільового призначення.</li> <li>2. Використовувати для своїх потреб природні ресурси, які знаходяться на їх землях, корисні копалини місцевого значення, лісові угіддя, водні ресурси тощо.</li> <li>3. Використовувати корисні властивості природних ресурсів.</li> <li>4. Здійснювати загальне та спеціальне природокористування (об'єкти загальнонародної власності і приватної колективної власності).</li> <li>5. Отримувати доходи від використання природних ресурсів і реалізовувати продукцію на свій розсуд.</li> <li>6. Розміщувати виробничі, житлові, комунальні та інші будівлі.</li> </ol>	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Забезпечувати використання природних ресурсів відповідно до їх цільового призначення.</li> <li>2. Раціонально та економічно використовувати природні ресурси.</li> <li>3. Впроваджувати новітні технології.</li> <li>4. Додержуватися строків у природокористуванні.</li> <li>5. Не допускати безгосподарського використання природних ресурсів.</li> <li>6. Своєчасно вносити плату за використання природних ресурсів.</li> <li>7. Не порушувати права інших власників.</li> <li>8. Своєчасно компенсувати шкоду, заподіяну особам у процесі використання природних ресурсів.</li> </ol>

Природокористувачі	
Мають право	Зобов'язані
<p>7. Оскаржувати рішення державних органів і посадових осіб, які порушують права природокористування в установленому порядку.</p> <p>8. Вимагати через судові органи компенсації за шкоду, яка заподіяна природними ресурсами, і усунення перешкод у користуванні природними ресурсами.</p> <p>9. Отримувати компенсацію за поліпшення якості природних ресурсів у разі їх вилучення або добровільної відмови від користування ними.</p>	<p>9. Відновлювати якості природних ресурсів.</p> <p>10. Суворо дотримуватися вимог екологічної безпеки у процесі використання природних ресурсів.</p>



### Розв'яжіть ситуацію

Хімкомбінат, який виготовляє мінеральні добрива, скидав у річку відходи свого виробництва, що призвело до забруднення її, отруєння риби, раків. Були випадки захворювання людей.

- Дайте правову оцінку ситуації. Які права громадян були порушені? Якого принципу природокористування не було дотримано хімкомбінатом? Відповідь обґрунтуйте.



### Запитання для самоперевірки

1. Назвіть екологічні права і обов'язки громадян.
2. Що таке право природокористування?
3. Назвіть види природокористування та суб'єктів.
4. Укажіть права і обов'язки природокористувачів.
5. Схарактеризуйте принципи природокористування.

## Завдання для узагальнення за темою

### I. Виконайте тестові завдання

1. **Норми кримінального права в більшості постають як:**
  - А. Норми-заборони.
  - Б. Норми-приписи.
  - В. Норми-дозволи.
  - Г. Норми-правила.
  - Ґ. Регламентні норми.
2. **Коли виникають кримінально-правові відносини?**
  - А. З моменту виявлення злочину вповноваженими органами.
  - Б. З моменту притягнення особи до кримінальної відповідальності.
  - В. У момент вчинення особою злочину.
  - Г. З моменту прийняття особою рішення про вчинення злочину.
  - Ґ. З моменту відбуття покарання.
3. **Погашення судимості це...**
  - А. Автоматичне її припинення при встановленні певних умов.
  - Б. Припинення судимості за ухвалою суду.
  - В. Припинення стану судимості внаслідок акту амністії.
  - Г. Припинення стану судимості внаслідок акту помилування.
4. **Якому поняттю належить визначення «Це стан людини, коли вона розуміє характер і значення своїх дій та може керувати ними»?**
  - А. Неосудність.
  - Б. Співучасть у злочині.
  - В. Вина.
  - Г. Осудність.
  - Ґ. Психічний стан людини.
5. **Якому поняттю належить визначення «Це визначені кримінальним законом умови, за наявності яких можливе притягнення особи до кримінальної відповідальності»?**
  - А. Гіпотеза кримінально-правової норми.
  - Б. Підстава кримінальної відповідальності.

- В. Кримінальне покарання.
  - Г. Кримінальна відповідальність.
  - Ґ. Кримінальний проступок.
6. За умов крайньої необхідності шкода заподіюється...
- А. Злочинцю.
  - Б. Джерелу небезпеки.
  - В. Суспільним інтересам.
  - Г. Інтересам третіх осіб.
  - Ґ. Інтересам держави.
7. Які покарання належать до основних?
- А. Штраф.
  - Б. Громадські роботи.
  - В. Арешт.
  - Г. Конфіскація майна.
  - Ґ. Обмеження волі.
  - Д. Виправні роботи.
  - Е. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.
8. Якого принципу охорони навколишнього природного середовища НЕ існує в чинному законодавстві України?
- А. Пріоритетність вимог екологічної безпеки.
  - Б. Обов'язковість екологічної експертизи.
  - В. Стягнення збору за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів.
  - Г. Платність загального та безоплатність спеціального використання природних ресурсів.
  - Ґ. Збереження видової різноманітності природних об'єктів.
9. До спеціального природокористування відноситься:
- А. Право користуватися водоймищами.
  - Б. Право збирання грибів, ягід, лікарських рослин.
  - В. Право на видобуток вугілля.
  - Г. Право користуватися пасовищами, лісами, парками.
10. Установіть відповідність між характеристиками видів природокористування та поняттями.
- А. Землекористування.
  - Б. Використання надр.
  - В. Водокористування.
  - Г. Використання тваринного світу.
  - Ґ. Використання атмосферного повітря.
- 1. Задоволення потреб населення в питній воді, для побутових та виробничих цілей.



2. Видобуток корисних копалин, будівництво та експлуатація підземних споруд.
3. Дихання та виробничі цілі.
4. Мисливство, полювання, рибальство, наукові, виховні та естетичні цілі.

11. Розташуйте в логічній послідовності стадії кримінального процесу.

- А. Розгляд справи за апеляцією.
- Б. Досудове слідство.
- В. Провадження в касаційній інстанції.
- Г. Порушення кримінальної справи.
- Ґ. Судовий розгляд.
- Д. Перегляд судових рішень у порядку виняткового провадження.
- Е. Попередній розгляд справи суддею.
- Є. Розгляд справи за апеляцією.
- Ж. Виконання вироку, ухвали і постанови суду.

II. Порівняйте пари понять

- А. Амністія – помилування.
- Б. Обмеження волі – позбавлення волі.
- В. Злочинна група – злочинна організація.
- Г. Загальне природокористування – спеціальне природокористування.

III. виправте помилки, допущені учнем у самостійній роботі

- А. Протиправність – це суспільна небезпека злочину, що зумовлюється не лише тим, що діяння передбачене в законі, а й тим, що його вчинила винна особа.
- Б. Об'єкт злочину характеризує зовнішню сторону посягнення.
- В. Заподіяння шкоди правоохоронним інтересам для досягнення суспільно корисної мети – це необхідна оборона.
- Г. Розмір штрафу визначається залежно від тяжкості вчиненого злочину з урахуванням майнового стану винного в межах від 60 до 900 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.
- Ґ. Державна екологічна експертиза може здійснюватися в будь-якій сфері діяльності, що потребує екологічного обґрунтування, за ініціативою громадськості.
- Д. Перелік пом'якшуючих обставин є остаточним.
- Е. Умовами звільнення від кримінальної відповідальності є: вчинення особою злочину невеликої чи середньої тяжкості, вчинення злочину вперше, примирення винного з потерпілим.

С. Гарантіями екологічних прав громадян є умови, примуси і засоби, за допомогою яких ці права забезпечуються.

Ж. Екологічне право кодифіковано.

#### IV. Розв'яжіть ситуації

1. Як здійснила діяння кожна із вказаних осіб: умисно, необережно чи невинно?

Три людини в різних ситуаціях розпалили багаття неподалік лісопильні. Лісопильня спалахнула, що призвело до випадку значної частини лісу, пошкодження будівель, але обійшлося без людських жертв.

А. Перший був звільнений з лісопильні і бажав, щоб вона згоріла.

Б. Другий розумів, що розпалювати багаття поблизу лісопильні небезпечно, але сподівався, що якось обійдеться.

В. Третій навіть не підозрював, що за парканом знаходиться лісопильня.

• Відповідь обґрунтуйте.

2. Яка із вказаних нижче дій є злочином?

А. Виявивши пошкодження залізничної колії, громадянин Семенець відібрав у перехожої червону хустку, щоб просигналізувати машиністу під'їжджачої електрички.

Б. Слуний помітив підлітка, який взяв з вітрини банку консервів. Щоб затримати крадія, Слуний наніс йому кілька ударів металевим прутом. Хлопець отримав струс мозку і перелом руки.

В. На Кремінного напало п'ятеро озброєних хуліганів, що заявили про свій намір побити його. Кремінний у відчай розбив скляну вітрину магазину, де спрацювала сигналізація. Коли хулігани почали його бити, до них під'їхала міліцейська машина.

Г. Офіцер віддав наказ підлеглому солдатату доставити 1 кг опіуму за адресою: м. Черкаси, вул. Правди, буд. 721, кв. 279. Солдат виконав наказ.

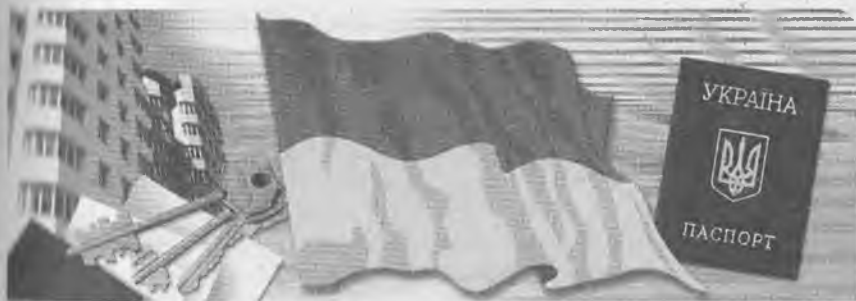
• Відповідь обґрунтуйте.

3. У яких із вказаних випадків може йтися про наявність пом'якшуючих обставин?

А. Санітар Васильченко під час бійки зламав Селезню руку, а потім негайно наклав пов'язку, шину і гіпс.

Б. Необдуманий, у п'яному стані, підпалив сарай Сусідова, а вранці прийшов до нього з вибаченнями, побудував новий сарай і віддав Сусідову своє сіно.

- В. Сірко запідозрив, що в його гараж заліз крадій, вистрелив у темноту і попав в Необачного, який зайшов у гараж слідом за кошеним. Сірко відвіз Необачного до лікарні і, коли той знаходився там, регулярно відвідував його, приносив печиво і яблука.
- Г. Засуха і його подільники відібрали у випадкового перехожого шапку, козушок і валізу. Вранці Засуха пішов з повинною в міліцію, віддав шапку і допоміг знайти інших злочинців.
- Г. Ващенко з надзвичайною жорстокістю знущався над бродячою собакою, і обурений цим Справедливий вдарив катівника цеглиною по голові. Ващенко отримав струс мозку.
4. У яких із вказаних випадків настане юридична відповідальність і яка?
- А. Директор державного заповідника склав протокол про забруднення та засмічення річки Сула промисловими відходами, які скидала птахофабрика.
- Б. Науменко, не маючи ліцензії на полювання, застрелив дику свиню, яка їла картоплю в його городі.
- В. Член садово-городнього товариства Куценко вирубував у лісі, який межує з територією товариства, біля паркана 2 сосни для власного господарства.
- Г. У прокуратуру міста надійшла заява від жителів одного мікрорайону про те, що на літньому майданчику кафе до 2 години ночі постійно звучить голосна музика. Директор кафе, до якого зверталися жителі з проханням вжити заходів щодо зменшення шуму, ніяк не відреагував на їхнє прохання.
- Відповіді аргументуйте.



# ОСНОВИ ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

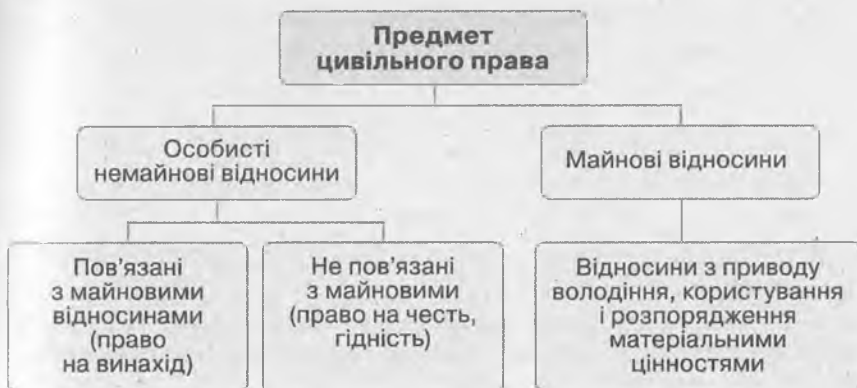
## Тема 5

### ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

#### § 33–34. Загальна характеристика цивільного права та цивільних правовідносин

##### 1. Предмет та метод цивільного права. Цивільний кодекс України

Безліч різноманітних відносин між людьми, юридичними особами та суб'єктами публічного права керуються нормами цивільного права. Та частина суспільних відносин, що регулюється цивільною галуззю права, становить предмет цивільного права.





## Буква закону – Цивільний кодекс України

### Ст. 1. Відносини, що регулюються цивільним законодавством

Цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

*Метод цивільного права* характеризується такими ознаками:

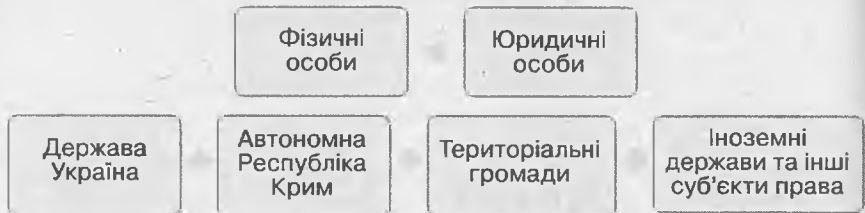
- учасники цивільних відносин мають самостійний організаційно-майновий статус;
- сторони мають юридичну рівність;
- правовідносини виникають лише з волі обох сторін;
- відносини виникають і здійснюються на підставі правових норм та особливих юридичних фактів (подій і дій);
- відносини мають диспозитивний характер, тобто їхні учасники повністю або частково визначають характер відносин між собою;
- конфлікти між учасниками вирішуються судом у позовному порядку;
- цивільно-правова відповідальність має відновлювально-компенсаційний характер, тобто спрямовується на майновий статус особи, а не на саму особу.



### Норма закону

*Цивільне право – це галузь приватного права, яка є сукупністю цивільно-правових норм, закріплених у Цивільному кодексі України, інших нормативно-правових актах, що регулює особисті немайнові та майнові відносини між учасниками з метою задоволення їх потреб та захисту інтересів.*

### Учасники цивільних відносин (за ст. 2 Цивільного кодексу України)



З огляду на предмет і метод правового регулювання галузі цивільного права, цивільне законодавство має свої специфічні загальні засади:

- неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом;
- свобода договору;
- свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
- судовий захист цивільного права та інтересу;
- справедливість, добросовісність та розумність.

Цивільне право, як і будь-яка інша самостійна галузь, має свою організаційну структурну будову. Основними її складовими є правові норми, які, в свою чергу, об'єднуються у певну споріднену категорію – цивільно-правові інститути (інститут права власності, позовної давності тощо). Серед багатьох інститутів цивільного права є такі, що містять норми, які застосовуються при регулюванні всіх цивільно-правових відносин, тобто вони утворюють *Загальну частину цивільного права* (основні положення, суб'єкти та об'єкти цивільних прав, правочини, представництво і довіреність, строки і терміни у цивільному праві та позовну давність).

Інші ж, які регулюють безпосередньо конкретні майнові та особисті немайнові відносини, утворюють *Особливу (спеціальну) частину цивільного права* (особисті немайнові права, речове право, право інтелектуальної власності, зобов'язальне право, спадкове право).

*Джерела цивільного права:* Конституція України, Цивільний кодекс України, акти Президента України, постанови Кабміну, договори, звичаї, аналогія та міжнародні договори.



## **Буква закону – Цивільний кодекс України**

### **Ст. 7. Звичай**

1. Цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту.

Звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є ustalеним у певній сфері цивільних відносин.

2. Звичай, що суперечить договору або актам цивільного законодавства, у цивільних відносинах не застосовується.

### **Ст. 8. Аналогія**

1. Якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законо-

давства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону).

2. У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права).

## 2. Цивільні правовідносини

У результаті регулювання нормами цивільного права суспільних відносин за участю громадян та організацій вони набувають правової форми і стають цивільними правовідносинами.



### Норма закону

*Цивільні правовідносини – це майнові або особисті немайнові відносини, врегульовані нормами цивільного права, що виникають між автономними і рівноправними суб'єктами, наділеними суб'єктивними правами та обов'язками.*

Кожні правовідносини передбачають наявність низки необхідних елементів, без яких не можуть існувати. Вони складаються між його певними учасниками – суб'єктами – стосовно майнового або немайнового блага – його об'єкта. Важливим елементом є зміст, що знаходить своє відображення в конкретних суб'єктивних правах і обов'язках учасників правовідносин.

### Елементи складу цивільних правовідносин

Суб'єкти	Об'єкти	Зміст
Особи, наділені цивільною правосуб'єктністю і на яких поширюється дія цивільних норм	Конкретні блага, з приводу яких суб'єкти вступають між собою у правовідносини	Суб'єктивні права і відповідні їм юридичні обов'язки
До них належать: <ul style="list-style-type: none"> <li>• фізичні особи;</li> <li>• юридичні особи;</li> <li>• держава Україна та інші суб'єкти публічного права</li> </ul>	Ними можуть бути: речі (майно); певні дії, робота або послуги; результати духовної та інтелектуальної діяльності; особисті немайнові блага	Зміст включає: <ul style="list-style-type: none"> <li>• матеріальний аспект (фактичну поведінку учасників);</li> <li>• юридичний аспект (права та обов'язки)</li> </ul>

### 3. Види цивільно-правових відносин

Цивільні правовідносини класифікуються за різними підставами.

*За характером взаємозв'язку між управомоченою та зобов'язаною особами:* абсолютні та відносні.

*Абсолютні* правовідносини мають місце тоді, коли управомоченому суб'єкту протистоїть необмежене коло осіб, від яких управомочена особа може вимагати виконання певних обов'язків, у тому числі утримуватися від порушення прав та законних інтересів. Таким є право власності, де власник може вимагати від усіх інших утримуватися від дій, які порушували б його право власності.

*Відносні* правовідносини мають місце там і тоді, коли особі, суб'єкту права протистоїть певна особа (особи), наділена правами і обов'язками, що мають виконуватися. Як правило, кожна зі сторін у правовідносинах має комплекс прав і обов'язків. Коло відносних правовідносин досить широке, на відміну від абсолютних. Це правовідносини щодо реалізації засобів цивільно-правового захисту – зобов'язальні правовідносини тощо.

*За об'єктом* правовідносини можна згрупувати в майнові та немайнові.

У правовідносинах *майнового характеру* об'єктом є майнові блага, що відображають або сам факт приналежності цих майнових благ певному суб'єкту (право власності та його похідні), або перехід цих майнових благ (за заповітом). *Особисті немайнові* правовідносини регулюють взаємовідносини між суб'єктами права з приводу таких об'єктів, як інтелектуальна власність, засоби індивідуалізації товару або виробника, інші немайнові права.

*За способом задоволення інтересу* розрізняють речові та зобов'язальні правовідносини.

*Речові права* – це абсолютні права, які відображають, закріплюють приналежність матеріальних благ певному суб'єкту, можливість його впливу на річ та захисту її від посягань будь-яких третіх осіб. Їм протиставляють *зобов'язальні правовідносини*, які втілюють динаміку майнових стосунків суб'єктів цивільно-правових відносин для передачі майна, виконання робіт, надання послуг, використання продуктів інтелектуальної власності. Поділ на речові та зобов'язальні має практичне значення: у речових правах правовідносини реалізуються через активні дії уповноваженої особи, а в зобов'язальних – через виконання обов'язків боржником. Тому речові права є абсолютними, а зобов'язальні – відносними.



Існують й інші класифікації цивільних правовідносин: залежно від структури (прості, складні), за характером спрямування (регулятивні, охоронні).

#### 4. Юридичні факти

Норми права, які містяться в цивільних законах, самі собою не створюють, не змінюють та не припиняють правовідносин. Для цього необхідне настання передбачених правовими нормами обставин – юридичних фактів. Юридичним визнається факт реальної дійсності, що має юридичне значення.



##### Норма закону

*Юридичні факти – конкретні життєві обставини, передбачені правовими нормами, що спричиняють виникнення, зміну чи припинення правовідносин.*

Юридичні факти різноманітні й класифікуються за різними підставами. Залежно від впливу волі суб'єктів факти поділяються на *дії* та *події*. У діях проявляється воля суб'єктів права. Залежно від їх дозволеності законом вони поділяються на *правомірні* та *неправомірні*.

Що стосується цивільних правовідносин, то відповідно до ст. 11 Цивільного кодексу України цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки.

#### Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків



Договори  
та інші  
правочини



Створення  
літературних,  
художніх творів,  
винаходів та інших  
результатів  
інтелектуальної,  
творчої діяльності



Завдання  
майнової  
(матеріальної)  
та моральної  
шкоди іншій  
особі



Інші  
юридичні  
факти

Правомірні юридичні факти поділяються на *юридичні акти* – правомірні дії суб'єктів, що мають на меті створення, зміну або припинення правовідносин, та *юридичні вчинки* – правомірні

дії суб'єктів, з якими закон пов'язує певні юридичні наслідки незалежно від того, чи була в суб'єкта мета досягнення певного результату.

Цивільні права та обов'язки можуть виникати безпосередньо з підстав, передбачених актами цивільного законодавства. Особливим видом юридичних актів є рішення суду, що встановлюють цивільні права та обов'язки (рішення суду про встановлення права власності на будинок, власник якого невідомий).

До юридичних вчинків можна зарахувати знахідку скарбу, створення творів літератури, науки.

Окремо виділяють *акти цивільного стану*.

### Буква закону – Цивільний кодекс України

#### Ст. 49. Акти цивільного стану

1. Актами цивільного стану є події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків.

2. Актами цивільного стану є народження фізичної особи, встановлення її походження, набуття громадянства, вихід із громадянства та його втрата, досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, зміна імені, інвалідність, смерть тощо.

Серед *неправомірних дій* традиційно виділяють: порушення обов'язань, заподіяння шкоди іншій особі (делікт), здійснення недійсної угоди тощо.

У випадках, встановлених актами цивільного законодавства або договором, підставою виникнення цивільних прав та обов'язків може бути настання або ненастання певної події. *Події* – це явища реальної дійсності, які відбуваються незалежно від волі осіб, але водночас впливають на виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин. Так, стихійне лихо є юридичним фактом, який впливає на правовідносини страхування (дає право на отримання страхового відшкодування у випадку пошкодження житлового будинку).

## 5. Об'єкти цивільних правовідносин: поняття та види

Об'єктами цивільних правовідносин стає все, з приводу чого виникають та здійснюються цивільні права та обов'язки, тобто все, що є предметом або результатом діяльності учасників.



### Буква закону – Цивільний кодекс України

#### Ст. 177. Види об'єктів цивільних прав

Об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні й нематеріальні блага.

Таким чином, об'єкти цивільних прав можна поділити на чотири основні групи, відносно яких виникають різні за змістом правовідносини:

- майно (речі), що є об'єктами речових прав;
- дії (роботи, послуги), а також майнові права та обов'язки;
- результати інтелектуальної (творчої) діяльності;
- особисті нематеріальні блага, що є об'єктом абсолютних особистих немайнових прав.

*Річчю* є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки. Законодавством встановлюється певний порядок користування та межі розпорядження річчю, тобто правовий режим речі.

Залежно від особливостей правового режиму речей, їх цільового призначення, інших критеріїв здійснюється їх класифікація. Особливим об'єктом цивільних прав є тварини. Згідно зі ст. 180 ЦК України на них поширюється правовий режим речі, крім випадків, встановлених законом.

*До основних груп речей належать:*

- *Речі рухомі й нерухомі.* Поділ речей на рухомі та нерухомі є традиційним для цивільного права. Основною відмінною ознакою рухомих і нерухомих речей є їхній зв'язок із землею. До нерухомих речей належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення. Деякі вчені відносять до нерухомоті й такі об'єкти, як повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, які через їхню високу вартість підлягають державній реєстрації. Рухомими є речі, які можна вільно переміщувати у просторі.
- *Речі подільні та неподільні.* Подільною є річ, яку можна поділити без втрати її цільового призначення. Неподільною є річ, яку не можна поділити без значної втрати, непомірної шкоди для її цільового призначення.
- *Речі, визначені індивідуальними або родовими ознаками.* Річ є визначеною індивідуальними ознаками, якщо вона наділена тільки їй властивими ознаками, що вирізняють

її з-поміж інших однорідних речей, індивідуалізуючи її. Ці речі є незамінними. Наприклад, конкретний будинок початку ХХ ст., розташований у центрі міста Києва. Річ є визначеною родовими ознаками, якщо вона має ознаки властиві всім речам того ж роду, вимірюється числом, вагою, мірою. Наприклад, учнівська ручка.

- *Речі споживні та неспоживні.* Споживною є річ, яка внаслідок одноразового її використання знищується або припиняє існувати у первісному вигляді. Наприклад, продукти харчування. Неспоживною є річ, яка призначена для багаторазового використання і зберігає при цьому свій первісний вигляд протягом тривалого часу.
- *Головна річ і приналежність.* Річ, потрібна для обслуговування іншої (головної) речі й пов'язана з нею спільним призначенням, є її приналежністю. Наприклад, скрипка і футляр до неї. Правове значення такого поділу полягає у визначенні правового режиму приналежності, згідно з яким приналежність слідує за головною річчю, якщо інше не встановлено договором або законом.
- *Складні речі та складові частини речі.* Складною вважається річ, утворена з кількох речей, які являють єдине ціле, що дає змогу використовувати її за призначенням. Складовою частиною речі є все те, що не може бути відокремлене від речі без її пошкодження або істотного знецінення.
- *Продукція, плоди та доходи.* Продукцією, плодами та доходами є все те, що виробляється, добувається, одержується з речі або приноситься нею (приплід від худоби, урожай від насаджень, відсотки від банківських внесків тощо).



### Розв'яжіть ситуацію

Громадянин Лірник домовився про купівлю скрипки роботи італійського майстра ХІХ ст. Договір був укладений та нотаріально завірений на суму 375 тисяч гривень. Коли продавець почав виконувати свою частину договору, а саме – передав скрипку, виявилось, що він має намір передати її без футляра та смичка. Після суперечки продавець погодився передати футляр та смичок за окрему плату.

Лірник Дмитро вважає, що продавець не виконав своєї частини договору і вимагає через суд повернути йому речі, необхідні для обслуговування інструмента.

- У кого зі сторін договору кращі судові перспективи? Поясніть свою думку, спираючись на нормативно-правовий акт, що регулює дані правовідносини.

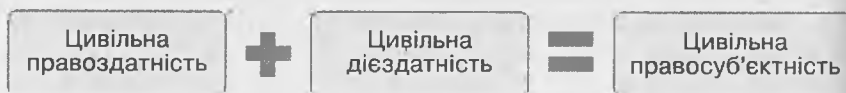
**Запитання для самоперевірки**

1. Що є предметом цивільного права?
2. Схарактеризуйте метод правового регулювання цивільних правовідносин.
3. Дайте визначення понять «звичай ділового обороту», «аналогія права», «аналогія закону».
4. Назвіть елементи складу цивільних правовідносин.
5. Що є підставами виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин?
6. За якими видами можна класифікувати цивільно-правові відносини?
7. Наведіть приклади правомірних дій у цивільному праві.
8. Які класифікації речей як предметів матеріального світу ви можете назвати? Супроводжуйте свою відповідь прикладами.

## § 35–36. Суб'єкти цивільних правовідносин

### 1. Фізичні особи як суб'єкти цивільних правовідносин

Особливістю правового статусу суб'єктів цивільного права є те, що вони повинні бути наділені цивільною правосуб'єктністю, яка включає два елементи: цивільну правоздатність та цивільну дієздатність.



Характеризуючи суб'єктів цивільного права, розрізняють фізичних та юридичних осіб. Людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою. Юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку.



### Буква закону – Цивільний кодекс України

#### Ст. 25. Цивільна правоздатність фізичної особи

1. Здатність мати цивільні права і обов'язки (цивільну правоздатність) мають усі фізичні особи.
2. Цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження.
4. Цивільна правоздатність фізичної особи припиняється в момент її смерті.

Статус особи	Види дієздатності фізичної особи				Недієздатність фізичної особи
	Часткова	Неповна	Повна	Обмежена	
Малолітня	Неповнолітня	Повнолітня	Обмежує дієздатність тільки суд	Недієздатною тільки суд	
Вік – особа не досягла 14 років	Особа у віці від 14 до 18 років	Фізична особа, яка досягла 18 років	1) Якщо фізична особа страждає на психічний розлад, який істотно впливає на здатність усвідомлювати значення своїх дій. 2) Якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами і тим ставить себе чи свою сім'ю у скрутне матеріальне становище	Якщо фізична особа внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними	
1) Самостійно вчинити дії 2) Здійснювати обов'язки майнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності	1) Самостійно розпоряджатися своїм за-робітком. 2) Самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності. 3) Бути учасником юридичних осіб. 4) Самостійно укласти договір банківського вкладу та розпоряджатися банківським вкладом	Фізична особа <b>набуває</b> повної дієздатності: • з моменту повноліття; • з моменту реєстрації шлюбу	1) Самостійно може вчинити лише дрібні побутові правочини. 2) Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини вчиняються особою за згодою піклувальника	Не має права вчиняти правочини	

	Види дієздатності фізичної особи			Недієздатність фізичної особи	
	Часткова	Неповна	Повна		
Можливість зміни статусу			<p><b>Надання повної дієздатності:</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини;</li> <li>• особі, що досягла 16 років і працює за трудовим договором;</li> <li>• фізичній особі, яка досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю</li> </ul>	<p>Суд <b>поновлює</b> цивільну дієздатність у разі:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• вичуження фізичної особи, дієздатність якої була обмежена;</li> <li>• припинення зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами</li> </ul>	<p>За позовом опікуна або органу опіки суд поновлює дієздатність особи і припиняє опіку, якщо буде встановлено, що внаслідок вичуження або значного поліпшення її психічного стану в неї поновилася здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними</p>
Забезпечення прав та інтересів при відсутності повної дієздатності	З метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав встановлюється <b>піклування</b>	З метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав встановлюється <b>піклування</b>		З метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав встановлюється <b>опіка</b>	
Відповідальність	Не несе відповідальності за завдану нею шкоду	Несе відповідальність за порушення договору, за шкоду, завдану нею. Якщо в неповнолітній особі недостатньо майна для відшкодування, додаткову відповідальність несуть її батьки	Самостійно несе відповідальність	Відповідальність за шкоду, завдану нею здатною фізичною особою, несе її опікун	

Всі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки. Фізична особа має всі особисті немайнові права та здатна мати всі майнові права, що встановлені Конституцією України та Цивільним кодексом. Правочини, що об'єднують можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є нікчемними.

### **Норма закону**

***Цивільна дієздатність** – здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.*

Цивільна дієздатність залежить від віку і психічного стану фізичної особи. Цивільний кодекс України виділяє *часткову, неповну, повну або обмежену дієздатність*. Фізична особа, що страждає на хронічний, стійкий психічний розлад і не здатна усвідомлювати своїх дій та (або) керувати ними, за рішенням суду може бути визнана *недієздатною*.

Тривала відсутність громадянина в місці його постійного проживання за браком відомостей про його місце перебування вичіпає права та інтереси інших осіб, з якими він перебуває в правових зв'язках. Так, невизначеними можуть залишатися майнові, аліментні, пенсійні, трудові та інші права та обов'язки відсутньої особи. З метою усунення такої правової невизначеності законом передбачено створення спеціального легального статусу – визнання особи *безвісно відсутньою*.

### **Буква закону – Цивільний кодекс України**

***Ст. 43. Визнання фізичної особи безвісно відсутньою***

1. Фізична особа може бути визнана судом безвісно відсутньою, якщо протягом одного року в місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування.

2. У разі неможливості встановити день одержання останніх відомостей про місце перебування особи початком її безвісної відсутності вважається перше число місяця, що йде за тим, у якому були одержані такі відомості, а в разі неможливості встановити цей місяць – перше січня наступного року.

На підставі рішення суду про визнання фізичної особи безвісно відсутньою нотаріус за останнім місцем її проживання описує належне їй майно та встановлює над ним опіку.



Визнання особи безвісно відсутньою за умови її тривалої відсутності не усуває певної невизначеності її легального статусу, оскільки вона визнається учасником окремих правовихносин, які можуть бути припиненими лише зі смертю особи.



### **Буква закону – Цивільний кодекс України**

#### **Ст. 46. Оголошення фізичної особи померлою**

1. Фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, – протягом шести місяців.

3. Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це.

Правові наслідки оголошення фізичної особи померлою привірюються до правових наслідків, які настають у разі смерті. Спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права відчужувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини.

## **2. Юридичні особи як суб'єкти цивільного права**

Юридичні особи є одним з суб'єктів цивільного права.



### **Буква закону – Цивільний кодекс України**

#### **Ст. 80. Поняття юридичної особи**

1. Юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку.

#### **Ознаки юридичної особи:**

- створення та реєстрація у встановленому законом порядку;
- можливість мати цивільну правосуб'єктність;
- право бути позивачем і відповідачем у суді;
- організаційна єдність;
- майнова відокремленість;
- самостійна майнова відповідальність;
- індивідуалізація юридичної особи, тобто наявність власного найменування та місцезнаходження.

Юридична особа здатна мати такі самі цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Правоздатність і дієздатність юридичної особи виникають одночасно – у момент її

державної реєстрації і внесення її до Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України.

Юридична особа може створюватися шляхом заснування нової або в результаті реорганізації діючої юридичної особи з дотриманням вимог законодавства. Виділяють такі основні способи утворення юридичних осіб: *розпорядчий, дозвільний і нормативно-явочний*. У розпорядчому порядку, як правило, створюються юридичні особи публічного права, у нормативно-явочному – приватного права.

Відповідно до ст. 104 ЦК України юридична особа припиняє своє існування в результаті передання всього майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам – правонаступникам (аукції, приєднання, поділ, перетворення) або в результаті ліквідації.



Новий Цивільний кодекс України відмовився від такого терміна, як реорганізація, який традиційно у цивільному праві визнавався однією з форм припинення юридичної особи, за якої виникає правонаступництво. Незважаючи на те, що ЦК України відмовився від інституту реорганізації, в законодавчих актах, які були прийняті вже після цього, використовується такий термін, як узагальнююче поняття, яке об'єднує

такі процеси, як злиття, приєднання, поділ, перетворення та виділ (виділення). Так, ст. 56 Господарського кодексу України встановлює, що суб'єкт господарювання може бути створений шляхом реорганізації (злиття, приєднання, виділу, поділу, перетворення) діючого суб'єкта господарювання з додержанням вимог законодавства.



### **Буква закону – Цивільний кодекс України**

#### **Ст. 110. Ліквідація юридичної особи**

1. Юридична особа ліквідується:

1) за рішенням її учасників або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчими документами, у тому числі у зв'язку із закінченням строку, на який було створено юридичну особу, досягненням мети, для якої її створено, а також в інших випадках, передбачених установчими документами;

2) за рішенням суду про визнання судом недійсною державної реєстрації юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути, а також в інших випадках, встановлених законом.

### **3. Види юридичних осіб**

Цивільне законодавство, а саме ст. 81 ЦК України, класифікує види юридичних осіб.

*Залежно від способів об'єднання осіб та (або) майна:*

- юридичні особи, які об'єднують тільки осіб (об'єднання громадян, політичні партії, благодійні організації, релігійні організації);
- юридичні особи, які об'єднують осіб та майно (виробничі кооперативи);
- юридичні особи, які об'єднують майно (товариства з обмеженою відповідальністю та додатковою відповідальністю, акціонерні товариства).

*Залежно від способів створення:*

- юридичні особи приватного права, які створюються на підставі установчих документів;
- юридичні особи публічного права, які створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

ЦК України регулює порядок створення, організаційно-правові форми, правове становище юридичних осіб. Порядок утворення та правовий статус юридичних осіб публічного права встановлюється Конституцією України та законом.

*Організаційно-правова форма юридичних осіб* – це видова характеристика юридичної особи, в основі виділення якої повинна бути визначена в законі сукупність пов'язаних між собою ознак, що дають підставу вирізняти одну юридичну особу від іншої у зовнішньому прояві. Цивільний кодекс України виділяє тільки два види організаційно-правових форм – товариства та установи.

### Види організаційно-правових форм юридичних осіб (за статтями 83–86 Цивільного кодексу)



#### Норма закону

*Товариство* – це організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі в цьому товаристві.

*Установа* – це організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна.

Товариства, які здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками (*підприємницькі товариства*), можуть бути створені лише як господарські товариства або виробничі кооперативи. *Непідприємницькими товариствами* є товариства, які

не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками.

### Порівняйте поняття

Опрацювавши главу 8 Цивільного кодексу України «Підприємницькі товариства», а саме § 1 «Господарські товариства», заповніть порівняльну таблицю видів господарських товариств.

Критерії для порівняння	Повне товариство	Командитне товариство	Товариство з обмеженою відповідальністю	Товариство з додатковою відповідальністю	Акціонерне товариство
Визначення	Ст. 119	Ст. 133	Ст. 140	Ст. 151	Ст. 152
Установчі документи					
Статутний капітал					
Визначення меж відповідальності					
Інші критерії					



### Запитання для самоперевірки

1. Хто є фізичною особою за Цивільним кодексом України?
2. Дайте визначення правоздатності і дієздатності фізичних осіб.
3. Які види дієздатності ви знаєте?
4. Дайте визначення юридичної особи.
5. Схарактеризуйте ознаки юридичної особи.
6. Які існують способи виникнення юридичних осіб?
7. Як Цивільний кодекс України класифікує види юридичних осіб?

## § 37–38. Правочини

### 1. Поняття та ознаки правочину

Правочин є найпоширенішою підставою виникнення цивільних прав та обов'язків. Він є юридичним фактом та являє собою вольові дії, спрямовані на досягнення певного результату, тобто є обставиною, з настанням якої закон пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин.

**Буква закону – Цивільний кодекс України**

**Ст. 202. Поняття та види правочинів**

1. Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

2. Правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договори).

3. Одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами. Односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила.

4. Дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін.



**Для допитливих (з історії поняття)**

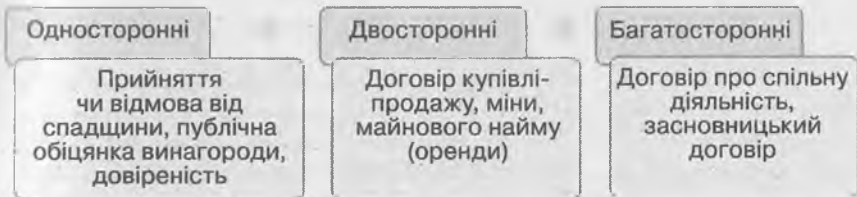
Поняття «правочин» є суто українським терміном, який раніше використовувався в українському законодавстві в 20–30-х роках ХХ ст. та є повністю тотожним терміну «угода», що вживався в Цивільному кодексі 1963 р. Останній був змінений за невідповідність суті поняття. Угода передбачає домовленість, погодження з іншою стороною, а правочини бувають і односторонніми, коли створюються обов'язки лише для особи, яка його вчинила. Тому українські законодавці повернулися до терміна «правочин».

*Правочин характеризується такими ознаками:*

- вчиняється лише за волею суб'єкта;
- спрямований на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків;
- вчиняється лише суб'єктами цивільного права;
- має правовий характер.

Правочин є вольовим актом і цим відрізняється від подій, що відбуваються незалежно від волі людини. Як орієнтована на досягнення певних результатів дія, що має правовий характер, правочин відрізняється від інших вольових актів – юридичних вчинків, що виникають на підставі вимог закону (знахідка, виявлення скарбу).

Залежно від числа сторін правочини поділяються на:



Дво- чи багатосторонні правочини називаються *договорами*. Віднесення правочинів до договорів пов'язано з тим, що

для вчинення останніх необхідні не тільки вольові дії сторін, а й погодженість цих дій, яка досягається завдяки договору. Якщо для вчинення правочину потрібні погоджені вольові дії двох сторін, правочин є двостороннім, вольові дії трьох або більше сторін – багатостороннім.

## 2. Умови дійсності правочину

Правочин є дійсним, якщо він відповідає загальним умовам дійсності правочину.



Правочин є чинним, якщо він не суперечить Цивільному кодексу, іншим актам цивільного законодавства та моральним засадам громадянського суспільства.

Для вчинення правочину особа повинна мати *необхідний обсяг цивільної дієздатності*. Так, наприклад, фізичні особи, які мають повну цивільну дієздатність, або особи, яким вона була надана, мають право вчиняти будь-які правочини. На відміну від них неповнолітні особи можуть самостійно вчиняти лише угоди, перелік яких визначений законом. Вчинення інших правочинів може здійснюватися лише за згодою їх батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

Як вольова дія, правочин являє собою *поєднання волі та волевиявлення*. Воля є бажанням, наміром особи вчинити правочин, однак потрібне ще й доведення цієї волі до відома інших осіб. Отже, волевиявлення є способом, яким внутрішня воля особи проявляється зовні. Волевиявлення буває прямим і побічним (конклюдентним, від лат. *concludere* – робити висновок). При прямому волевиявленні воля висловлюється словесно (усно

ни письмово), наприклад при укладенні договору в письмовій формі або видачі довіреності. При конклюдентному волевиявленні воля сторін на вчинення правочину прямо не висловлюється, але їх поведінка засвідчує бажання настання певних правових наслідків (договір зберігання речі в автоматичній камері схову).

Для дійсності правочину він має вчинятися *у формі, встановленій законом*. Під формою слід розуміти спосіб вираження волі сторін на його вчинення. Правочин може мати усну або письмову форму (просту чи нотаріальну), вчинятися шляхом конклюдентних дій, мовчанням. Усно можуть вчинятися правочини, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, за винятком тих, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації. У письмовій формі належить проводити правочини між: юридичними особами; фізичною та юридичною особою; фізичними особами – на суму, що перевищує в 20 і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян і інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

Правочин повинен бути *спрямований на реальне настання правових наслідків*.

Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), *не може суперечити інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх та непрацездатних дітей*, оскільки батьки є їх законними представниками. Тобто, якщо у дітей є належне їм майно, батьки (усиновлювачі) управляють ним без спеціального на те повноваження. Управляючи майном дітей, батьки та особи, які їх замінюють, не можуть укладати без дозволу органів опіки і піклування договори, що підлягають нотаріальному посвідченню або спеціальній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати обмін, відчуження житла, видавати письмові зобов'язання. Неналежне виконання батьками та особами, що їх замінюють, своїх обов'язків щодо управління майном дитини є підставою для покладення на них обов'язку відшкодувати завдану їй матеріальну шкоду.

### 3. Недійсність правочинів. Нікчемні та оспорювані правочини

**Буква закону – Цивільний кодекс України**

**Ст. 215. Недійсність правочину**

1. Підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені Цивільним кодексом.



2. Недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). У цьому випадку визнання такого правочину недійсним судом не вимагається...

3. Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин).

Загальною підставою визнання правочину недійсним є недодержання в момент вчинення правочину стороною вимог закону щодо умов його дійсності.

Залежно від характеру порушення вимог закону при вчиненні правочинів та правових наслідків вчинення таких правочинів останні поділяються на *нікчемні* та *оспорювані*. Прикладами нікчемного правочину є правочин, щодо якого недодержано вимоги закону про його нотаріальне посвідчення; вчинений без дозволу органу опіки та піклування; вчинений недієздатною фізичною особою тощо. Визнання судом нікчемного правочину недійсним законом не вимагається.



На відміну від нікчемного правочину, недійсність оспорюваного правочину прямо не випливає із закону. Цей правочин породжує права і обов'язки сторін, проте його дійсність перебуває під загрозою, оскільки закон надає право відповідним особам заперечувати його в судовому порядку. Прикладами є вчинення правочину неповнолітньою особою за межами її дієздатності або який вчинено під впливом помилки тощо.

#### 4. Наслідки визнання правочину недійсним. Реституція та її види

Недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Визначають дві групи правових наслідків недійсності правочину:

- основні – двостороння реституція (від лат. *restituere* – відновлювати, відшкодувати);
- додаткові – відшкодування збитків та моральної шкоди.

Двосторонньою реституцією є повернення сторін правочину в той майновий стан, у якому вони перебували до його вчинення. Кожна зі сторін зобов'язана повернути одна одній у натурі все, що одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Прикладами наслідків недійсності правочину є правочини з дефектами суб'єктного складу, правочини, вчинені під впливом тяжких обставин, та інші. Треба зазначити, що для застосування двосторонньої реституції немає значення, хто винний у недійсності правочину.

У разі коли у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною.

Правові наслідки недійсності нікчемного правочину, які встановлені законом, не можуть змінюватися за домовленістю сторін.



#### Розв'яжіть ситуації

Назвіть підстави визнання правочинів недійсними щодо кожної із ситуацій.

1. 19-річний Підлощенко уклав договір з двома 17-річними підлітками. Останні повинні були налякати однокурсницю Підлощенка, за що отримають винагороду 100 грн.

2. Громадянка Замріяна купувала будинок у громадянина Прониренка. Після передачі грошей за будинок у розмірі 15 тис. грн. вона отримала розписку від громадянина

Прониренка, у якій було зазначено суму, стояв його особистий підпис і число, коли відбувся правочин.

3. Підприємець Далекоглядний подарував своєму батькові панчішну фабрику, матері – машину й заміський будинок. Наступного дня громадянин Далекоглядний був притягнений до відповідальності за несплату податків. Після складання опису майна з'ясувалося, що підприємцю належить тільки невеличка кімната в гуртожитку.

4. 30-річний громадянин Крутько вимагав у 89-річної громадянки Одинокі продати йому квартиру в елітному будинку в центрі міста, де остання мешкала сама. Коли Одинока відмовилася, громадянин Крутько пригрозив, що буде постійно влаштовувати «нешасні випадки», як-от: відрізати світло, від'єднувати від телефонної мережі, розбивати шибки та ін. Після декількох здійснених погроз Одинока продала свою квартиру за ціною, значно нижчою за ринкову.

5. 12-річний Моторний купив мотоцикл за особисті кошти, що були зароблені на кінозйомках.



#### Запитання для самоперевірки

1. Що означає термін «правочин»? Назвіть його ознаки.
2. Які умови дійсності правочину передбачені цивільним законодавством?
3. Які існують підстави визнання правочину недійсним?
4. Назвіть види недійсних правочинів.
5. Які наслідки недійсності правочину передбачає ЦК України?

## § 39. Представництво і довіреність

### 1. Підстави виникнення представництва



#### Буква закону – Цивільний кодекс України

##### *Ст. 237. Поняття та підстави представництва*

1. Представництвом є правовідношення, у якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє.

2. Не є представником особа, яка хоч і діє в чужих інтересах, але від власного імені, а також особа, уповноважена на ведення переговорів щодо можливих у майбутньому правочинів.

3. Представництво виникає на підставі договору, закону, акта органу юридичної особи та з інших підстав, встановлених актами цивільного законодавства.

**Представництво,  
яке ґрунтується  
на договорі**

• Особа представника та її повноваження визначаються договором, який укладається між особою, яку представляють, та представником

• Прикладом договірного представництва є договір доручення, за яким одна сторона (повірений) зобов'язується вчинити від імені та за рахунок другої сторони (довірителя) певні юридичні дії

**Представництво,  
яке ґрунтується  
на законі**

- Виникає на підставі прямої вказівки закону
- На законі ґрунтується представництво малолітніх і неповнолітніх дітей їх батьками (усиновлювачами) або представництво опікунами малолітніх осіб, які позбавлені батьківського піклування, та фізичних осіб, які визнані недієздатними

**Представництво,  
яке ґрунтується  
на акті органу  
юридичної особи**

- Представник діє від її імені та на підставі акта органу юридичної особи
- Прикладом такого представництва є вчинення правочинів від імені юридичних осіб продавцем чи касиром у магазині, кондуктором чи водієм у транспорті, провідником у вагоні поїзда. Повноваження представника у цьому випадку визначаються наказом про призначення на посаду

Визначений перелік підстав представництва не є вичерпним, оскільки інші підстави можуть бути встановлені актами цивільного законодавства. Прикладом останніх є представництво за довіреністю або представництво за передавальним написом (індосаментом), вчиненим на цінному папері, що обмежений тільки дорученням здійснювати права, посвідчені цінним папером.

Широке розповсюдження представництва у цивільному обороті викликане рядом причин юридичного та фактичного характеру. До перших можна віднести відсутність у фізичної особи повного обсягу цивільної дієздатності, а до других – хворобу, перебування у відраженні, відпустці, відсутність необхідних юридичних знань, особисту зайнятість тощо.

Сутністю представництва у цивільному праві є вчинення представником певних юридичних дій, до яких належить вчинення правочинів. Не є представництвом вчинення особою фактичних дій, які безпосередньо не ведуть до настання юридичних наслідків (підбір будинку для покупця).

Учасниками правовідносин представництва є три суб'єкти: особа, яку представляють, представник і третя особа, з якою в особи, яку представляють, внаслідок вчинення представником правочину виникають цивільні права та обов'язки. Особою, яку

*представляють*, може бути будь-яка юридична або фізична особа (навіть недеєздатна або з обмеженою дієздатністю).

*Представником* виступає як фізична, так і юридична особа. Фізична особа може бути представником у разі наявності повної цивільної дієздатності або якщо вона надана фізичній особі. Не може стати представником фізична особа, над якою встановлена опіка, піклування. Юридичні особи мають право виконувати функції представника, якщо це не суперечить їх правосуб'єктності. Наприклад, не може бути представником при вчиненні правочинів з купівлі-продажу нерухомості банкір або торговець цінними паперами, оскільки закон не дозволяє їм займатися представницькою діяльністю у цій сфері.

Представницька діяльність являє основний вид діяльності (для страхового агента, організації колективного управління майновими правами суб'єктів авторського і суміжних прав) або додатковий (для органів опіки та піклування). Здійснення представництва з окремих видів діяльності, які вимагають наявності відповідних дозволів (ліцензій), можливе лише після одержання такого дозволу.

## 2. Види представництва

Залежно від наявності волевиявлення особи, яку представляють, на здійснення представництва, останнє поділяється на *добровільне та обов'язкове*.



### Норма закону

*Добровільним є представництво, при якому дієздатна особа, яка сама може вчиняти правочини, використовує для їх вчинення на власний розсуд представника, надаючи йому відповідні повноваження.*

Добровільне представництво здійснюється, наприклад, на підставі договору або довіреності, за якими представник має право вчиняти правочини від імені особи, яку він представляє.

Новим різновидом добровільного представництва є *комерційне представництво*. Згідно із законом комерційним представником є особа (фізична або юридична), яка постійно та самостійно виступає представником підприємців при укладенні ними договорів у сфері підприємницької діяльності. Комерційне представництво ґрунтується на договорі, укладеному між комерційним представником та особою, яку він представляє. Таким договором є *договір доручення, або агентський договір*. Для комерційних представників закон допускає одночасне представництво різних сторін правочину за їх згодою і в різних випадках, встановлених законом. Комерційне

представництво істотно відрізняється, оскільки при звичайному представництві вчинення таких правочинів заборонене законом.



#### Норма закону

*Обов'язкове представництво – існує незалежно від волевиявлення особи, яку представляють, а обсяг повноважень представника та їх зміст визначається законом.*

До обов'язкового представництва належить, наприклад, *представництво за законом*. Це представництво об'єднаннями громадян законних інтересів своїх членів (учасників) у державних та громадських органах, представництво профспілками трудових, соціально-економічних прав та інтересів їх членів в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, у відносинах з роботодавцями тощо.

### 3. Повноваження представника

Для здійснення представництва представникові потрібні відповідні повноваження, наявність повноважень є необхідною умовою.



#### Норма закону

*Повноваження – це суб'єктивне право представника вчиняти правочини від імені особи, яку він представляє, і якщо цьому не протистойть конкретний обов'язок будь-якої іншої особи.*

Отже, для вчинення правочину від імені другої особи представник повинен мати відповідні повноваження, оскільки правочин особою, яка не уповноважена на це або з перевищенням повноважень, буде чинним лише у разі його подальшого схвалення цією другою особою.



#### Буква закону – Цивільний кодекс України

**Ст. 238. Правочини, які може вчиняти представник**

1. Представник може бути уповноважений на вчинення лише тих правочинів, право на вчинення яких має особа, яку він представляє.

2. Представник не може вчиняти правочин, який відповідно до його змісту може бути вчинений лише особисто тією особою, яку він представляє.

3. Представник не може вчиняти правочин від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно

є, за винятком комерційного представництва, а також щодо інших осіб, встановлених законом.

Пояснюючи зміст пункту 2 ст. 238, потрібно додати, що прикладом правочинів, які можуть бути вчинені лише особисто тією особою, яку представляє представник (заповіт, довіреність тощо).

#### 4. Види і форма довіреностей



##### Норма закону

*Довіреність – це письмовий документ, що видається однією особою іншій для представництва перед третіми особами.*

Довіреність є підставою представництва, яка ґрунтується на односторонньому волевиявленні особи, яку представляють. Вона також може ґрунтуватися на договорі, наприклад довіреність, видана на підставі договору доручення, транспортного експедирування або акті юридичної особи.

За своєю правовою природою видача довіреності є одностороннім правочином. Вчинення цього правочину здійснюється вольовими діями однієї сторони, а саме особи, яку представляють за довіреністю (довірителем), та не потребує згоди представника. На довіреність як на цивільний правочин розповсюджуються загальні вимоги щодо чинності цивільних правочинів.



У довіреності зазначається особа, на яку довіреність видана (представник), особа, яка її видала (довіритель), їх адреси; повинна бути відображена воля довірителя на вчинення від його імені представником правочину та зазначена дата її вчинення, оскільки без неї довіреність є нікчемною.

Нотаріально посвідчена довіреність на право користування та (або) розпорядження майном, у тому числі транспортними засобами, та її припинення підлягає обов'язковій реєстрації в Єдиному реєстрі довіреностей, посвідчених у нотаріальному порядку.

*За змістом і обсягом повноважень довіреності поділяють на:*

- разові, які видаються на вчинення одного правочину, наприклад на продаж будинку або отримання заробітної плати;
- спеціальні, які видаються на вчинення багатьох однорідних правочинів, наприклад на укладення договорів, керівнику філії або представнику юридичної особи, на

отримання заробітної плати, пенсії, поштового переказу протягом визначеного строку;

- загальні, які видаються на визначений термін на здійснення різноманітних правочинів, наприклад довіреність на вчинення учасником простого товариства правочинів з третіми особами від імені всіх учасників.

Довіреність завжди повинна мати письмову форму.

### Буква закону – Цивільний кодекс України

#### Ст. 245. Форма довіреності

1. Форма довіреності повинна відповідати формі, у якій відповідно до закону має вчинятися правочин.

2. Довіреність, що видається у порядку передоручення, підлягає нотаріальному посвідченню, крім випадків, встановлених частиною четвертою цієї статті ...

4. Довіреність на одержання заробітної плати, стипендії, пенсії, аліментів, інших платежів та поштової кореспонденції (поштових переказів, посилок тощо) може бути посвідчена посадовою особою організації, у якій довіритель працює, навчається, перебуває на стаціонарному лікуванні, або за місцем його проживання.

Отже, форма довіреності може бути *звичайною письмовою* чи *письмовою нотаріальною*. Нотаріально посвідчена довіреність здійснюється для вчинення правочину, який потребує нотаріального посвідчення у випадках, передбачених законом або договором.

Недодержання вимог закону про нотаріальне посвідчення довіреності має наслідком її нікчемність.

Законом визначено перелік довіреностей, які хоча і не є нотаріально посвідченими, але згідно із законом прирівнюються до них:

- довіреності військовослужбовців або інших осіб, які перебувають на лікуванні у госпіталі, санаторії та іншому військово-лікувальному закладі, що можуть бути посвідчені начальником цього закладу, його заступником з медичної частини, старшим або черговим лікарем;
- довіреності військовослужбовців, а в пунктах дислокації військової частини, з'єднання, установи, військово-навчального закладу, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, а також довіреності робітників, службовців, членів їхніх сімей і членів сім'ї військово-службовця, що можуть бути посвідчені командиром (начальником) цих частин, з'єднання, установи або закладу;
- довіреності осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі (слідчому ізоляторі), можуть бути посвідчені начальником місця позбавлення волі.



## 5. Підстави припинення довіреності

Представництво за довіреністю припиняється внаслідок ряду юридичних фактів.



**Буква закону – Цивільний кодекс України**

**Ст. 248. Представництво за довіреністю припиняється у разі:**

- 1) закінчення строку довіреності;
- 2) скасування довіреності особою, яка її видала;
- 3) відмови представника від вчинення дій, що були визначені довіреністю;
- 4) припинення юридичної особи, яка видала довіреність;
- 5) припинення юридичної особи, якій видана довіреність;
- 6) смерті особи, яка видала довіреність, оголошення її померлою, визнання недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності;
- 7) смерті особи, якій видана довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності.

З метою забезпечення неможливості використання довіреності, яка втратила чинність, закон зобов'язує представника у разі припинення представництва за довіреністю негайно повернути довіреність особі, яку представляють. Особа, яка видала довіреність, може в будь-який час скасувати довіреність або передоручення. Відмова від цього права є нікчемною. Скасування довіреності особою, яку представляють, є одностороннім правочином, що може бути вчинений з будь-яких причин та в усякий час. Винятком з цього правила є безвідкличні довіреності, право на видачу яких встановлюється законом.



### Змоделюйте ситуацію

Опрацюйте ст. 244–250 Цивільного кодексу України та змоделюйте у малих групах процедуру складання довіреності.



### Запитання для самоперевірки

1. Назвіть підстави виникнення представництва.
2. Хто такий представник?
3. Які види представництва існують у цивільному праві?
4. Як називається суб'єктивне право представника вчиняти правочини від імені особи, яку він представляє?
5. Назвіть вимоги до форми довіреності.
6. Перерахуйте підстави припинення довіреності.

## § 40–41. Захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів

### 1. Форми та способи захисту цивільних прав

У випадках, коли порушено права чи свободи особи, створено перепони для реалізації нею своїх прав чи свобод або вжиті заходи щодо реалізації її прав є недостатніми, особа має право на захист свого цивільного права.

#### Буква закону – Цивільний кодекс України

*Ст. 15. Право на захист цивільних прав та інтересів*

1. Кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорування.

2. Кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства.

Під захистом слід розуміти дії уповноваженої особи, а також діяльність органів та осіб, які у передбаченому законом порядку зобов'язані вжити заходів для поновлення порушеного, оспорюваного чи невизнаного цивільного права.

#### Норма закону

*Право на захист – це передбачені законом вид і міра поведінки особи, цивільні права якої зазнали посягання, що полягають у можливості застосування самостійних дій, спрямованих на поновлення порушеного, оспорюваного чи невизнаного права, а також можливості звернутися до юрисдикційних органів з вимогою про захист.*

Предметом захисту виступає не тільки цивільне суб'єктивне право, яке зазнало посягання. Захищений може бути й інтерес, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Наприклад, інтерес кредитора до боржника – фізичної особи, яка тривалий час відсутня у місці її проживання і відсутні відомості про її місцезнаходження, щодо встановлення режиму безвісної відсутності такої особи.

Для особи застосування захисту становить право, яке включає як самостійне здійснення поновлення порушеного права у межах, визначених законом (самозахист), так і звернення до уповноваженого державного, самоврядного чи громадського органу за захистом свого права чи інтересу.

### Форми захисту цивільних прав залежно від суб'єкта його здійснення

Судом	Ст. 16. Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу
Органами державної влади	Ст. 17. Захист цивільних прав та інтересів здійснюється Президентом України, органами державної влади, органами влади АРК або органами місцевого самоврядування
Органами нотаріату	Ст. 18. Нотаріус здійснює захист цивільних прав шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі
Самозахист	Ст. 19. Самозахистом є застосування особою заходів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства

Серед органів, які можуть вжити заходів до захисту цивільних прав, можливо визначити й інші органи та осіб, які уповноважені актами цивільного законодавства на здійснення відповідних дій. Так, наприклад, сприяти захисту цивільного права можуть органи прокуратури.

Можливість широкого застосування судової форми захисту ґрунтується насамперед на положеннях Конституції України. Відповідно до ст. 124 юрисдикція суду поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі, ст. 55 гарантує судовий захист прав і свобод людини і громадянина, незважаючи на наявність у правових нормах вказівки на можливість такого захисту.



#### Буква закону – Цивільний кодекс України

##### Ст. 16. Захист цивільних прав та інтересів судом

1. Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового права та інтересу.

2. Способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути:

- 1) визнання права;
- 2) визнання правочину недійсним;
- 3) припинення дії, яка порушує права;
- 4) відновлення становища, яке існувало до порушення;
- 5) примусове виконання обов'язку в натурі;
- 6) зміна правовідношення;
- 7) припинення правовідношення;

8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;

9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;

10) визнання незаконним рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

*Визнання права* – спосіб захисту, який застосовується у випадку спору між суб'єктами щодо наявності чи відсутності правовідносин між сторонами і відповідно наявності чи відсутності цивільного права та обов'язку.

*Визнання правочину недійсним* – спосіб захисту, який застосовується у випадку укладення (оспарюваного) правочину, який може бути оскаржений у суді.

*Припинення дії, яка порушує право*, як спосіб захисту полягає у припиненні триваючого цивільного правопорушення, яке продовжує тривати і впливати на суб'єктивні права, свободи та законні інтереси особи. Наприклад, одним із способів захисту права інтелектуальної власності є зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорту чи експорту яких здійснюється з порушенням права інтелектуальної власності.

*Відновлення становища, яке існувало до порушення*, має місце у випадку, коли визнання факту порушення суб'єктивного права та притягнення винного до відповідальності недостатньо, а потрібно поновити порушене право у повному обсязі.

*Примусове виконання обов'язку в натурі* – спосіб захисту цивільного права, який впливає із загального принципу повного та належного виконання зобов'язання. Зобов'язання вчинити або утриматися від дії, незалежно від застосування до неї інших заходів впливу (відшкодування збитків чи моральної шкоди, накладення штрафу, пені та ін.).

Припинення правовідношення застосовується, як правило, у разі невиконання або неналежного виконання боржником своїх обов'язків. У судовій практиці такі позови називають перетворювальними, або конститутивними.

*Відшкодування збитків* та інші способи відшкодування майнової шкоди включають протиправну поведінку заподіювача, наявність негативних наслідків (шкоди), а також вину заподіювача.

*На відшкодування моральної шкоди* особа має право, якщо були порушені її цивільні права.

Суд при дослідженні й встановленні дійсних обставин справи може відмовити особі у захисті, не застосовуючи жоден із зазначених способів, у випадку зловживання своїми правами.

## 2. захист честі та гідності особи

У загальному розумінні під поняттям «честь» слід розуміти зовнішню оцінку фізичної особи з боку суспільства чи соціальної групи, членом якої вона є. Гідністю є внутрішня самооцінка особою своїх якостей. Суміжним із цими поняттями є поняття ділової репутації, що включає усталену зовнішню оцінку фізичної чи юридичної особи, у сфері підприємницьких відносин. Ці особисті немайнові блага повинні бути недоторканими від будь-яких посягань ззовні.



### Буква закону – Цивільний кодекс України

#### Ст. 297. Право на повагу до гідності та честі

1. Кожен має право на повагу до його гідності та честі.
2. Гідність та честь фізичної особи є недоторканими.
3. Фізична особа має право звернутися до суду з позовом про захист її гідності та честі.

*Право на гідність* – це особисте немайнове право фізичної особи на власну цінність як особистості, на усвідомлення цієї цінності та значимості себе як особи, що відіграє певну соціальну роль у суспільному житті.

*Право на честь* – це особисте немайнове право фізичної чи юридичної особи на об'єктивну, повну та своєчасну оцінку її та її діянь (поведінки) по дотриманню морально-етичних та правових норм з боку суспільства, певної соціальної групи та окремих громадян, а також право на формування цієї оцінки та користування нею.

Під поняттям «*ділова репутація*» розуміють оцінку фізичної особи, що ґрунтується на наявній інформації про її позитивні та негативні суспільно значимі діяння (поведінку), як правило, в певній сфері (професійній, підприємницькій, службовій та ін.), що відома оточуючим і з огляду на це відображена в суспільній свідомості як думка про особу з точки зору моралі даного суспільства чи соціальної групи.

Закон надає потерпілому можливість захищати свою честь і гідність шляхом пред'явлення *цивільного позову* (позов про визнання й заборону). Позивач просить про визнання поширених відомостей такими, що не відповідають дійсності, та про заборону дальшого поширення цих відомостей, а також про те, щоб зобов'язати порушника виконати певні дії для спростування відомостей, що порочать честь, гідність та ділову репутацію. Такий позов може бути пред'явлений у суді в тих випадках, коли немає підстав для притягнення порушника до кримінальної відповідальності.

Підставою (юридичним фактом) є протиправна дія: поширення відомостей, які порочать честь і гідність та не відповідають дійсності.

Залежно від обставин справи суди встановлюють такі *засоби захисту*: публічне вибачення позивачем; направлення письмових спростувань до організації, в яку були повідомлені названі відомості; спростування у відповідному колективі відомостей, поширених на зборах, та ін. Особа, стосовно якої поширено відомості, що порочать її честь, гідність або ділову репутацію, має право поряд із спростуванням таких відомостей вимагати відшкодування у повному обсязі збитків та моральної шкоди, заподіяних їх поширенням.

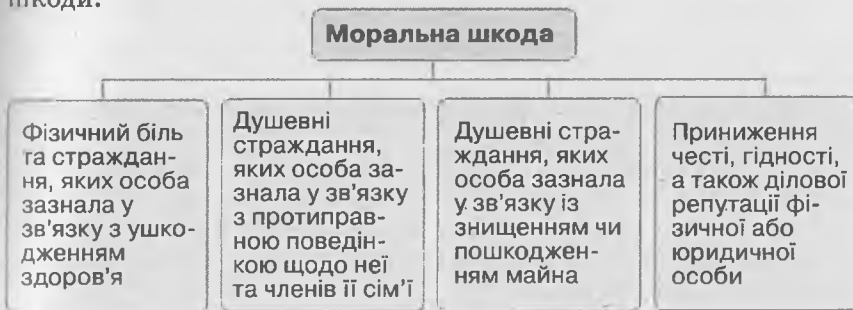
### 3. Моральна шкода



#### Норма закону

*Моральна шкода – спосіб захисту цивільних прав, що полягає у покладенні на порушника обов'язку сплатити потерпілому грошову компенсацію за фізичні та (або) моральні страждання, яких той зазнав внаслідок вчиненого правопорушення.*

Законодавство дає вичерпний перелік ознак моральної шкоди.



Відшкодування як моральної, так і майнової шкоди здійснюється у майновій, зазвичай грошовій, формі. Розмір компенсації моральної шкоди визначається судом з урахуванням вимог розумності та справедливості й має бути адекватним спричиненим потерпілому стражданням.

При визначенні розміру компенсації суд бере до уваги: ступінь вини заподіювача шкоди у випадках, коли вина є підставою відшкодування моральної шкоди; характер нематеріальних благ, яким завдано шкоди; індивідуальні особливості потерпілого; обставини заподіяння шкоди та інші обставини, що мають значення для визначення розміру завданої моральної шкоди.

#### 4. Строки захисту цивільних прав. Строк позовної давності

Існування надійного механізму правового регулювання і захисту цивільних прав неможливе без урахування факторів часу. Виникнення, зміну чи припинення правовідносин, обов'язок вчинити дії чи можливість вдатися до засобів захисту порушеного права закон неодмінно пов'язує з певними моментами або періодами часу.



##### **Буква закону – Цивільний кодекс України**

###### **Ст. 251. Поняття строку та терміну**

1. Строком є певний період у часі, зі спливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення.

2. Терміном є певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення.

###### **Ст. 252. Визначення строку та терміну**

1. Строк визначається роками, місяцями, тижнями, днями або годинами.

2. Термін визначається календарною датою або вказівкою на подію, яка має неминуче настати.

Встановлення певних часових обмежень для примусового захисту цивільного права або інтересу має надзвичайно велике значення тому, що:

- державі необхідно забезпечувати стабільність майнових відносин у суспільстві;
- права та обов'язки учасників цивільних правовідносин потребують конкретизації у часовому вимірі.

Оскільки основним засобом примусового захисту порушеного цивільного права є позов, вказані строки отримали назву строків позовної давності.

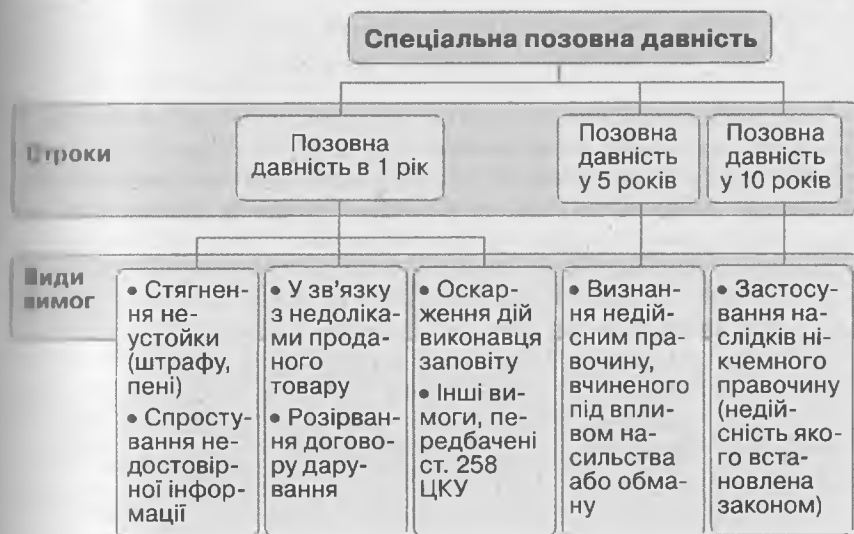


##### **Буква закону – Цивільний кодекс України**

###### **Ст. 256. Поняття позовної давності**

Позовна давність – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.

Сучасне цивільне законодавство передбачає два види строків позовної давності: загальний і спеціальний. Загальний строк позовної давності встановлюється тривалістю у 3 роки. Для окремих видів вимог може встановлюватися спеціальна позовна давність: скорочена або більш тривала порівняно із загальною позовною давністю.

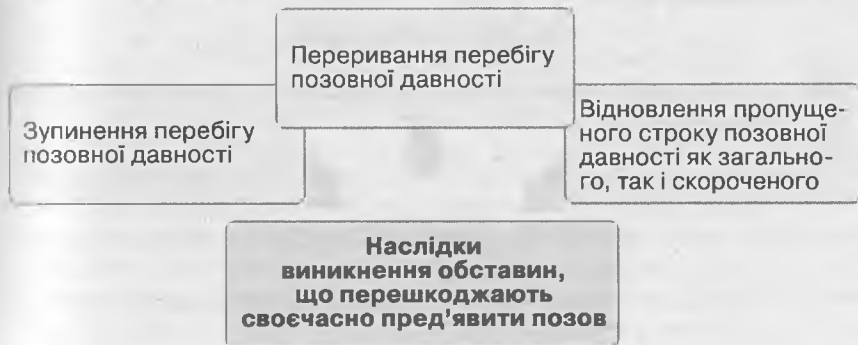


### 5. Перебіг строку позовної давності

Важливе значення має визначення початкового моменту перебігу позовної давності, оскільки від нього залежить і правильне обчислення строку давності, й у кінцевому підсумку – чихист порушеного матеріального права.

Перебіг загальної або спеціальної позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. Відносно із загальним правилом після закінчення строку позовної давності особа втрачає можливість удатися до судового захисту порушеного права.

Після початку перебігу позовної давності можуть виникати обставини (юридичні факти), які або перешкоджають уповноваженій особі своєчасно пред'являти позов, або іншим способом впливають на нормальний перебіг давності.





*Перебіг позовної давності зупиняється:*

- якщо пред'явленню позову перешкоджала надзвичайна або невідворотна за даних умов подія (непереборна сила);
- у разі відстрочення виконання зобов'язання (мораторій) на підставах, встановлених законом;
- у разі зупинення дії закону або іншого нормативно-правового акта, який регулює відповідні відносини;
- якщо позивач або відповідач перебуває у складі Збройних сил України або в інших створених відповідно до закону військових формуваннях, що переведені на воєнний стан.

У разі виникнення зазначених обставин перебіг позовної давності зупиняється на весь час їх існування. Від дня припинення обставин, що були підставою для зупинення перебігу позовної давності, перебіг позовної давності продовжується з урахуванням часу, що минув до його зупинення.

Крім зупинення, перебіг позовної давності переривається вчиненням особою дії, що свідчить про визнання нею свого боргу або іншого обов'язку. Такими діями можуть бути відправлення боржником кредитору листа з проханням відстрочити стягнення боргу, часткове виконання зобов'язання тощо.

Сутність переривання позовної давності полягає у тому, що при настанні зазначених вище обставин перебіг давності починається спочатку, а час, який минув до перерви, до нового строку не зараховується. Жодні інші обставини, у тому числі і зміна осіб у зобов'язанні, не впливають на перебіг позовної давності.

Позовна давність – інститут матеріального, а не процесуального цивільного права. Обмежене строком давності право на позов означає лише можливість одержати примусовий захист порушеного права. Це означає, що заява про захист приймається судом незалежно від спливу позовної давності. Але якщо при розгляді спору буде встановлено, що позовна давність закінчилася до пред'явлення позову, то це є підставою для відмови у його задоволенні.

**Буква закону – Цивільний кодекс України**

**Ст. 268. Вимоги, на які позовна давність не поширюється**

1. Позовна давність не поширюється:
  - 1) на вимогу, що впливає із порушення особистих немайнових прав, крім випадків, встановлених законом;
  - 2) на вимогу вкладника до банку (фінансової установи) про видачу вкладу;
  - 3) на вимогу про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю;

4) на вимогу власника або іншої особи про визнання незаконним правового акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, яким порушено його право власності або інше речове право;

5) на вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування).

2. Законом можуть бути встановлені також інші вигоди, на які не поширюється позовна давність.

### Розв'яжіть ситуацію

22 травня 2006 року Безсоромних позичив у свого товариша Безволенка 33 тис. грн. для купівлі автомобіля. Договір позики оформили в письмовій нотаріально завірненій формі, де й зазначили термін повернення боргу – 1 лютого 2007 року.

1 травня 2007 року Безсоромних виплатив Безволенку 3 тис. і пообіцяв решту боргу погасити пізніше, але обіцянки не виконав.

5 травня 2008 року Безволенко був зарахований до миротворчого контингенту, що перебував за кордоном у складі військ ООН у зоні бойових дій, де він перебував до травня 2009 року. 26 серпня 2009 року Безволенко надіслав листа, в якому попросив повернути гроші. Безсоромний відповів, що збирається повернути решту боргу до 1 січня 2010 року. Обіцянки він не виконав.

2 січня 2010 року Безволенко поїхав відпочивати у Карпати, де його 3 січня в результаті снігопаду було відрізано від сполучення з населеним пунктом до 1 лютого, Безволенко зміг повернутися додому лише 5 лютого.

6 лютого 2010 року Безволенко звернувся з позовом до суду. При складанні позовної заяви у юридичній консультації адвокат скептично відізвався про можливість повернення суми боргу, тому що строк позовної давності вже сплив.

- Прорахуйте, яке рішення прийме суд у справі «Безволенко проти Безсоромного».

### Заяпитання для самоперевірки

1. Які форми захисту цивільних прав існують за законодавством України?
2. Що означають та чим відрізняються поняття «честь», «гідність», «ділова репутація»?
3. У яких випадках відшкодовується моральна шкода?
4. Які строки позовної давності передбачені за цивільним законодавством?
5. Назвіть випадки, на які не поширюється позовна давність.

## § 42–43. Загальна характеристика права власності та інші речові права

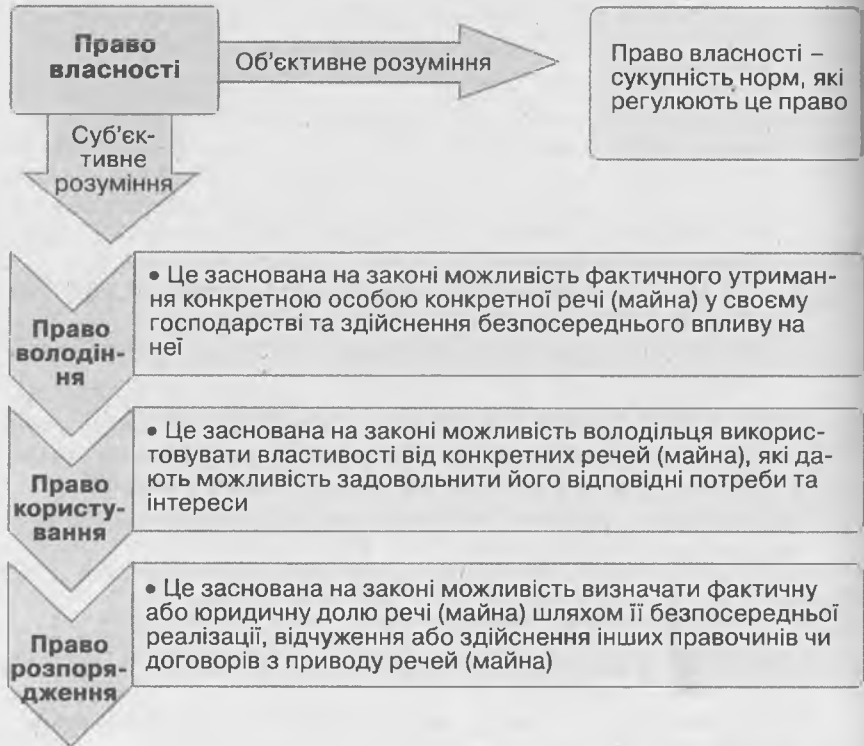
### 1. Поняття права власності

Центральним інститутом цивільного права є право власності. Його значення зумовлене тим, що право власності юридично закріплює сформовані в суспільстві економічні відносини. Воно належить до природних прав людини, є абсолютним правом й означає, що ніхто не може його порушувати.



#### Норма закону

*Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.*



#### Буква закону – Цивільний кодекс України

##### Ст. 319. Здійснення права власності

1. Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд.

2. Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. При здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний додержуватися моральних засад суспільства.

3. Усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав.

4. Власність зобов'язує.

5. Власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі.

## 2. Способи набуття права власності

Підставами набуття права власності вважаються *первісні* та *похідні способи*. Первісними вважаються такі, при яких право власності на річ виникає вперше або незалежно від волі попереднього власника (виробництво речей, відділення плодів, скарб). До похідних належать такі підстави, за яких набуття права власності даної особи засновується на праві попереднього власника (купівля-продаж, обмін, отримання у спадок).



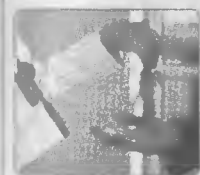
### Буква закону – Цивільний кодекс України

#### Ст. 328. Підстави набуття права власності

1. Право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів.

2. Право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не впливає із закону або незаконність набуття права власності не встановлена судом.

Право власності може виникати за наявності певних юридичних фактів, визначених у Цивільному кодексі України.



#### Добросовісне набуття чужої речі

- Якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати, такий добросовісний набувач має право власності на це майно за деякими винятками (коли річ була загублена власником, вкрадена у власника).



#### Створення нової речі; переробка речі

- Право власності на нову річ, яка виготовлена (створена) особою, набувається нею, якщо інше не встановлено договором або законом.
- Переробкою є використання однієї речі (матеріалу), у результаті чого створюється нова річ.



### Привласнення загальнодоступних дарів природи

- Особа, яка збирала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу або здобула іншу річ у лісі, водоймі тощо, є їхнім власником, якщо вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника земельної ділянки.



### Набуття права власності за договором

- Право власності в набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом.



### Набуття права власності на безхазяйну річ

- Безхазяйною є річ, яка не має власника або власник якої невідомий.
- Безхазяйні нерухомі речі беруться на облік органом, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно. Безхазяйні рухомі речі можуть набуватися у власність за набувальною давністю.



### Привласнення речі, від якої відмовився власник

- Особа, яка заволоділа рухомою річчю, від якої власник відмовився, набуває права власності на цю річ з моменту заволодіння нею.



### Знахідка

- Особа, яка знайшла загублену річ, зобов'язана негайно повідомити про це особу, яка її загубила, або власника речі і повернути річ цій особі. Особа, яка знайшла загублену річ у приміщенні або транспортному засобі, зобов'язана передати її особі, яка представляє володільця цього приміщення чи транспортного засобу. Останній набуває прав та обов'язків особи, яка знайшла загублену річ.



### Привласнення бездоглядної домашньої тварини

- Особа, яка затримала бездоглядну домашню тварину, зобов'язана негайно повідомити про це власника і повернути її. Якщо власник бездоглядної домашньої тварини або місце його перебування невідомі, особа, яка затримала тварину, зобов'язана протягом 3 днів заявити про це в міліцію або орган місцевого самоврядування, який вживає заходів щодо розшуку власника.



### Скарб

- Скарбом є закопані в землі чи приховані іншим способом гроші, валютні цінності, інші цінні речі, власник яких невідомий або за законом втратив на них право власності. Особа, яка виявила скарб, набуває право власності на нього. У разі виявлення скарбу, що є пам'яткою історії та культури, право власності на нього набуває держава, а особі, що виявила скарб, виплачується 20 % від його вартості.

Окремим інститутом цивільного законодавства є інститут набуття права власності *за давністю володіння*. Чинний Цивільний кодекс усунув необґрунтовані переваги для державної власності, в яку, згідно з попереднім кодексом 1963 р., переходило безхазяйне майно. Суб'єктом набувальної давності за чинним цивільним законодавством може бути лише фізична чи юридична особа.



### Буква закону – Цивільний кодекс України

#### Ст. 344. Набувальна давність

1. Особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжує відкрито, безперервно володіти нерухомим майном протягом десяти років або рухомим майном – протягом п'яти років, набуває право власності на це майно (набувальна давність), якщо інше не встановлено цим Кодексом.

Право власності на нерухоме майно, що підлягає державній реєстрації, виникає за набувальною давністю з моменту державної реєстрації...

3. Якщо особа заволоділа майном на підставі договору з його власником, який після закінчення строку договору не пред'явив вимоги про його повернення, вона набуває право власності за набувальною давністю на нерухоме майно через п'ятнадцять, а на рухоме майно – через п'ять років з часу спливу позовної давності.

4. Право власності за набувальною давністю на рухоме майно, транспортні засоби, цінні папери набувається за рішенням суду.

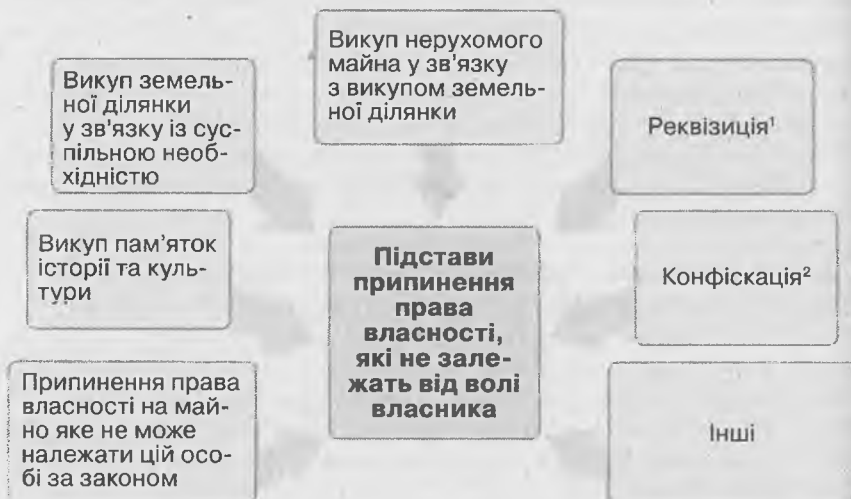
### 3. Підстави припинення права власності

Підставами припинення права власності, як і підставами його набуття, є певні юридичні факти, визначені законом. Підстави припинення права власності можна поділити на дві групи.

Першу групу становлять підстави, що залежать від волі власника:

- Відчуження власником свого майна. У цьому випадку йдеться про різноманітні договори, що спрямовані на відчуження майна (купівля-продаж та всі її різновиди, міна, дарування, оренда з викупом тощо).
- Відмова власника від права власності, що являє собою оголошення власником про відмову або вчинення інших дій, які свідчать про відмову від цього права власності.

Другу групу становлять підстави, що не залежать від волі власника:



Проте є такі підстави припинення права власності, які не можна беззастережно віднести ні до першої, ні до другої групи (знищення майна).

#### 4. Суб'єкти та об'єкти права власності



**Буква закону – Цивільний кодекс України**

**Ст. 317. Суб'єкти права власності**

1. Суб'єктами права власності є Український народ та інші учасники цивільних відносин, визначені статтею 2 цього кодексу.

<sup>1</sup> Реквізиція – примусове відчуження майна у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності за умови попереднього і повного відшкодування його вартості.

<sup>2</sup> Конфіскація – застосування до особи позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення у випадках, встановлених законом.

2. Усі суб'єкти права власності є рівними перед законом.

Цивільне право визначає таких *суб'єктів права власності*: Український народ, фізичні особи, юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші учасники цивільних відносин.

Цивільний кодекс України зазначає, що *об'єктами права власності* Українського народу є земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування у межах, встановлених Конституцією України. Можна зробити висновок, що органи державної влади та місцевого самоврядування здійснюють всі правомочності власника щодо власності народу України.

Право державної власності здійснюють органи державної влади від імені держави, але об'єкти права власності тут інші – майнові комплекси, підприємства тощо.

Об'єктами права приватної власності може бути будь-яке майно, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть належати приватним особам. Склад, кількість та вартість майна, яке може бути у власності фізичних та юридичних осіб, не є обмеженими. Законом може обмежуватися розмір земельної ділянки, яка є у власності фізичної чи юридичної особи.

## 5. Речові права на чуже майно

*Речовими правами на чуже майно є:*

- право володіння;
- право користування (сервітут);
- право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис);
- право забудови земельної ділянки (суперфіцій).

Крім зазначених вище, законом можуть бути встановлені інші речові права на чуже майно.

Інституту прав на чуже майно притаманні такі загальні *ознаки*:

- речові права на чужі речі обтяжують і обмежують право власності. Перехід права власності на майно від власника до інших осіб не є підставою для припинення речових прав інших уповноважених осіб на це майно (сервітут зберігає чинність у разі переходу до інших осіб права власності);



- права на чужі речі здійснюються незалежно від волі власника;
- права на чужі речі здійснюються лише в певних межах. Межі встановлюються законом і можуть бути конкретизовані у договорі з власником або у судовому рішенні;
- права на чужі речі захищаються від усіх осіб, у тому числі від власника.

Розглянемо кожен з видів речових прав на чуже майно.

*Право володіння чужим майном* – складний інститут цивільного права. Володільцем чужого майна є особа, яка фактично тримає його у себе. Це право виникає на підставі договору з власником або особою, якій майно було передано власником, а також на інших підставах, встановлених законом.

*Право володіння припиняється у разі:*

- відмови володільця від володіння майном;
- витребування майна від володільця власником майна або іншою особою;
- знищення майна та в інших випадках, встановлених законом.

«Добросовісність» або «недобросовісність» володіння може встановити лише суд.

*Сервітуту* відомі ще з часів римського права. Сервітут (*servitus*) у перекладі з латинської означає «рабство речі». Римське право передбачало два види сервітутів: реальні (земельні) та особисті (узуфрукт, узус і хабітаціо).

У Цивільному кодексі України визначені види земельного сервітуту. Він може полягати в можливості проходу, проїзду через чужу земельну ділянку, прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку і трубопроводів, забезпечення водопостачання, меліорації тощо. Більш детально земельний сервітут регламентується в Земельному кодексі України.

Щодо особистих сервітутів слід зазначити, що в Цивільному кодексі України вони обмежені тільки одним видом, який у римському праві визначався як *habitation* – право проживання.



### **Буква закону – Цивільний кодекс України**

#### **Ст. 405. Право членів сім'ї власника житла на користування цим житлом**

1. Члени сім'ї власника житла, які проживають разом з ним, мають право на користування цим житлом відповідно до закону. Житлове приміщення, яке вони мають право займати, визначається його власником.

*Зміст сервітуту (земельного та особистого) становлять такі правомочності їх суб'єктів:*

- особа може користуватися чужим майном лише в межах, визначених сервітутом;
- сервітут не позбавляє власника майна, щодо якого він встановлений, права володіння, користування та розпорядження майном;
- сервітут зберігає чинність у разі переходу до інших осіб права власності на майно, щодо якого він встановлений;
- особа, яка користується сервітутом, зобов'язана вносити плату за користування майном, якщо інше не встановлено договором, законом, заповітом або рішенням суду;
- сервітут не підлягає відчуженню;
- суб'єкт сервітуту зобов'язаний відшкодувати збитки, завдані власникові земельної ділянки або іншого нерухомого майна.

В окрему групу прав об'єднуються такі речові права, як суперфіцій та емфітевзис. Обсяг правомочностей суб'єктів наказаних прав є настільки великим, що практично збігається з правами власника. Проте, на відміну від права власності, суб'єкти емфітевзису та суперфіцію не можуть вільно здійснювати користування та розпорядження майном. Вони обмежені в цьому законом та договором.

*Емфітевзис* – це право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб. Воно виникає на підставі договору між власником земельної ділянки й особою, яка виявила бажання користуватися нею (землекористувачем). Емфітевзис може бути встановлено як на визначений, так і на невизначений строк. У разі якщо емфітевзис укладено на невизначений строк, кожна зі сторін може відмовитися від нього, попередивши про це другу сторону не менш як за рік до такої відмови.

*Власник земельної ділянки, яку обтяжено емфітевзисом, має право:*

- вимагати від землекористувача використання земельної ділянки за призначенням, встановленим у договорі;
- одержувати плату за користування земельною ділянкою;
- переважне перед іншими особами, на придбання права користування земельною ділянкою у разі її продажу, за ціною, що оголошено для продажу, та на інших рівних умовах;
- у разі продажу землекористувачем права користування земельною ділянкою іншій особі власник земельної ділянки має право на одержання відсотків від ціни продажу.

Землекористувач (емфітевт) має право користуватися земельною ділянкою в повному обсязі відповідно до договору.

*Суперфіцій* – це право користування чужою земельною ділянкою для забудови. Власник земельної ділянки може надати її в користування для будівництва промислових, побутових, соціально-культурних, житлових та інших споруд і буді-

вель. Власник такої будівлі має право користуватися цією земельною ділянкою. Вказане право користування має такі характерні ознаки: воно є довгостроковим, відчужуваним і таким, що успадковується.

*Власник земельної ділянки має право:*

- одержувати плату за користування нею;
- одержувати частку від доходу землекористувача (суперфіціарія), якщо на земельній ділянці збудовані промислові об'єкти;
- володіти, користуватися земельною ділянкою в обсязі, встановленому договором із землекористувачем;
- вимагати від землекористувача використовувати земельну ділянку відповідно до умов договору.

Розмір плати за користування земельною ділянкою, її форма, умови, порядок та строки її виплати встановлюються договором між власником та землекористувачем. Власник земельної ділянки зобов'язаний не перешкоджати землекористувачеві у здійсненні його прав.



#### Запитання для самоперевірки

1. Які правомочності є змістом права власності?
2. Які способи набуття права власності зазначені у Цивільному кодексі України?
3. Які існують підстави припинення права власності?
4. Назвіть суб'єктів та об'єкти права власності за Цивільним кодексом України.
5. Які речові права на чуже майно передбачені цивільним законодавством?

## § 44–45. Форми та види власності.

### Захист права власності

#### 1. Право приватної власності



##### Норма закону

*Право приватної власності – це передбачене і гарантоване законом право власника здійснювати володіння, користування і розпорядження належним йому майном на свій розсуд і з будь-якою метою, якщо інше не передбачене законом.*



##### Буква закону – Цивільний кодекс України

##### Ст. 325. Право приватної власності

1. Суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи.

2. Фізичні та юридичні особи можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати.

3. Склад, кількість та вартість майна, яке може бути у власності фізичних та юридичних осіб, не є обмеженими. Законом може бути встановлено обмеження розміру земельної ділянки, яка може бути у власності фізичної та юридичної особи.

*Об'єктами права приватної власності є житлові будинки, квартири, предмети особистого користування, дачі, садові будинки, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва, вироблена продукція, транспортні засоби, грошові кошти, акції, інші цінні папери, а також інше майно споживчого і виробничого призначення.*

Як впливає зі змісту ст. 13 Конституції України, не можуть перебувати у власності окремих громадян об'єкти права виключної власності народу України, до яких належать земля (за винятком земельних ділянок певного розміру), її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони.

Кожна держава має право визначити об'єкти, які з міркувань державної безпеки або з інших підстав не повинні перебувати у власності тих чи інших суб'єктів правовідносин або мають набуватися з додержанням спеціальних правил. Тому Постановою Верховної Ради України «Право власності на окремі види майна» було затверджено Перелік видів майна, що не може перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України.

До цього Переліку входять:

- зброя, боєприпаси (крім мисливської і пневматичної зброї і боєприпасів до неї, а також спортивної зброї і боєприпасів до неї, які набуваються громадськими об'єднаннями з дозволу органів внутрішніх справ), бойова і спеціальна військова техніка, ракетно-космічні комплекси;
- вибухові речовини і засоби вибуху, всі види ракетного палива;
- наркотичні, психотропні, сильнодіючі отруйні лікувальні засоби (за винятком одержаних громадянами за призначенням лікаря);
- державні еталони одиниць фізичних величин;
- спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації та інші види майна.

Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд. Він має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. При здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний додержуватися моральних засад суспільства.

Для виникнення у фізичних осіб права приватної власності на те чи інше майно потрібні певні юридичні факти, тобто юридичні підстави.

### Підстави виникнення у громадян права власності

<p>Виникнення у громадян права власності на доходи від участі в суспільному виробництві</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Юридичною підставою виникнення права власності на такі доходи є факт одержання працівником матеріальних благ (у грошовому вираженні або іншим майном у натурі) у формі заробітної плати чи іншої форми оплати праці за виконану роботу відповідно до умов трудового договору або у вигляді поділеної між працівниками підприємства частини прибутку</li> </ul>
<p>Виникнення права власності на доходи громадян від індивідуальної праці та підприємницької діяльності</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Чинне законодавство не зобов'язує громадян працювати в суспільному секторі економіки за трудовим договором. Вони мають право на свій розсуд обрати ті чи інші не заборонені законом форми індивідуальної праці чи підприємницької діяльності відповідно до законодавства України. Правовий режим діяльності громадян-підприємців, отримання ними доходів визначаються Цивільним кодексом України та іншими актами законодавства</li> </ul>
<p>Виникнення у громадян права власності за договорами та іншими правочинами</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• За цією похідною правовою підставою формується переважна частина власності громадян. Головною умовою виникнення у громадян права приватної власності на основі правочинів є одержання ними та їхніми контрагентами загальних і спеціальних правил щодо здійснення правочинів, оскільки за правочинами, визнаними недійсними, право власності на одержане за ними майно не виникає</li> </ul>

*Інші підстави виникнення у громадян права власності:*

- успадкування майна;
- одержання дивідендів від цінних паперів і вкладів у кредитних установах;
- отримання пенсій, різних видів державної допомоги, стипендій тощо;

- отримання грошових сум чи іншого майна в порядку відшкодування заподіяної шкоди;
- отримання коштів за аліментними зобов'язаннями;
- правомірне заволодіння дарами природи;
- отримання премій, вигравшів, призів.

Певні юридичні факти необхідні і для припинення права приватної власності. Вони можуть бути спільними для суб'єктів права власності або специфічними, притаманними лише громадянам. Значна частина юридичних фактів може бути юридичною підставою виникнення права власності й водночас його припинення. Так, укладення договору купівлі-продажу спричиняє припинення права власності у продавця і водночас виникнення його у покупця. Але створення фізичною особою власними зусиллями і з власних матеріалів скульптури, картини, іншої речі веде лише до виникнення права власності. Припиняється право власності у разі споживання фізичною особою продуктів харчування. Припинення права приватної власності можливе також всупереч волі власника (внаслідок реквізиції, конфіскації, націоналізації та інших підстав).

## 2. Право державної та комунальної власності

Державна власність є особливою публічною формою приналежності матеріальних благ в інтересах суспільства. Вона виникла одночасно з виникненням держави.

Від імені та в інтересах держави України право власності здійснюють відповідні органи державної влади. Однак система та способи управління державною власністю є надзвичайно складними. Визначальне значення у вирішенні цієї проблеми мають окремі статті Конституції України.

За ст. 116 Конституції України **Кабінет Міністрів України** здійснює управління всіма об'єктами державної власності, частину своїх повноважень він делегує іншим створюваним органом виконавчої влади (міністерствам, комітетам, місцевим державним адміністраціям)

**Фонд державного майна** захищає майнові права України на її території та за кордоном, розпоряджається майном державних підприємств у процесі їх приватизації тощо

Відповідно до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» до відання **місцевих державних адміністрацій** належить вирішення питань управління майном, приватизації та підприємництва

Конституція віднесла до повноважень **Верховної Ради України**, зокрема, затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визначення правових засад вилучення об'єктів права державної власності

**Норма закону**

*Право комунальної власності – це право територіальної громади володіти, доцільно, економно, ефективно користуватися і розпоряджатися на свій розсуд в своїх інтересах майном, що належить їй, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування.*

Суб'єктами права комунальної власності є відповідні територіальні громади сіл, селищ, міст і районів у містах. Оскільки районні й обласні ради виступають як органи місцевого самоврядування, то Конституція не передбачає створення комунальної власності на рівні районів і областей. Територіальні громади сіл, селищ, міст і районів у містах можуть об'єднувати об'єкти своїх прав власності (виникнення у них спільної власності), передавати ці об'єкти до управління районних і обласних рад.

Об'єкти права комунальної власності визначені в Конституції України.

**Буква закону – Конституція України**

*Ст. 142.* Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

**3. Право спільної власності**

Право спільної власності (*condominium*), відоме ще з часів римського права, характеризується належністю майна одночасно декільком суб'єктам. Характерними ознаками спільної власності є множинність суб'єктів та єдність об'єкта. Цивільний кодекс України закріпив вказані ознаки.

**Буква закону – Цивільний кодекс України**

*Ст. 355.* **Поняття і види права спільної власності**

1. Майно, що є у власності двох або більше осіб (співвласників), належить їм на праві спільної власності (спільне майно).

2. Майно може належати особам на праві спільної часткової або на праві спільної сумісної власності.

Об'єктом права спільної власності є майно. Майном, як особливим об'єктом, вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки.

Право кожного із співвласників охоплює весь об'єкт в цілому, а не якусь його частину. Тобто право власності хоча і належить одній декільком особам, охоплює одне і те саме майно непозалежно. Підстави виникнення спільної власності різні: спільне придбання майна, спадкування, перебування в шлюбі, приватизація, створення фермерського господарства, створення об'єднання співвласників багатоквартирного будинку тощо. Цивільне законодавство не встановлює вичерпного переліку підстав виникнення права спільної власності.

### Спільним майном може виступати:

Окрема річ (квартира, будинок, автомобіль тощо)

Сукупність речей (предмети звичайної домашньої обстановки та вжитку, що належать співвласникам, товари на складі тощо)

Сукупність прав та обов'язків (спадщина, підприємство як єдиний майновий комплекс тощо)

Відповідно до частини 2 ст. 355 ЦК України майно може належати особам на праві *спільної часткової* або на праві *спільної сумісної власності*.

Між зазначеними видами існують відмінності. У спільній частковій власності кожен з учасників має визначену частку в праві власності на майно. Спільна сумісна власність є безчастковою, а право кожного із співвласників поширюється на все майно. Вона передбачає право декількох осіб володіти, користуватися, розпоряджатися належним їм майном за взаємною згодою як одним цілим. Частки встановлюються у випадку її припинення (поділу, виділу). Для розпорядження необхідна згода всіх співвласників.

## 4. Захист права власності

### Норма закону

*Захист права власності – ряд передбачених законодавством заходів, які застосовуються у випадках порушення цього права та спрямовані на захист і відновлення відносин власності.*

Предметом захисту цивільного права є цивільні права та інтереси, які не суперечать загальним засадам цивільного законодавства. За Цивільним кодексом України кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання.



*Способи захисту суб'єктивних цивільних прав:*

- визнання цих прав;
- визнання правочину недійсним;
- припинення дії, яка порушує право;
- відновлення становища, яке існувало до порушення;
- примусове виконання обов'язку в натурі;
- зміни або припинення правовідношення;
- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- відшкодування моральної шкоди та в інші способи.

Усі перелічені вище способи можна поділити на *речово-правові, зобов'язально-правові та особливі способи захисту*. До речово-правових способів належать віндикаційний та негативний позови.

*Віндикаційним* (від лат. *vimdecere* – оголошувати про застосування сили) є позов неволодіючого майном власника до особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним. Такий позов може мати місце лише за наявності таких умов:

- необхідно, щоб власник був фактично позбавлений володіння;
- потрібно, щоб майно, що належить власникові, збереглося в натурі, а не було спожито чи перероблено;
- віндикація можлива лише до індивідуально-визначеного майна, оскільки власник може вимагати повернення майна, яке належить йому на праві власності;
- позивач і відповідач не перебувають між собою в зобов'язальних відносинах щодо цього майна.

*Позивачем за віндикаційним позовом* є власник цього майна. Відповідачем – фактичний володілець цього майна, незаконність володіння якого повинна бути доведена в суді, оскільки існує презумпція законності володіння. Незаконні володільці залежно від того, добросовісні вони чи ні, несуть різну відповідальність перед власником. Так, добросовісні володільці повинні повернути майно за умов, коли воно вибуло поза їхньою волею (загублено, викрадено), а недобросовісні – у будь-якому випадку.

*Негативним* (від лат. *actionegatoria* – той, що заперечує) є позов власника про усунення будь-яких перешкод у здійсненні ним права користування та розпорядження майном, навіть якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням права володіння. Отже, негативний позов пред'являється власником за умови, що він має майно у своєму володінні, однак протиправна поведінка інших осіб перешкоджає йому здійснювати права користування та розпорядження ним. Для заявлення такого позову не вимагається, щоб перешкоди до здійснення

права були результатом винних дій відповідача чи спричиняли позивачу збитки. Достатньо, щоб такі дії хоча і не позбавляли власника права володіння майном, але об'єктивно порушували його.

*Прикладами негаторного позову є:*

- позов власника до відповідача, який без належних правових підстав використовує нерухому будівлю власника для зберігання свого майна;
- позов власника про виселення фізичних осіб із неправомірно зайнятих ними жилих приміщень;
- позов власника гаража до власника сусіднього гаража, який розмістив біля воріт його гаража будівельні матеріали, що перешкоджають виїзду його машини, тощо.



### **Розв'яжіть ситуацію**

Громадянин Довгорукий узяв в оренду земельну ділянку з правом подальшої її купівлі в занедбаній частині заповідника, домовившись з директором цього заповідника. Договір був підписаний ними 9 вересня 2010 року й передбачав короткострокову оренду на 3 роки.

- Чи буде правомірним цей договір?



### **Запитання для самоперевірки**

1. Які види власності існують за законодавством України?
2. Що таке приватна власність?
3. Назвіть суб'єктів та об'єкти права приватної власності.
4. Які органи здійснюють право державної власності?
5. Перелічіть об'єкти права державної власності.
6. Дайте визначення поняття «право спільної власності».
7. Які існують способи захисту права власності?
8. В яких випадках застосовується виндикаційний, а в яких – негаторний позови?

## **§ 46. Право інтелектуальної власності**

### **1. Суб'єкти та об'єкти права інтелектуальної власності**

Окрему групу відносин, регульованих цивільним правом, становлять відносини, об'єктами яких є продукти творчої діяльності людей. Самі процеси розумової діяльності перебувають за межами дії права. Однак результати діяльності, що мають елементи творчості, стають об'єктами правового впливу.

**Норма закону**

*Право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений Цивільним кодексом та законами України.*

Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається ЦК України та іншими законами. Право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного. Перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу власності на річ і навпаки.

**Буква закону – Цивільний кодекс України**

**Ст. 421. Суб'єкти права інтелектуальної власності**

1. Суб'єктами права інтелектуальної власності є: творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності (автор, виконавець, винахідник тощо) та інші особи, яким належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності відповідно до цього Кодексу, іншого закону чи договору.

**Об'єкти права інтелектуальної власності**

Літературні та художні твори	Комп'ютерні програми	Компіляції даних (бази даних)	Виконання
Фонограми, відеограми, передачі організацій мовлення	Наукові відкриття	Винаходи, корисні моделі, промислові зразки	Компонування (топографії) інтегральних мікросхем
Рационалізаторські пропозиції	Сорти рослин, породи тварин	Комерційні найменування, торговельні марки, географічні зазначення	Комерційні таємниці

Особистими немайновими правами інтелектуальної власності є:

- право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності;

- право перешкоджати будь-якому посяганням, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності;
- інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Особисті немайнові права інтелектуальної власності належать творцеві об'єкта права інтелектуальної власності, іншим особам (у випадках, передбачених законом). Особисті немайнові права інтелектуальної власності не залежать від майнових прав інтелектуальної власності, не можуть відчужуватися (передаватися), за винятками, встановленими законом.

*Майновими правами інтелектуальної власності є:*

- право на використання об'єкта права інтелектуальної власності;
- виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності;
- виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання;
- інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Особисті немайнові права інтелектуальної власності є чинними безстроково, якщо, інше не встановлено законом. Майнові права інтелектуальної власності є чинними протягом строків, встановлених Цивільним кодексом України, іншим законом чи договором.

## 2. Виникнення права на об'єкти інтелектуальної власності

*Підстави виникнення права власності* на результат інтелектуальної діяльності можна поділити на дві групи: первинні й похідні.

*Первинні підстави* виникнення права інтелектуальної власності потрібно розглядати щодо різних груп об'єктів інтелектуальної власності.

Так, *юридичною підставою* для первинного виникнення права інтелектуальної власності на літературні, художні й наукові твори, виконавчу діяльність артистів, звукозапис, радіо- і телепередачі є *результат творчої діяльності*. Коли цей результат отримує певну об'єктивну форму, виникає сукупність правомочностей щодо здійснення права власності. Для таких об'єктів, як винаходи, промислові зразки, торговельні марки, комерційні найменування, момент створення об'єкта інтелектуальної власності не збігається з моментом виникнення права інтелектуальної власності. Для виникнення останнього

потрібна наявність сукупності юридичних фактів, необхідних для настання відповідних наслідків. Такими фактами є:

- надання результату інтелектуальної діяльності об'єктивної форми;
- подання заявки до державного органу спеціальної компетенції;
- ухвалення позитивного рішення цим органом;
- видача охоронного документа (патенту) на винахід, свідоцтва на торговельну марку тощо.

Похідні підстави набуття права інтелектуальної власності – нечисленні. Основні з них – ліцензійні та інші цивільно-правові договори, спадкування, а також набуття права інтелектуальної власності по закону. При цьому в будь-яких випадках виключне особисте право авторства є невідчужуваним.

### 3. Патентування



#### Норма закону

*Патентне право – це сукупність норм, що регулюють майнові й особисті немайнові відносини, які виникають у зв'язку з визнанням авторства на винаходи, корисні моделі і промислові зразки, з охороною прав, установленням режиму використання цих об'єктів, матеріальним і моральним стимулюванням, а також захистом прав авторів і патентовласників.*

Об'єктами патентного права вважаються патентоздатні винаходи, корисні моделі і промислові зразки.

Суб'єкти патентного права – це насамперед автори винаходів, корисних моделей і промислових зразків. Однак можуть бути й інші особи – патентовласники, тобто особи, які не є авторами, проте одержали деякі патентні права по закону або за договором.

Основним суб'єктивним правом автора об'єкта промислової власності є *право авторства*. Сам факт видачі патенту закріплює визнання особи творцем конкретного об'єкта. Право авторства є невід'ємним особистим правом і охороняється безстроково. Воно визнається за фізичною особою, творчою працею якої створено об'єкт промислової власності. У випадку створення об'єкта спільно кількома фізичними особами усі вони вважаються його авторами. Не визнаються авторами фізичні особи, які особисто не зробили творчого внеску в створення об'єкта промислової власності, а надали тільки технічну, організаційну чи матеріальну допомогу або тільки сприяли оформленню прав на нього.



**Винахід** отримує правову охорону тільки в тому разі, якщо він є новим, має винахідницький рівень і є промислово придатним. Винахід визнається новим, якщо він не є частиною рівня техніки. Останній включає всі відомості які були загальнодоступними у світі до дати подання заявки

**Корисною моделлю** є конструктивне виконання засобів виробництва і предметів споживання. Їй надається правова охорона, якщо вона є патентно-здатною, тобто новою і промислово придатною. Корисна модель стосується тих технічних нововведень, які за своїми ознаками схожі на винаходи, але вони є менш значущими з погляду внеску в рівень техніки

**Промисловим зразком** є художньо-конструкторське рішення виробу, що визначає його зовнішній вигляд. Важливість промислового зразка полягає у підвищенні споживчих якостей виробів, їх конкурентоспроможності на ринку. Правова охорона йому надається, якщо він є новим і промислово придатним

Права на винахід, корисну модель та промисловий зразок охороняються законом і підтверджуються патентом. *Патент* – це документ, виданий компетентним державним органом, який надає його власнику виключне право на винахід, корисну модель чи промисловий зразок.

Для одержання патенту автор, роботодавець чи їх правонаступники подають заявку в *Держдепартамент інтелектуальної власності*. Вимоги до документів заявок на об'єкти промислової власності передбачені цією установою.

#### 4. Авторське право та суміжні права



##### Норма закону

*Авторське право – це сукупність норм цивільного права, якими регулюються відносини щодо визнання авторства й охорони творів науки, літератури і мистецтва, установлення режиму їх використання, наділення їх авторів немайновими і майновими правами захисту.*

Первинним суб'єктом авторського права є автор твору. За відсутності доказів іншого автором твору вважається фізична

особа, зазначена звичайним способом як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства). Суб'єктами авторського права є також інші фізичні та юридичні особи, які набули прав на твори відповідно до договору або закону.

Авторське право на твір виникає у його творця завдяки факту його створення. Це один з головних принципів авторського права порівняно з патентним правом на винаходи й інші об'єкти промислової власності. Для виникнення і здійснення авторського права не потрібно реєстрації, іншого спеціального оформлення твору чи дотримання будь-яких формальностей.

*Об'єктами авторського права є твори, а саме:*

- 1) літературні та художні твори, зокрема:
  - романи, поеми, статті та інші письмові твори;
  - лекції, промови, проповіді та інші усні твори;
  - драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні, інші сценічні твори;
  - музичні твори (з текстом або без тексту);
  - аудіовізуальні твори;
  - твори живопису, архітектури, скульптури та графіки;
  - фотографічні твори;
  - твори ужиткового мистецтва;
  - ілюстрації, карти, плани, ескізи і пластичні твори, що стосуються географії, топографії, архітектури або науки;
  - переклади, адаптації, аранжування та інші переробки літературних або художніх творів;
  - збірники творів, якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності;
- 2) комп'ютерні програми;
- 3) компіляції даних (бази даних), якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності;
- 4) інші твори.

Охороні підлягають усі твори, зазначені вище, як оприлюднені, так і не оприлюднені, як завершені, так і не завершені, незалежно від їх призначення, жанру, обсягу, мети.

Авторські права поділяються на *особисті немайнові* і *майнові*. Майнові права можуть переходити до будь-яких інших суб'єктів авторського права по закону чи договору спадкування. Особистими немайновими правами можуть володіти тільки автори творів. Ці права належать автору незалежно від його майнових прав і зберігаються за ним навіть у випадку поступки виключними правами на використання твору.

Інтереси артистів-виконавців, виробників фонограм, відеограм, організацій мовлення отримали правову охорону в межах правового інституту так званих *суміжних прав*.

## Норма закону

*Суміжні права – це права на результати творчої діяльності виконавців, їх спадкоємців та інших правоволодільців, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо виконання: права виробників на фонограми, відеограми, їх спадкоємців (правонаступників) та осіб, яким на законних підставах передано суміжні майнові права на фонограми і відеограми, а також організацій мовлення, що охороняються авторським правом.*

Цивільний кодекс України визначає, що *об'єктами суміжних прав* без виконання будь-яких формальностей щодо цих об'єктів не залежно від їх призначення, змісту, цінностей тощо, а також способу чи форми їх вираження є виконання, фонограми, відеограми, програми (передачі) організацій мовлення.

Законодавство чітко визначає коло *суб'єктів суміжних прав*. Це – виконавець, виробник фонограми, виробник відеограми, організація мовлення. За відсутності доказів іншого виконавцем, виробником фонограми, відеограми, програми організацій мовлення вважається особа, ім'я (найменування) якої зазначено відповідно у фонограмі, відеограмі, їх примірниках чи упаковці, а також під час передачі організацій мовлення.

## 5. Порушення авторських та суміжних прав. Способи захисту цих прав

Порушення права інтелектуальної власності, в тому числі невизнання цього права чи посягання на нього, тягне за собою відповідальність, встановлену Цивільним кодексом, іншим законом чи договором.

У сфері авторського права Закон України «Про авторське право і суміжні права» наводить перелік порушень авторських і (або) суміжних прав, який дає підстави для судового захисту цих прав.

### Порушенням вважається:

Вчинення особою дій, які порушують особисті немайнові права власників авторських і (або) суміжних прав та їхні майнові права

Піратство у сфері авторських і (або) суміжних прав

Плагиат, зокрема оприлюднення чи опублікування повністю або частково чужого твору під іменем особи, яка не є автором

Інші дії осіб, які не є власниками авторських і (або) суміжних прав відносно об'єкта авторського права



При порушенні будь-якою особою авторських і (або) суміжних прав їх власники можуть використовувати такі способи захисту прав:

- вимагати визнання та поновлення своїх прав;
- звертатися до суду з позовом про поновлення порушених прав та (або) припинення дій, що порушують авторські і (або) суміжні права чи створюють загрозу їх порушення;
- подавати позови про відшкодування моральної шкоди;
- подавати позови про відшкодування збитків (матеріальної шкоди), включаючи упущену вигоду, або стягнення доходу, отриманого особою внаслідок порушення авторських прав, чи виплату компенсацій;
- вимагати припинення підготовчих дій до порушення авторських і (або) суміжних прав, у тому числі призупинення митних процедур, якщо є підозра, що можуть бути пропущені на митну територію України чи з її митної території примірники творів, фонограм, відеограм, засоби обходу технічних засобів захисту;
- брати участь в інспектуванні виробничих приміщень, складів, технологічних процесів і господарських операцій, пов'язаних з виготовленням примірників творів, фонограм і відеограм, щодо яких є підстави для підозри про порушення авторських прав;
- інші способи захисту авторських і (або) суміжних прав.



#### Запитання для самоперевірки

1. Що є об'єктами права інтелектуальної власності?
2. Які особисті немайнові права інтелектуальної власності існують за законодавством України?
3. Які майнові права інтелектуальної власності ви знаєте?
4. Дайте визначення патентному праву.
5. Що таке авторське право?
6. Які особи є суб'єктами суміжних прав?
7. Назвіть способи захисту авторських та суміжних прав.

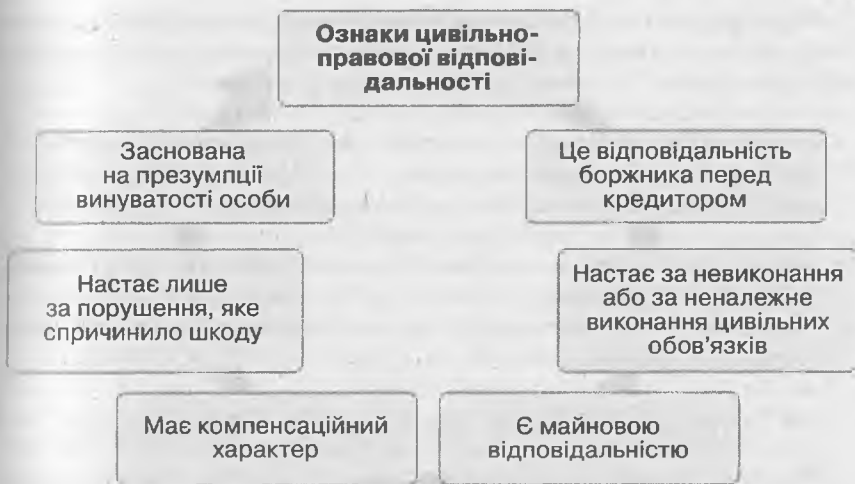
## § 47–48. Цивільно-правова відповідальність

### 1. Ознаки цивільно-правової відповідальності



#### Норма закону

*Цивільно-правова відповідальність – один із видів юридичної відповідальності, який полягає в покладенні на правопорушника невиконання, неналежне виконання зобов'язань або за інші цивільно-правові проступки.*



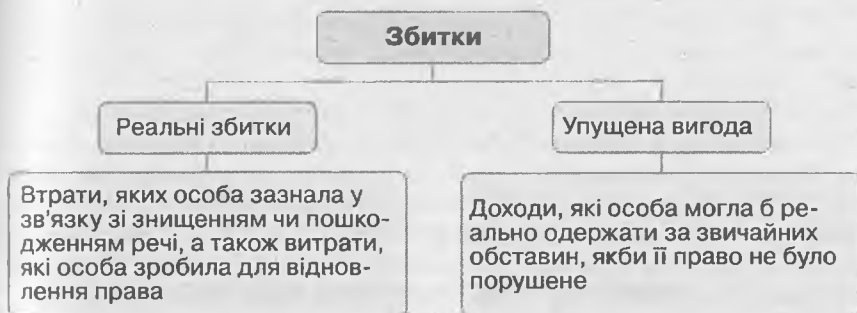
## 2. Збитки: поняття та порядок відшкодування

Важливе значення для цивільно-правової відповідальності має її форма, під якою розуміють прояв тих додаткових обтяжень, що накладаються на правопорушника. Серед цих форм вирізняється відшкодування збитків.



### Норма закону

*Збитки – негативні наслідки, які настали для потерпілого від цивільного правопорушення. Вони складаються з реальної шкоди та упущеної вигоди.*



У цивільному праві відшкодовується також моральна шкода, яка полягає в душевних і фізичних стражданнях потерпілого.

*Підстави цивільно-правової відповідальності* – це умови, за наявності яких можливе її настання. Серед таких умов розрізняють загальні (фактична і процесуальна) і спеціальні.

*Фактичною підставою* цивільно-правової відповідальності є наявність у діянні особи складу цивільного правопорушення. *Процесуальною підставою* є рішення уповноваженого органу про притягнення конкретної особи до цієї відповідальності.

*Спеціальні умови цивільно-правової відповідальності* – це ті випадки, коли вона можлива й за відсутності окремих її типів умов. Такими випадками законодавство визнає:

- відповідальність без вини: при випадковому невиконанні зобов'язань або спричиненні збитків; за збитки, спричинені джерелом підвищеної небезпеки; за чужу вину;
- змішану цивільно-правову відповідальність, коли вина у настанні збитків є з обох сторін.

### 3. Види цивільно-правової відповідальності

Характеризуючи цивільно-правову відповідальність, визначають її види. Якщо відповідачем як однією зі сторін виступає кілька осіб, то *залежно від характеру розподілу відповідальності між декількома боржниками* розрізняють відповідальність дольову, солідарну або субсидіарну.

*Дольова (часткова) відповідальність* має місце, якщо кожний із боржників несе відповідальність перед кредитором лише у тій частці, яка припадає на нього відповідно до законодавства чи договору. Дольова відповідальність має значення загального правила і застосовується завжди, якщо у зобов'язанні є декілька боржників, а їх субсидіарна або солідарна відповідальність не встановлена. Частки, що припадають на боржників, визнаються рівними, якщо законодавством або договором не передбачено інше.

У разі застосування *солідарної відповідальності* кредитор вправі притягти до відповідальності як усіх боржників разом, так і кожного з них окремо, причому як повністю, так і в частині боргу. Більш того, кредитор, який не одержав повного відшкодування від одного із солідарних боржників, має право вимагати недоодержане з решти солідарних боржників. При цьому солідарні боржники залишаються зобов'язаними доти, доки зобов'язання не погашено повністю. Отже, ця відповідальність застосовується за принципом: «один за всіх і всі за одного» і є найвигіднішою для кредитора. Боржник, який виконав солідарне зобов'язання, має право зворотної вимоги (регресу) до кожного з решти боржників у рівній частці, якщо інше не встановлено законом або договором.

*Субсидіарна відповідальність* застосовується у випадку, коли в зобов'язанні беруть участь два боржники, один із яких є основним, а другий – додатковим (субсидіарним). Субсидіарний боржник несе відповідальність перед кредитором додатково-

но до відповідальності основного боржника. Кредитор має право висувати вимогу до субсидіарного боржника не одразу, а лише в тому випадку, якщо її не задовольнив основний боржник. Класичним прикладом виникнення субсидіарної відповідальності є договір гарантії, за яким гарант зобов'язується перед кредитором погасити заборгованість боржника, якщо він не зробить це самостійно. У разі незадоволення вимоги кредитора субсидіарним боржником він отримує право регресу до основного боржника.

Відповідно до підстави виникнення відповідальності розрізняють договірну та позадоговірну відповідальності.

*Договірна відповідальність* завжди являє собою санкцію за порушення договірного зобов'язання, тобто виникає на підставі цивільно-правового договору. *Позадоговірна відповідальність* настає у випадку, якщо санкція застосовується до правопорушника, котрий не має договірних відносин з особою, якій завдано шкоди. Наприклад, за недоліки проданої речі перед покупцем – фізичною особою, що відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів» визнається споживачем, відповідають як її продавець, так і виробник. Але продавець несе перед споживачем договірну відповідальність (підстава – договір купівлі-продажу речі), а виробник – позадоговірну (підстава – Закон України «Про захист прав споживачів»).

Цей приклад ілюструє і юридичне значення розмежування відповідальності на договірну і позадоговірну. У першому випадку (договірна) форми й розмір відповідальності встановлюються як законом, так і договором. У другому (позадоговірна) – лише законом.

Залежно від обсягу відшкодування спричинених збитків розрізняють *повну* та *обмежену* цивільно-правову відповідальність. *Повна* означає, що обсяг відповідальності повинен відповідати обсягу завданих збитків чи шкоди, тобто боржник повинен повністю відшкодувати завдані збитки. *Обмежена цивільно-правова відповідальність* означає відступ від принципу повного відшкодування завданих невиконанням або непалежним виконанням зобов'язань, але лише у випадку, прямо передбаченому законом.

Залежно від пропорційності ступеня вини виділяють *змішану* цивільно-правову відповідальність, яка виникає, коли шкода виникає з вини обох сторін пропорційно ступеню вини кожної зі сторін.

*Відповідальність у порядку регресу* має місце тоді, коли особа понесла відповідальність перед потерпілим з вини третьої особи і внаслідок цього вона вправі вимагати від третьої особи відшкодування завданих їй збитків.

#### 4. Обставини, що звільняють від цивільно-правової відповідальності. Відповідальність за чужу вину

Законодавством передбачено деякі випадки, коли особа, яка завдала шкоди, звільняється від відповідальності. По-перше, слід наголосити, що той, хто діяв правомірно, не підпадає за завдану ним шкоду за винятком випадків, передбачених законом. Зокрема, не підлягає відшкодуванню шкоди, заподіяна в стані *необхідної оборони*.

По-друге, той, хто заподіяв шкоду, звільняється від її відшкодування, якщо доведе, що вона заподіяна не з його вини. Особа, яка не виконала зобов'язання або виконала його неналежним чином, несе майнову відповідальність лише за наявності вини (умислу чи необережності), крім випадків, передбачених законом або договором. Слід зазначити, що випадковій дії, які на відміну від необережних або навмисних мають зовнішні ознаки правопорушення, але позбавлені вини, визнаються *казусом* і здебільшого не тягнуть за собою цивільно-правової відповідальності. Крім цього, у випадку, якщо виникненню або збільшенню шкоди сприяла груба необережність самого потерпілого, то залежно від ступеня вини заподіювача (а за вини заподіювача шкоди – і залежно від ступеня його вини) розмір відшкодування має бути зменшений або у відшкодуванні шкоди повинно бути відмовлено.

Однією з обставин, що звільняє від відповідальності, визнається *непереборна сила* – надзвичайна і невідворотна за даних умов подія (стихійне лихо, землетрус, повінь, бойові дії чи страйк). Іноді замість цього терміна застосовується інший – *форс-мажорні обставини*. Оскільки непереборна сила є таким явищем, наслідки якого не можуть бути усунені особою, яка заподіяла шкоду, тому вона звільняється від відповідальності. Коли закон покладає на боржника обов'язок відшкодувати завдану не лише з його вини, а й без вини шкоду, у випадках дії непереборної сили, боржник звільняється від відповідальності. Проте у світовій практиці навіть за наявності непереборної сили не звільняються від відповідальності за завдану шкоду організації, які здійснюють авіаційні перевезення. Своєрідну так звану *абсолютну цивільно-правову відповідальність* несуть і організації, які обслуговують атомні електростанції.

Ще одним випадком звільнення боржника від відповідальності є *вина кредитора*. Коли невиконання або неналежне виконання зобов'язання обумовлено умислом або необережністю кредитора, боржник звільняється від відповідальності, якщо інше не встановлено законом.

Окремі правила встановлені у випадку заподіяння шкоди у стані *крайньої необхідності*. За загальним правилом така шкода має бути відшкодована особою, яка її заподіяла. Однак суд, враховуючи обставини, може покласти обов'язок її відшкодування на третю особу, в інтересах якої діяла особа, котра заподіяла шкоду, або звільнити від відшкодування повністю чи частково як третю особу, так і того, хто заподіяв шкоду.

Однак у деяких випадках законом передбачена *цивільно-правова відповідальність без вини*. Наприклад, юридичні та фізичні особи, діяльність яких зв'язана з підвищеною небезпечкою для оточення (транспортні та будівельні організації, промислові підприємства, власники автомобілів та ін.), зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого, тобто вони фактично несуть відповідальність без вини.



#### **Буква закону – Цивільний кодекс України**

##### **Ст. 1179. Відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки**

1. Джерелом підвищеної небезпеки є діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших.

*Суб'єктом відповідальності за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, є особа, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку, тобто так званий титульний володілець.*

Аналізуючи відповідальність за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, потрібно звернути увагу на *особливості*:

- Протиправність діяння у цьому випадку презюмується. Однак це не означає, що діяльність щодо використання певних об'єктів є неправомірною. Неправомірним є завдання шкоди в результаті експлуатації цих об'єктів.
- Щодо причинно-наслідкового зв'язку, то до уваги беруться тільки ті випадки, коли шкода завдається безпосередньо внаслідок діяльності джерела підвищеної небезпеки.

- Особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду незалежно від ступеня її вини.

## 5. Особливості відповідальності малолітніх і неповнолітніх осіб

В особливому порядку несуть відповідальність за завдану шкоду неповнолітні та малолітні, бо вони не є повністю дієздатними.



**Буква закону – Цивільний кодекс України**

**Ст. 1178. Відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою**

1. Шкода, завдана малолітньою особою (яка не досягла 14 років), відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, – якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою.

2. Якщо малолітня особа завдала шкоди під час перебування під наглядом навчального закладу, закладу охорони здоров'я чи іншого закладу, що зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, а також під наглядом особи, яка здійснює нагляд за малолітньою особою на підставі договору, ці заклади та особа зобов'язані відшкодувати шкоду, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їх вини.

Неповнолітні відповідають за заподіяну ними шкоду на загальних підставах, тобто відшкодовують її самостійно. І лише у випадках, коли у неповнолітніх немає майна або заробітку, достатнього для відшкодування заподіяної шкоди, шкода у відповідній частині повинна бути відшкодована батьками (усиновителями) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкода сталася не з їх вини.

Таким чином, батьки, усиновителі, опікуни несуть майнову відповідальність за шкоду, заподіяну їх неповнолітніми дітьми, у випадку, якщо вона є наслідком їх винної поведінки. Вони відповідають за власну вину, яка в цьому випадку проявляється у невиконанні своїх обов'язків стосовно виховання дітей. До відповідальності притягуються як батько, так і мати, оскільки вони мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей. Причому батьки користуються рівними правами і

мають рівні обов'язки щодо своїх дітей і у випадках, коли зв'язок між ними розірвано. Оскільки кожний із батьків неповнолітнього несе відповідальність за наслідки власних винних дій (бездіяльності), їх відповідальність має дольовий характер. Зазначимо також, що відповідальність батьків неповнолітніх має субсидіарний характер.

### **Розв'яжіть ситуацію**

Громадянин Недружний попросив свого товариша Легковажного підвезти його з торговельного центру до його дому з придбаним комп'ютером на приватному автомобілі Легковажного. Дорогою сталася ДТП: машина врізалась у стовбур дерева. При цьому Недружний поламав ногу. Також був розбитий придбаний комп'ютер. Недружний, що працював приватним підприємцем, на два місяці потрапив до лікарні. Перебуваючи на лікуванні, він подав до суду позов на громадянина Легковажного з вимогою відшкодувати йому збитки.

- У якій зі сторін кращі судові перспективи? Відповідь обґрунтуйте.

### **Запитання для самоперевірки**

1. Які ознаки має цивільно-правова відповідальність?
2. Що таке збитки?
3. Які є підстави притягнення до цивільно-правової відповідальності?
4. Назвіть види цивільно-правової відповідальності за різними класифікаціями.
5. Схарактеризуйте обставини, що звільняють від цивільно-правової відповідальності.
6. Дайте визначення поняття «джерело підвищеної небезпеки».
7. Назвіть особливості відповідальності малолітніх і неповнолітніх осіб.

### **Завдання для узагальнення за темою**

#### **I. Виконайте тестові завдання**

1. Як називається правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є ustalеним у певній сфері цивільних відносин?
  - A. Аналогією закону.
  - B. Аналогією права.
  - V. Звичаям ділового обороту.
  - Г. Договором.



2. Що з нижчепереліченого НЕ є об'єктом цивільних правовідносин?
- А. Певні дії, робота або послуги.
  - Б. Процес праці.
  - В. Речі (майно).
  - Г. Особисті немайнові блага.
3. Підставами виникнення цивільних прав та обов'язків є:
- А. Договори та інші правочини.
  - Б. Створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної творчої діяльності.
  - В. Злочини.
  - Г. Завдання майнової та моральної шкоди.
4. Річ, призначена для обслуговування іншої (головної) речі і пов'язана з нею спільним призначенням, є її:
- А. Приналежністю.
  - Б. Складовою частиною.
  - В. Другорядною річчю.
  - Г. Обслуговуючою річчю.
5. Який обсяг цивільної дієздатності дозволяє особі вчиняти лише дрібні побутові правочини?
- А. Повна.
  - Б. Часткова.
  - В. Неповна.
  - Г. Обмежена.
6. Як називається правочин, що може бути визнаний судом недійсним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом, але одна зі сторін або інша зацікавлена особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом?
- А. Нікчемний.
  - Б. Злочинний.
  - В. Конфліктний.
  - Г. Оспорюваний.
7. Як називається спосіб захисту цивільного права, який застосовується у випадку спору між суб'єктами щодо наявності чи відсутності правовідносин між сторонами і відповідно наявності чи відсутності цивільного права та обов'язку?
- А. Визнання правочину недійсним.
  - Б. Припинення дії, яка порушує право.
  - В. Визнання права.
  - Г. Примусове виконання обов'язку в натурі.

8. Яка з перелічених нижче тез НЕ є підставою набуття права власності?
- А. Привласнення рухомої речі, яку залишив без догляду власник.
  - Б. Набуття права власності на новостворене майно.
  - В. Привласнення загальнодоступних дарів природи.
  - Г. Набуття права власності на безхазяйну річ.
9. До господарських товариств належать:
- А. Повне товариство.
  - Б. Командитне товариство.
  - В. Виробничий кооператив.
  - Г. Споживчий кооператив.
  - Ґ. Об'єднання громадян.
  - Д. Товариство з обмеженою відповідальністю.
10. Моральна шкода полягає у ...
- А. Спростуванні недостовірної інформації.
  - Б. Недоліках щодо проданого товару.
  - В. Фізичному болю та стражданнях, яких особа зазнала у зв'язку з ушкодженням здоров'я.
  - Г. Приниженні честі, гідності, а також ділової репутації.
  - Ґ. Визнанні недійсним правочину, вчиненого під впливом помилки.
  - Д. Душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна.
11. Установіть відповідність між обсягом дієздатності та її видами.
- |  |                    |
|--|--------------------|
| 1. Самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; бути учасником (засновником) юридичних осіб. | А. Часткова.       |
| 2. Самостійно вчиняти дрібні побутові правочини; здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.  | Б. Неповна.        |
| 3. Самостійна участь у будь-яких цивільно-правових відносинах.   | В. Обмежена.       |
| 4. Самостійне вчинення тільки дрібних побутових правочинів.  | Г. Недієздатність. |
|  | Ґ. Повна.          |

12. Установіть відповідність між об'єктами та формами власності.

- |  |                                   |
|--|-----------------------------------|
| 1. Жилі приміщення, земельні ділянки, виробничі приміщення, речі індивідуального користування.           | А. Власність Українського народу. |
| 2. Надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України. | Б. Державна власність.            |
| 3. Єдина енергетична система і система транспорту загального користування.                               | В. Комунальна власність.          |
| 4. Житловий фонд, заклади освіти, культури, спорту.  | Г. Приватна власність.            |

II. Порівняйте поняття

- Майнова шкода – моральна шкода.
- Нікчемні правочини – оспорювані правочини.
- Правоздатність – дієздатність.

III. виправте помилки, допущені учнем у самостійній роботі з цивільного права

- А. Звичай ділового обороту має місце, коли цивільні відносини не врегульовані Цивільним кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором та визначаються тими правовими нормами згаданого вище Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини.
- Б. Товариством є організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна.
- В. При казуальному волевиявленні воля сторін на вчинення правочину прямо не висловлюється, але їх поведінка засвідчує їхню волю до настання певних правових наслідків (договір зберігання речі в автоматичних камерах схову).
- Г. Представлення – це письмовий документ, що видається однією особою іншій для представництва перед третіми особами.
- Ґ. Право на честь – це особисте немайнове право фізичної особи на власну цінність як особистості, право на усвідомлення цієї цінності та значимості себе як особи, що відіграє певну соціальну роль у суспільному житті.

Д. Емфітевзис – це право користування чужою земельною ділянкою для забудови.

#### IV. Розв'яжіть ситуацію

Василько Невгамовний, 13-ти років, був направлений районною поліклінікою для оздоровлення у санаторій «Бджілка». У перший же день відпочинку, коли вихователь заснув у холі, Невгамовний виліз через вікно першого поверху корпусу та вийшов з території санаторію. Блукаючи містом, він натрапив на місцевих підлітків, що грали у волейбол, і попросився пограти з ними. М'яч, який відбив Василько, полетів у бік супермаркету і вибив скло розміром 52 м<sup>2</sup>.

- Чи буде Невгамовний нести юридичну відповідальність? Якщо ні, то хто відшкодує збитки супермаркету?

## § 49–50. Зобов'язання у цивільному праві

### 1. Поняття зобов'язання

На основі норм зобов'язального права за допомогою певних юридичних фактів виникає зобов'язання. Давньоримські юристи визначали зобов'язання як правові пута, через які особа змушена виконати дії згідно з законами римської держави.



#### Буква закону – Цивільний кодекс України

##### Ст. 509. Поняття зобов'язання

Зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

У зобов'язанні, як і в будь-якому іншому цивільному правовідношенні, беруть участь не менше двох осіб, які іменуються його *суб'єктами*. У визначенні зобов'язання названі два суб'єкта – кредитор та боржник. Це загальне найменування сторін, в окремих видах зобов'язань вони мають спеціальні назви, наприклад замовник та підрядчик, довіритель та повірений. *Кредитор* виступає як активна сторона зобов'язання, оскільки має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. *Боржник* – це пасивний учасник зобов'язального правовідношення.

*Об'єктом зобов'язальних відносин* є конкретні блага, заради яких між суб'єктами виникають юридичні зв'язки. *Зміст*

становлять певні права і обов'язки учасників. Цим зобов'язання відрізняється від неюридичних (а саме – політичних, моральних та інших) зобов'язань, що не містять прав і обов'язків.

За своєю юридичною природою зобов'язання є абсолютними, оскільки в них певним управомоченим особам протистоять необмежене коло осіб, які зобов'язані утримуватися від неправомірних посягань на чуже майно і не заважати управомоченим особам здійснювати їх права.

## 2. Виникнення та припинення зобов'язань

Зобов'язання, як і інші правовідносини, виникають з юридичних фактів, що в зобов'язальному праві мають назву підстав виникнення зобов'язань.

*Підстави виникнення зобов'язань* – це певні юридичні факти або їх сукупність, з настанням яких правові норми пов'язують виникнення зобов'язальних відносин між кредитором і боржником.

*Зобов'язання виникають:*

- з договорів та інших правочинів (в тому числі з двосторонніх чи багатосторонніх договорів), передбачених законом, а також із правочинів, хоч і не передбачених законом, але які йому не суперечать;
- у результаті відкриттів, винаходів, раціоналізаторських пропозицій, створення творів науки, літератури та мистецтва та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- внаслідок завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- внаслідок інших юридичних фактів.

Правовий зв'язок, що існує між суб'єктами зобов'язань, ніколи не може бути довічним. Виникають ситуації, коли права і обов'язки, що пов'язували учасників того чи іншого зобов'язального правовідношення, перестають існувати і, як наслідок, правовий зв'язок між цими учасниками втрачається. За таких обставин постає питання про припинення зобов'язання, що існувало раніше.

Цивільний кодекс України передбачає досить різноманітні ситуації, коли суб'єктивні права і обов'язки, що склали зміст відповідного зобов'язального правовідношення, припиняють існування.

*Підстави припинення зобов'язань залежно від конкретних обставин:* виконання, передання відступного, зарахування, домовленість сторін, прощення боргу, поєднання боржника і кредитора в одній особі, неможливість виконання, смерть фізичної особи або ліквідація юридичної особи.

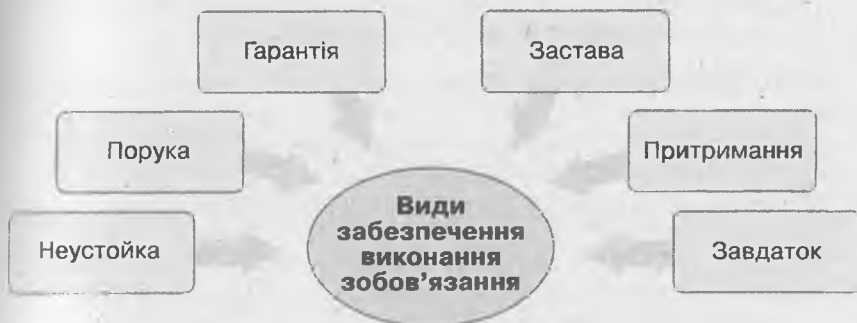
Найчастіше за все зобов'язання припиняється виконанням, проведеним належним чином. Зобов'язання припиняється за згодою сторін унаслідок передання боржником кредиторіві відступного (грошей, іншого майна тощо). Розмір, строки і порядок передання відступного встановлюються сторонами.

### 3. Способи забезпечення зобов'язань

Зобов'язання є правовідносинами, тому вони охороняються способами примусового характеру. Ці засоби можна поділити на дві групи.

До першої належать так звані *загальні міри* (спонукання до виконання зобов'язання, покладання обов'язку відшкодувати шкоди у випадках, за винятком тих, які застосовуються в усіх випадках, за винятком тих, які виключені законом, договором або характером встановлених відносин).

До другої групи входять так звані *спеціальні забезпечувальні міри* (способи забезпечення виконання зобов'язань), які застосовуються лише для забезпечення тих зобов'язань, для яких вони безпосередньо встановлені законом або договором.



#### Буква закону – Цивільний кодекс України

##### Ст. 549. Поняття неустойки

1. Неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення боржником зобов'язання.

2. Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання.

3. Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоечасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання.

Право на неустойку виникає незалежно від наявності у кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним

виконанням зобов'язання. *Предметом неустойки* може бути грошова сума, рухоме і нерухоме майно.

Сплата (передання) неустойки не звільняє боржника від виконання свого обов'язку в натурі.

Відповідно до ст. 553 Цивільного кодексу за *договором поруки* поручитель поручається перед кредитором іншої особи (боржника) за виконання ним свого обов'язку. У разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, він і поручитель відповідають перед кредитором як солідарні боржники, якщо договором поруки не встановлено додаткову (субсидіарну) відповідальність поручителя. Поручитель відповідає перед кредитором у тому ж обсязі, що і боржник, включаючи сплату основного боргу, процентів, неустойки, відшкодування збитків, якщо інше не встановлено договором поруки.



### **Буква закону – Цивільний кодекс України**

#### **Ст. 560. Поняття гарантії**

1. За гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку. Гарант відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником.

*Зобов'язання гаранта перед кредитором припиняється у разі:*

- сплати кредитором суми, на яку видано гарантію;
- закінчення строку дії гарантії;
- відмови кредитора від своїх прав за гарантією і повернення її гарантові;
- відмови кредитора від своїх прав за гарантією шляхом подання гаранту письмової заяви про звільнення його від обов'язків за гарантією.

Гарант має право на зворотну вимогу (регрес) до боржника в межах суми, сплаченої ним за гарантією кредитором, якщо інше не встановлено договором між гарантом і боржником. Гарант не має права на регрес до боржника у разі, якщо сума, сплачена гарантом кредитором, не відповідає умовам гарантії.



### **Норма закону**

*Завдатком є грошова сума або рухоме майно, що видається кредитором боржником у рахунок належних з нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання.*

На підставі *застави* кредитор (заставодержатель) має право в разі невиконання боржником (заставодавцем) зобов'язання, забезпеченого заставою, одержати відшкодування за рахунок

заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом (право застави).

Кредитор, який правомірно володіє речю, що підлягає передачі боржникові або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредитором пов'язаних з нею витрат та інших витрат має *право притримати* її у себе до виконання боржником зобов'язання.



### Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняттю зобов'язання.
2. Назвіть підстави виникнення та припинення «зобов'язання».
3. Які існують способи забезпечення зобов'язання?
4. Дайте визначення неустойки (поруки, гарантії, завдатку, застави, притримання тощо).

## § 51–52. Цивільно-правові договори

### 1. Договір та його ознаки

*Договір* – найбільш поширений вид правочинів. Лише незначна кількість односторонніх правочинів не є договорами. До зобов'язань, що виникають із договорів, застосовуються загальні положення про зобов'язання, якщо інше не передбачено законом або самим договором.



### Норма закону

*Договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.*

#### Ознаки договору:

- наявність вільного, взаємного волевиявлення двох або більше осіб;
- може вчинятися всіма суб'єктами цивільного права;
- метою є настання правових наслідків;
- є обов'язковим для виконання сторонами;
- зміст може визначатися як законом, так і домовленістю сторін.

Унікальність договору як правового явища полягає у тому, що договір як спільне волевиявлення сторін, домовленість приватних осіб набуває характеру норми права, яка забезпечується примусовою силою держави, що надає організованості, порядку і сталості економічним відносинам.



## 2. Умови дійсності договору

Змістом договору є права і обов'язки сторін, які визначаються в умовах договору. Договір вважається укладеним, якщо між сторонами досягнуто згоди за всіма істотними умовами. Істотними закон визначає ті умови, на внесенні яких наполягає сторона договору.

*Істотні умови договору:*

- умови про предмет договору (те, з приводу чого укладається договір);
- умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду;
- умови, щодо яких за заявою хоча б однієї зі сторін має бути досягнуто згоди.

**Договір укладається шляхом:**



*Оферта* має місце тоді, коли вона адресується конкретній особі і має вказівки на всі основні умови договору. Пропозицію може зробити кожна зі сторін майбутнього договору. Відповідь особи, якій адресовано пропозицію укласти договір, про її прийняття (акцепт) повинна бути повною і безумовною. Якщо особа, яка одержала пропозицію укласти договір, у межах строку для відповіді вчинила дію відповідно до вказаних у пропозиції умов договору (відвантажила товари, надала послуги, виконала роботи, сплатила відповідну суму грошей тощо), яка засвідчує її бажання укласти договір, ця дія є прийняттям пропозиції, якщо інше не вказане в пропозиції укласти договір або не встановлено законом. Оферта та акцепт є *стадіями укладення договору*.



**Буква закону – Цивільний кодекс України**

**Ст. 640. Момент укладення договору**

1. Договір є укладеним з моменту одержання особою, яка направила пропозицію укласти договір, відповіді про прийняття цієї пропозиції.

2. Якщо відповідно до акта цивільного законодавства для укладення договору необхідні також передання майна або вчинення іншої дії, договір є укладеним

з моменту передання відповідного майна або вчинення певної дії.

3. Договір, який підлягає нотаріальному посвідченню або державній реєстрації, є укладеним з моменту його нотаріального посвідчення або державної реєстрації, а в разі необхідності і нотаріального посвідчення, і державної реєстрації – з моменту державної реєстрації.

Поряд з істотними умовами договорів виділяються звичайні та випадкові умови.

*Звичайними* є ті умови договору, що ґрунтуються на диспозитивних нормах або звичаях. Їх внесення до тексту договору не є обов'язковим, їх наявність чи відсутність не впливає на факт укладення договору, вони не потребують окремого погодження, однак стають обов'язковими для сторін через сам факт укладання договору. Такими умовами можуть бути, наприклад, умови щодо порядку розгляду спорів – за відсутності такої домовленості у договорі це питання буде вирішуватися відповідно до загальних норм права.

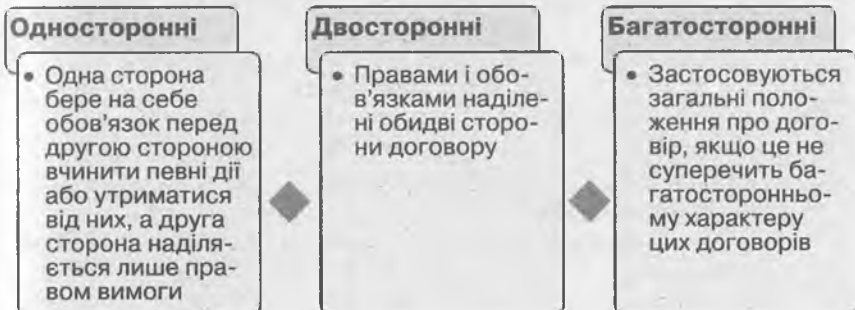
*Випадковими* вважаються ті умови договору, які хоча і не мають значення для укладення договору, але набувають юридичної сили лише в разі їх включення в самий договір (на противагу звичайним умовам, що стають обов'язковими через сам факт укладення договору).

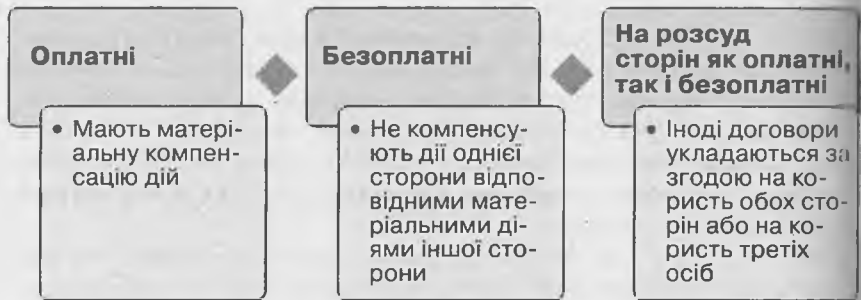
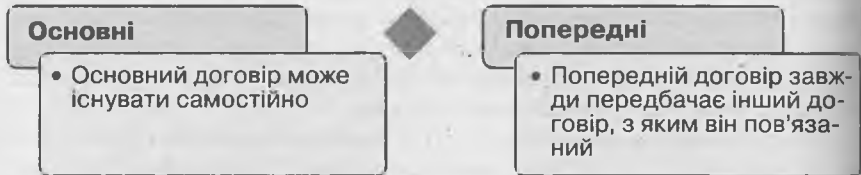
Зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором чи законом. Договір може бути змінено або розірвано на вимогу однієї зі сторін у разі істотного порушення договору другою стороною, але лише за рішенням суду.

### 3. Види договорів

Різноманітність форм та видів договорів вимагає їх певного впорядкування, і отже, класифікації, яка здійснюється за різними ознаками.

#### За розподілом прав та обов'язків між суб'єктами



**За необхідності компенсації дії (за наявності вигоди)****За наявності чи відсутності попередньої домовленості****Залежно від моменту виникнення прав та обов'язків сторін**

*Консенсуальним* є договір, для вчинення якого достатньо лише досягнення сторонами згоди за всіма його істотними умовами. *Реальний договір*, на відміну від консенсуального, вважається вчиненим лише тоді, коли відбудеться передача речі. Деякі договори можуть бути як реальними, так і консенсуальними (договір зберігання, дарування, позички).

**Залежно від значення підстави правочину для його дійсності**

Договори, дійсність яких залежить від наявності конкретної підстави, є *казуальними*, а договори, для дійсності яких підстава не має значення, є *абстрактними*. Наприклад, казуальним є договір позики, оскільки правовою метою його є передача у власність позичальникові грошових коштів або інших речей. Договори, дійсність яких не залежить від їх мети, мають абстрактний характер. Абстрактні договори є дійсними за умови прямої вказівки закону на їх абстрактний характер.

Залежно від форми договори поділяються на такі, що можуть бути укладені *усно, письмово* або *письмово з обов'язковим нотаріальним посвідченням*.

Цивільне право розрізняє такі види договорів, як публічні, договори приєднання, договори на користь третьої особи та інші.



### **Буква закону – Цивільний кодекс України**

#### **Ст. 633. Публічний договір**

1. Публічним є договір, у якому одна сторона – підприємець взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо).

2. Умови публічного договору встановлюються однаковими для всіх споживачів, крім тих, кому за законом надано відповідні пільги.

3. Підприємець не має права надавати переваги одному споживачеві перед іншим щодо укладення публічного договору, якщо інше не встановлено законом.

4. Підприємець не має права відмовитися від укладення публічного договору за наявності у нього можливостей надання споживачеві відповідних товарів (робіт, послуг). У разі необґрунтованої відмови підприємця від укладення публічного договору він має відшкодувати збитки, завдані споживачеві такою відмовою.

#### **Ст. 634. Договір приєднання**

1. Договором приєднання є договір, умови якого встановлено однією зі сторін у формулярах або інших стандартних формах, який може бути укладений лише шляхом приєднання другої сторони до запропонованого договору в цілому. Друга сторона не може запропонувати свої умови договору.

#### **Ст. 636. Договір на користь третьої особи**

1. Договором на користь третьої особи є договір, у якому боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок

на користь третьої особи, яка встановлена або не встановлена у договорі.

2. Виконання договору на користь третьої особи може вимагати як особа, яка уклала договір, так і третя особа, на користь якої передбачено виконання, якщо інше не встановлено договором або законом чи не випливає із суті договору.

#### 4. Характеристика деяких видів договору

Найбільш поширеною є класифікація *договорів за змістом*:

- Договір *купівлі-продажу*, за яким одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму.
- Договір *міни* (бартеру), за яким кожна зі сторін зобов'язується передати другій стороні у власність один товар в обмін на інший.
- Договір *дарування*, за яким одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність.
- Договір *ренти*, за яким одна сторона (одержувач ренти) передає другій стороні (платникові ренти) у власність майно, а платник ренти зобов'язується періодично виплачувати одержувачеві ренту у формі певної грошової суми або в іншій формі.
- Договір *довічного утримання* (догляд), за яким одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність майно, яке має значну цінність, взамін чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та (або) доглядом довічно.
- Договір *позики*, за яким одна сторона (позикодавець) передає у власність другій стороні (позичальникові) грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку суму грошових коштів (суму позики) або таку кількість речей того ж роду та такої ж якості.
- Договір *підряду*, за яким одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу.
- Договір *найму*, за яким наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно у користування за плату на певний строк.

- Інші договори (підряд, послуги, перевезення, зберігання, страхування, кредит, банківський вклад, банківський рахунок, факторинг тощо).



### Розв'яжіть ситуацію

Громадянин Немарнотратенко уклав письмовий договір позики із громадянином Вибагливим на суму 500 гривень, за яким Немарнотратенко зобов'язувався повернути борг через рік. У день закінчення строку договору позики Немарнотратенко поштовим переказом повернув гроші. Однак позикодавець Вибагливий не погодився із цією сумою боргу і зажадав повернення суми з урахуванням процентів на рівні облікової ставки Національного банку України. Позичальник з такою вимогою не погодився.

- Дайте визначення поняття договору позики та схарактеризуйте його. Дайте правовий аналіз ситуації.



### Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття «договір».
2. Що може бути об'єктом договору?
3. За якими суттєвими ознаками можна класифікувати договори?
4. Які існують види договору залежно від моменту виникнення прав та обов'язків сторін?
5. Які умови договору визнаються істотними?
6. Які існують стадії укладення договору?
7. Дайте характеристику найбільш поширеним у цивільному обігу договорам.

## § 53. Захист прав споживачів

### 1. Споживач. Виробник. Виконавець. Продавець

Закон України «Про захист прав споживачів» регулює відносини між споживачами товарів (робіт, послуг) і виробниками, виконавцями, продавцями в умовах різних форм власності, встановлює права споживачів та визначає механізм реалізації державного захисту їх прав.

У цьому Законі нижченаведені терміни вживаються в такому значенні.



### Норма закону

*Споживач – фізична особа, яка придбала, замовила, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не*

пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника.

**Продавець** – суб'єкт господарювання, який згідно з договором реалізує споживачеві товари або пропонує їх до реалізації.

**Виробник** – суб'єкт господарювання, який виробляє товар або заявляє про себе як про виробника товару чи про виготовлення такого товару на замовлення, розміщуючи на товарі та (або) на упаковці чи супровідних документах, що разом з товаром передаються споживачеві, своє найменування (ім'я), торговельну марку.

**Виконавець** – суб'єкт господарювання, який виконує роботи або надає послуги.

## 2. Права споживачів

Споживачі, які перебувають на території України, під час придбання, замовлення або використання товарів (робіт, послуг) для задоволення своїх побутових потреб мають право на:

- 
- 1) Державний захист своїх прав;
  - 2) Належну якість продукції та обслуговування;
  - 3) Безпеку товарів (робіт, послуг);
  - 4) Необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також про її виробника (виконавця, продавця);
  - 5) Відшкодування шкоди (збитків), завданих дефектною чи фальсифікованою продукцією або продукцією неналежної якості, а також майнової та моральної (немайнової) шкоди, заподіяної небезпечною для життя і здоров'я людей продукцією;
  - 6) Звернення до суду та інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав;
  - 7) Об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів).

Державний захист прав споживачів здійснюється через забезпечення громадянам захисту їх інтересів. Держава надає можливість вільного вибору товарів (робіт, послуг), набуття знань і кваліфікації, необхідних для прийняття самостійних рішень під час придбання та використання товарів (робіт, послуг) відповідно до їх потреб, і гарантує придбання або одержання іншими законними способами товарів (робіт, послуг) в обсягах, що забезпечують рівень споживання, достатній для підтримання здоров'я і життєдіяльності.

Державний захист здійснюють: Верховна Рада, її виконавчі та розпорядчі органи, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, Державний комітет України у справах захисту прав споживачів і його органи у Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, Державний комітет України по стандартизації, метрології та сертифікації та його територіальні органи, органи і установи державного санітарного нагляду України, інші органи державної виконавчої влади, на які покладено контроль за якістю і безпекою товарів (робіт, послуг), призначених для споживачів, Антимонопольний комітет України та його територіальні відділення, а також суд.

Споживач має право на *належну якість товарів, робіт, послуг*. Він може вимагати від продавця (виробника, виконавця), щоб якість придбаного ним товару (виконаної роботи, наданої послуги) відповідала вимогам нормативних документів, умовам договорів, а також інформації про товар (роботу, послугу), яку надає продавець (виробник, виконавець). Вимоги до товару (роботи, послуги) щодо його безпеки для життя, здоров'я і майна споживачів, а також навколишнього природного середовища встановлюються нормативними документами.

На товари, що ввозяться на територію України, повинен бути передбачений законодавством документ, який підтверджує їх належну якість.

Реалізація інтересів споживачів у встановленні вимог до якості товарів (робіт, послуг) забезпечується правом участі об'єднань споживачів у розробці нормативних документів згідно з чинним законодавством.

Продавець (виробник, виконавець) зобов'язаний передати споживачеві товар (роботу, послугу), який за якістю відповідає вимогам нормативних документів, умовам договору, а також інформації про товар (роботу, послугу), що надається продавцем (виробником, виконавцем).

Виробник (виконавець) зобов'язаний забезпечити можливість використання товару (результатів виконаної роботи) за призначенням протягом терміну його служби, передбаченого нормативним документом або встановленого ним за домовленістю зі споживачем, а в разі відсутності таких термінів – протягом 10 років. Виробник зобов'язаний забезпечити технічне обслуговування та гарантійний ремонт товару, а також випуск і поставку для підприємств, що здійснюють технічне обслуговування та ремонт, в необхідних обсягах і асортименті запасних частин протягом усього терміну його виробництва, а після зняття з виробництва – протягом терміну служби, в разі відсутності такого терміну – протягом 10 років.



**Буква закону – Закон України «Про захист прав споживачів»****Ст. 8. Права споживача у разі придбання товару неналежної якості**

1. У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку недоліків споживач, в порядку та у строки, що встановлені законодавством, має право вимагати:

- 1) пропорційного зменшення ціни;
- 2) безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк;
- 3) відшкодування витрат на усунення недоліків товару.

У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку істотних недоліків, які виникли з вини виробника товару (продавця, виконавця), або фальсифікації товару, підтверджених за необхідності висновком експертизи, споживач, в порядку та у строки, що встановлені законодавством і на підставі обов'язкових для сторін правил чи договору, має право за своїм вибором вимагати від продавця або виробника:

- 1) розірвання договору та повернення сплаченої за товар грошової суми;
- 2) вимагати заміни товару на такий же товар або аналогічний, з числа наявних у продавця...

6. За наявності товару вимога споживача про його заміну підлягає негайному задоволенню, а в разі виникнення потреби в перевірці якості – протягом 14 днів або за домовленістю сторін...

7. Під час заміни товару з недоліками на товар аналогічної марки (моделі, артикулу, модифікації) належної якості, ціна на який змінилася, перерахунок вартості не провадиться.

8. У разі придбання споживачем продовольчих товарів неналежної якості продавець зобов'язаний замінити їх на товари належної якості або повернути споживачеві сплачені ним гроші, якщо недоліки виявлено у межах строку придатності.

9. При пред'явленні споживачем вимоги про безоплатне усунення недоліків товару вони повинні бути усунуті протягом 14 днів з дати його пред'явлення або за згодою сторін в інший строк.

На письмову вимогу споживача на час ремонту йому надається (з доставкою) товар аналогічної марки (моделі, артикулу, модифікації) незалежно від моделі. Для цього продавець, виробник зобов'язані створювати обмінний фонд товарів.

За кожен день затримки виконання вимоги про надання товару аналогічної марки та за кожен день затримки усунення недоліків понад установлений строк споживачеві виплачується неустойка відповідно в розмірі одного відсотка вартості товару...

Споживач має право на те, щоб *продукція* за звичайних умов її використання, зберігання і транспортування була безпечною для його життя, здоров'я, навколишнього природного середовища, а також не завдавала шкоди його майну. У разі відсутності нормативних документів, нормативно-правових актів, що містять обов'язкові вимоги до продукції, використання якої може завдати шкоди життю, здоров'ю споживача, навколишньому природному середовищу, а також майну споживача, відповідні органи виконавчої влади, що здійснюють державний захист прав споживачів, зобов'язані негайно захоронити випуск і реалізацію такої продукції.

Споживач має право на одержання *необхідної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про продукцію*, що забезпечує можливість її свідомого і компетентного вибору. Інформація повинна надаватися споживачеві до придбання ним товару чи замовлення роботи (послуги).

*Інформація про продукцію повинна містити:*

- назву товару, найменування або відтворення знака для товарів і послуг, за якими вони реалізуються;
- найменування нормативних документів, вимогам яких повинна відповідати вітчизняна продукція;
- дані про основні властивості продукції, а щодо продуктів харчування – про склад, номінальну кількість (масу, об'єм тощо), харчову та енергетичну цінність, умови використання та застереження щодо вживання їх окремими категоріями споживачів;
- відомості про вміст шкідливих для здоров'я речовин, які встановлені нормативно-правовими актами;
- позначку про наявність у її складі генетично модифікованих компонентів;
- дані про ціну (тариф), умови та правила придбання продукції;
- дату виготовлення;
- відомості про умови зберігання;
- гарантійні зобов'язання виробника (виконавця);
- правила та умови ефективного і безпечного використання продукції;
- строк придатності (строк служби) товару (наслідків роботи), відомості про необхідні дії споживача після їх закінчення;
- найменування та місцезнаходження виробника.

Шкода, завдана життю, здоров'ю або майну споживача дефектною продукцією або продукцією неналежної якості, підлягає відшкодуванню в повному обсязі, якщо законом не передбачено більш високої міри відповідальності.

Право вимагати *відшкодування завданої шкоди* визнається за кожним потерпілим споживачем незалежно від того, чи перебував він у договірних відносинах з виробником (виконавцем, продавцем). Таке право зберігається протягом установленого строку служби (строку придатності), а якщо такий не встановлено, – протягом десяти років з дати введення в обіг такої продукції її виробником.

*При цьому на такого споживача покладається обов'язок довести:*

- наявність шкоди;
- наявність дефекту в продукції;
- наявність причинно-наслідкового зв'язку між шкодою та дефектом.

Виробник (виконавець, продавець) *звільняється від відповідальності*, якщо доведе, що:

- шкоду завдано з вини самого споживача внаслідок порушення ним встановлених правил використання, зберігання чи транспортування продукції або дії непереборної сили;
- не вводив продукцію в обіг;
- дефект у продукції виник внаслідок додержання виробником вимог законодавства або виконання обов'язкових для нього приписів органів державної влади.

### 3. Строк придатності товару

На товари (наслідки робіт), використання яких понад визначений строк є небезпечним для життя, здоров'я споживача, навколишнього природного середовища або може заподіяти шкоду майну споживача, встановлюється строк служби (строк придатності).



#### Норма закону

*Строк (термін) придатності – строк (термін), визначений нормативно-правовими актами, нормативними документами, умовами договору, протягом якого у разі додержання відповідних умов зберігання та (або) експлуатації чи споживання продукції її якісні показники і показники безпеки повинні відповідати вимогам нормативно-правових актів, нормативних документів та умовам договору.*

*Строк служби – календарний строк використання продукції за призначенням, починаючи від введення в обіг чи після ремонту, протягом якого виробник (виконавець) гарантує її безпеку та несе відповідальність за істотні недоліки, що виникли з його вини.*

Виробник (виконавець, продавець) повинен попереджати споживача про встановлений строк служби (строк придатності) товару (наслідків роботи) або його частини, обов'язкові умови його використання та можливі наслідки в разі їх невиконання, а також про необхідні дії після закінчення цього строку.

Строк придатності обчислюється, починаючи від дати виготовлення, яка також зазначається на етикетці або в інших документах, і визначається або часом, протягом якого товар є придатним для використання, або датою, до настання якої товар є придатним для використання.

Продаж товарів, на яких строк придатності не зазначено або зазначено з порушенням вимог нормативних документів, а також товарів, строк придатності яких минув, забороняється.

Забороняється змінювати строк служби (строк придатності), який зазначено на етикетці, упаковці або у супровідних документах на товар, а також вводити в обіг товари, строк придатності яких минув. Якщо для безпечного використання продукції, її зберігання, транспортування та утилізації необхідно додержуватися спеціальних правил, виробник (виконавець) зобов'язаний розробити такі правила та повідомити продавця або споживача, а продавець – споживача.

Важливою характеристикою якісного товару є наявність гарантійного строку.



### Норма закону

*Гарантійний строк – строк, протягом якого виробник (продавець, виконавець або будь-яка третя особа) бере на себе зобов'язання про здійснення безоплатного ремонту або заміни відповідної продукції у зв'язку з введенням її в обіг.*

Виробник (виконавець) забезпечує належну роботу (застосування, використання) продукції, в тому числі комплектуючих виробів, протягом гарантійного строку, встановленого нормативно-правовими актами, нормативними документами чи договором.

Гарантійний строк на комплектуючі вироби повинен бути не менший, ніж гарантійний строк на основний виріб, якщо інше не передбачено нормативно-правовими актами, нормативними документами чи договором. Гарантійний строк зазначається в паспорті на продукцію або на етикетці чи в будь-якому іншому документі, що додається до продукції.

На сезонні товари (одяг, хутряні та інші вироби) гарантійний строк обчислюється з початку відповідного сезону, що встановлюється Кабінетом Міністрів України. У разі продажу товарів за зразками, поштою, а також у випадках, коли час укладення договору купівлі-продажу і час передачі товару споживачеві не збігаються, гарантійний строк обчислюється, починаючи від дня передачі товару споживачеві. Якщо товар потребує спеціальної установки (підключення) чи складення, – від дня їх здійснення, а якщо день передачі, установки (підключення) чи складення товару, а також передачі нерухомого майна встановити неможливо або якщо майно перебувало у споживача до укладення договору купівлі-продажу, – від дня укладення договору купівлі-продажу.

Стосовно продукції, на яку гарантійні строки або строк придатності не встановлено, споживач має право пред'явити продавцю (виробнику, виконавцю) відповідні вимоги, якщо недоліки було виявлено протягом 2 років, а стосовно об'єкта будівництва – не пізніше 10 років від дня передачі їх споживачеві.

При виконанні гарантійного ремонту гарантійний строк збільшується на час перебування продукції в ремонті. Зазначений час обчислюється від дня, коли споживач звернувся з вимогою про усунення недоліків. При обміні товару його гарантійний строк обчислюється заново від дня обміну.



### Розв'яжіть ситуації

1. Громадянин Бувалий придбав холодильник. Коли його встановили робітники сервісної служби, він пропрацював 2 години й почав замість замороження продуктів їх нагрівати. Бувалий викликав сервісні служби, які забрали холодильник на ремонт. Крім того, він у письмовій формі почав вимагати, щоб на час ремонту холодильника йому надали товар відповідної марки для користування. Адміністрація супермаркету відповіла відмовою. Споживач подав до суду позов з вимогами надати товар відповідної якості й виплатити неустойку за кожен день затримки.

- У кого кращі судові перспективи?

2. Громадянин Прониренко купив пральну машину. Одразу ж встановив її і ввів в експлуатацію. Через 20 днів вони з дружиною вирішили, що білий колір їхньої машини не буде відповідати новому дизайну ванної кімнати, де була встановлена пральна машина, і їм потрібна модель червоного кольору. Звернувшись до супермаркету з вимогою замінити пральну машину на іншу, Прониренко отримав відмову. Наступного дня він підготував позов до суду про порушення його споживчих прав.

- У якої зі сторін судового процесу кращі судові перспективи? Дайте юридичний аналіз ситуації.



### Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення понять «споживач», «виробник», «виконавець», «продавець».
2. Які права споживачів гарантуються відповідним законом України?
3. Які вимоги висуває законодавець до виробника щодо строку придатності товару?

## § 54–55. Основи спадкового права

### 1. Спадкодавець. Спадкоємець. Спадщина

Спадкове право – це один з інститутів цивільного права, що являє собою систему правових норм, які визначають умови та порядок переходу власності особи після її смерті до інших осіб.



#### Буква закону – Цивільний кодекс України

##### Ст. 1216. Поняття спадкування

Спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

До складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

**Не входять до складу спадщини права і обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця**

Права та обов'язки особи як кредитора або боржника

Особисті немайнові права

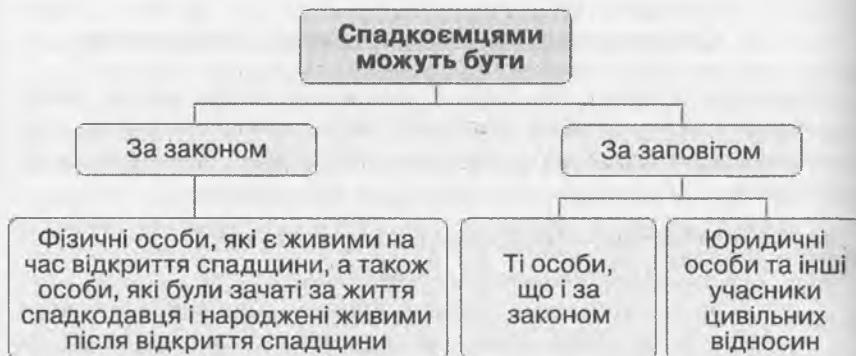
Права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом

Право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян

Право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я

Спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою. Часом відкриттям спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою. Якщо протягом однієї доби померли особи, які могли б спадкувати одна після одної, спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з них.

*Місцем відкриття спадщини* є останнє місце проживання спадкодавця. Якщо місце проживання спадкодавця невідоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна – місцезнаходження основної частини рухомого майна.



*Не мають права на спадкування особи:*

1) за законом і за заповітом:

- які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя;
- які умисно перецікождали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт;

2) за законом:

- батьки після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав;
- батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом;
- одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду.

## 2. Спадкування за заповітом

Кожна дієздатна особа може за життя визначити долю належного їй майна на випадок смерті. Таке розпорядження, зроблене у встановленій законом формі, називається заповітом.



### Норма закону

**Заповіт** – це особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті.

За своєю сутністю складання заповіту є одностороннім правом – дією однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами. Зазвичай заповіт складається однією особою.

Право на спадкування мають особи, визначені у заповіті. Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієдатністю. Це право здійснюється особисто, і не допускається вчинення його через представника.

Заповіт складається у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складення. Якщо особа не може особисто підписати заповіт у зв'язку з хворобою або фізичною вадою, за її дорученням текст підписує інша особа. Підпис останньої на тексті заповіту засвідчується нотаріусом або посадовою особою, яка має право на вчинення такої нотаріальної дії, із зазначенням причин, з яких документ не може бути підписаний особою, яка його вчиняє.

Нотаріус посвідчує заповіт, який написаний заповідачем власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів. Також нотаріус може на прохання особи записати заповіт з її слів власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів. У цьому разі заповіт має бути вголос прочитаний заповідачем і підписаний ним.

Заповіт, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом, називається *секретним*. Особа, яка склала секретний заповіт, подає його в заклеєному конверті нотаріусу. На конверті має бути підпис заповідача. Нотаріус ставить на конверті свій посвідчувальний напис, скріплює печаткою і в присутності заповідача поміщає його в інший конверт та опечатує.

Одержавши інформацію про відкриття спадщини, нотаріус призначає день оголошення змісту заповіту. Про день оголошення заповіту він повідомляє членів сім'ї та родичів спадкодавця, якщо їхнє місце проживання йому відоме, або робить про це повідомлення в друкованих засобах масової інформації. У присутності зацікавлених осіб та двох свідків нотаріус відкриває конверт, у якому зберігався заповіт, та оголошує його зміст.

Якщо у населеному пункті немає нотаріуса, заповіт, крім секретного, може бути посвідчений уповноваженою на це посадовою, службовою особою відповідного органу місцевого самоврядування.



*Інша посадова, службова особа посвідчує заповіт у таких випадках:*



**Заповіт особи, яка перебуває на лікуванні у лікарні, госпіталі, іншому закладі охорони здоров'я, може бути посвідчений головним лікарем, його заступником з медичної частини або черговим лікарем цієї лікарні, госпіталю чи іншого закладу**

**Заповіт особи, яка перебуває під час плавання на морському, річковому судні, що ходить під прапором України, може бути посвідчений капітаном цього судна**

**Заповіт особи, яка перебуває у пошуковій або іншій експедиції, може бути посвідчений начальником цієї експедиції**

**Заповіт військово-службовця, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установа, військово-навчальних закладів, де немає нотаріуса, може бути посвідчений командиром цих частин, з'єднання, установи або закладу**

**Заповіт особи, яка відбуває покарання через позбавлення волі, може бути посвідчений начальником місця позбавлення волі, а заповіт особи, яка тримається під вартою, – начальником слідчого ізолятора**

*Заповідач може призначити своїми спадкоємцями:*

- одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності у нього з цими особами сімейних, родинних відносин;
- інших учасників цивільних відносин.

Також він може без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом. У цьому разі ця особа не може одержати право на спадкування. Заповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині.



### **Буква закону – Цивільний кодекс України**

#### **Ст. 1241. Право на обов'язкову частку у спадщині**

1. Неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка).

Розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими

спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення.

Заповідач може обумовити виникнення права на спадкування у особи, яка призначена у заповіті, наявністю певної умови, як пов'язаної, так і не пов'язаної з її поведінкою (наявність інших спадкоємців, проживання у певному місці, народження дитини, здобуття освіти тощо). Умова, визначена у заповіті, має існувати на час відкриття спадщини. Якщо визначена у заповіті умова суперечить закону або моральним засадам суспільства, то вона є нікчемною. Особа, призначена у заповіті, не має права вимагати визнання умови недійсною на тій підставі, що вона не знала про неї, або якщо настання умови від неї не залежало.

Цивільний кодекс України визначає *заповіт подружжя*. Подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності. У разі складення спільного заповіту частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до другого, який його пережив. У разі смерті останнього право на спадкування мають особи, визначені подружжям у заповіті. За життя дружини та чоловіка кожен з них має право відмовитися від спільного заповіту. Така відмова підлягає нотаріальному посвідченню. У разі смерті одного з подружжя нотаріус накладає заборону відчуження майна, зазначеного у заповіті подружжя.

### 3. Спадкування за законом

У разі відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом право на спадкування за законом мають особи-спадкоємці по чергово. Кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття.

#### Черги спадкування

- **У першу чергу** право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, той з подружжя, який його пережив, та батьки
- **У другу чергу** право на спадкування мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері
- **У третю чергу** право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця

• **У четверту чергу** право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини

• **У п'яту чергу** право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення. Право спадкування одержують також утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї

У чинному законодавстві існує поняття *спадкування за правом представлення*:

- онуки, правнуки спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові, бабі, дідові, якби вони були живими на час відкриття спадщини;
- прабаба, прадід спадкують ту частку спадщини, яка б належала за законом їхнім дітям (бабі, дідові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини;
- племінники спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (сестрі, братові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини;
- двоюрідні брати та сестри спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (тітці, дядькові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини.

#### 4. Здійснення права на спадкування

Спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину або не прийняти її. Прийняття спадщини з умовою чи із застереженням не допускається. Спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом шести місяців він не заявив про відмову від неї. Малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена, вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків, встановлених Цивільним кодексом України.



**Буква закону – Цивільний кодекс України**

**Ст. 1273. Право на відмову від прийняття спадщини**

1. Спадкоємець за заповітом або за законом може відмовитися від прийняття спадщини протягом строку, встановленого Цивільним кодексом. Заява про відмову

від прийняття спадщини подається до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини.

2. Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може відмовитися від прийняття спадщини за згодою піклувальника і органу опіки та піклування.

3. Неповнолітня особа віком від 14 до 18 років може відмовитися від прийняття спадщини за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника і органу опіки та піклування.

4. Батьки (усиновлювачі), опікун можуть відмовитися від прийняття спадщини, належної малолітній, недієздатній особі, лише з дозволу органу опіки та піклування.

5. Відмова від прийняття спадщини є безумовною і беззастережною.

6. Відмова від прийняття спадщини може бути відкликана протягом строку, встановленого для її прийняття.

Спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем, має подати до нотаріальної контори *заяву про прийняття спадщини*. Вона подається особисто. Особа, що досягла 14 років, має право подати заяву без згоди своїх батьків або піклувальника. Від імені малолітньої, недієздатної особи заяву про прийняття спадщини подають її батьки (усиновлювачі), опікун.



Потрібно пам'ятати: якщо спадкоємець протягом строку, встановленого Цивільним кодексом України, не подав заяву про прийняття спадщини, він вважається таким, що не прийняв її. За письмовою згодою спадкоємців, які прийняли спадщину, спадкоємець, який пропустив строк для прийняття

спадщини, може подати заяву про прийняття спадщини до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини. Суд може визначити додатковий строк, достатній для подання заяви про прийняття спадщини, за позовом спадкоємця, який пропустив строк для прийняття спадщини з поважної причини.

Існують випадки, коли спадкоємець за заповітом або за законом помер після відкриття спадщини і не встиг її прийняти, то право на прийняття належної йому частки спадщини, крім права на прийняття обов'язкової частки у спадщині, переходить до його спадкоємців. Це явище цивілістика називає *спадковою трансмісією*. Право на прийняття спадщини у цьому випадку здійснюється на загальних підставах протягом строку, що залишився. Якщо строк, що залишився, менший за три місяці, він подовжується до трьох місяців.

У разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття суд визнає спадщину *відумерлою за заявою* відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини. Заява про визнання спадщини відумерлою подається після спливу одного року з часу відкриття спадщини. Спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

Спадкоємець, який прийняв спадщину, може одержати *свідectво про право на спадщину*. Якщо у складі спадщини є нерухоме майно, то спадкоємець зобов'язаний звернутися до нотаріуса за видачею йому свідectва про право на спадщину.

Частки кожного спадкоємця у спадщині є рівними, якщо спадкодавець у заповіті сам не розподілив спадщину між ними. Кожен із спадкоємців має право на виділ його частки в натурі. Спадкоємці, які протягом не менш як одного року до часу відкриття спадщини проживали разом із спадкодавцем однією сім'єю, мають переважне право перед іншими спадкоємцями на виділ їм у натурі предметів звичайної домашньої обстановки та вжитку в розмірі частки у спадщині, яка їм належить.



### Розв'яжіть ситуацію

Після смерті громадянина Безрозсудного, який мав вагітну дружину; двох синів семи та дев'ятнадцяти років від першого шлюбу; брата 56 років, що перебував на його утриманні, оскільки був інвалідом; 91-річного батька та тещу (77 років), було з'ясовано, що все майно він обіцяв шкільному товаришеві, але заповіту не залишив.

- Визначте коло спадкоємців. Як зміниться ситуація, якщо з'ясується, що заповіт на шкільного товариша все ж таки існує?



### Запитання для самоперевірки

1. Хто такі спадкодавець і спадкоємець?
2. Які особи не мають права стати спадкоємцями?
3. Які види спадкування існують за законодавством України?
4. Скільки черг спадкування за законом виділяє Цивільний кодекс України?
5. Перелічіть умови дійсності заповіту.
6. Яких фізичних осіб стосується обов'язкова частка спадщини?
7. Що означає поняття «спадкова трансмісія»?

## § 56–57. Цивільний процес (судочинство)

### 1. Види проваджень



#### Норма закону

*Цивільний процес (цивільне судочинство) – це сукупність норм цивільного процесуального права, що регулюють порядок розгляду і вирішення цивільних справ.*

Цивільний процес має універсальний характер і забезпечує захист прав і охоронюваних інтересів незалежно від їхньої галузевої приналежності й характеру предмета судової діяльності.



#### Буква закону – Цивільно-процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України)

*Ст. 1. Завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.*

Згідно зі ст. 15 ЦПК України суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства.

*Види проваджень:* справи позовного провадження; справи окремого провадження; справи наказного провадження.

*Справи позовного провадження* характеризуються наявністю двох сторін з протилежними інтересами і спірністю їх майнових та особистих немайнових правовідносин, які пере-

даються на розгляд суду. Ці справи витікають зі спору про право. Спори можуть бути пов'язані як з порушенням суб'єктивного права (коли діями одного учасника або в результаті його дій применшуються чий-небудь блага – майнові, особисті), так і з його оспорюванням (коли в результаті поведінки учасника спору стає неясним зміст правовідношення, а також взаємні права і обов'язки). Про конкретний спір повідомляє зацікавлена особа, звертаючись до суду з позовною заявою про захист порушеного або оспорюваного суб'єктивного права.

*Справи окремого провадження* спрямовуються на встановлення певних обставин, наявності юридичних фактів або юридичного статусу громадян, необхідних для реалізації суб'єктивних прав. У порядку окремого провадження розглядають справи, у яких відсутній спір про право, а постає питання саме про встановлення юридичного факту.

*Суд розглядає в порядку окремого провадження справи про:*

- обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи;
- надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності;
- визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою;
- усиновлення;
- встановлення фактів, що мають юридичне значення;
- відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі;
- передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність;
- визнання спадщини відумерлою та інші справи.

*Справи наказного провадження* полягають у спрощеній процедурі розгляду ряду матеріально-правових вимог кредитора (за термінологією ЦПК України – стягувач або заявник) до боржника, які базуються на беззаперечних документах.

*Підставами відкриття наказного провадження є такі види юридичних актів:*

- вимога, яка ґрунтується на правочині, вчиненому в письмовій формі;
- вимога про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати;
- вимога про компенсацію витрат на проведення розшуку відповідача, боржника, дитини або транспортних засобів боржника.

Оскільки наказне провадження є спрощеною формою судочинства, то судовий наказ структурно простіший і стисліший, ніж судові рішення у позовному чи окремому провадженні. У

судовому наказі має бути лише дві частини: вступна та резолютивна. Законом не передбачена наявність у структурі судового наказу мотивувальної частини. Судовий наказ є одночасно виконавчим документом і не вимагає видачі виконавчого листа.

## 2. Розгляд цивільних справ третейськими судами

Питання організації та діяльності третейських судів регламентуються Законом України «Про третейські суди», Законом України «Про міжнародний комерційний арбітраж», ЦПК України, Господарсько-процесуальним кодексом України, а також деякими іншими нормативними актами.



### Норма закону

*Третейський суд – недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням зацікавлених фізичних та (або) юридичних осіб у порядку, встановленому законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин.*

Завданням третейського суду є захист майнових і немайнових прав та охоронюваних законом інтересів сторін третейського розгляду шляхом всебічного розгляду та вирішення спорів відповідно до закону.

Метою є вирішення цивільних справ – урегулювання правових конфліктів, що виникли, і забезпечення добровільного виконання обов'язків. Розгляд у третейському суді існує як альтернатива судовій формі захисту. Однак вона не протистоїть, а доповнює діяльність судів по розгляду й вирішенню цивільних справ.

Третейські суди в порядку, передбаченому законом, можуть розглядати будь-які справи, що виникають з цивільних та господарських правовідносин, за винятком:

- справ у спорах про визнання недійсними нормативно-правових актів;
- справ у спорах, що виникають при укладенні, зміні, розірванні та виконанні господарських договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб;
- справ, пов'язаних з державною таємницею;
- справ у спорах, що виникають із сімейних правовідносин, крім справ у спорах, що виникають із шлюбних договорів;
- справ про відновлення платоспроможності боржника чи визнання його банкрутом;
- справ у спорах щодо нерухомого майна, включаючи земельні ділянки;



- справ у спорах, що виникають з трудових відносин;
- інших справ, які відповідно до закону підлягають вирішенню виключно судами загальної юрисдикції або Конституційним Судом України.

Існують постійно діючі третейські суди і третейські суди для вирішення конкретного спору. Вони створюються без статусу юридичної особи. Постійно діючий третейський суд очолює голова третейського суду, порядок обрання якого визначається Положенням про постійно діючий третейський суд. Порядок утворення третейського суду для вирішення конкретного спору визначається третейською угодою, умови якої не можуть суперечити положенням закону.

### 3. Позовна заява



#### Норма закону

*Позовна заява – встановлена законом форма звернення до суду за вирішенням спору про суб'єктивне право.*

Позовна заява за чинним законодавством являє собою єдиний спосіб об'єктивізації позову. Письмова форма позову дає змогу чітко фіксувати зміст заявлених вимог, їх відповідність закону, час і місце пред'явлення позову, оперативно виявляти і усувати недоліки та погрішності, допущені заявником. Таким чином, форма позовної заяви – одна з діючих гарантій права позивача і відповідача на судовий захист.

*Згідно зі ст. 119 ЦПК України позовна заява повинна містити:*

- найменування суду, до якого подається заява;
- ім'я (найменування) позивача і відповідача, а також ім'я представника позивача, якщо позовна заява подається представником, їх місце проживання або місцезнаходження, поштовий індекс, номер засобів зв'язку, якщо такий відомий;
- зміст позовних вимог;
- ціну позову щодо вимог майнового характеру;
- виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги;
- зазначення доказів, що підтверджують кожну обставину, наявність підстав для звільнення від доказування;
- перелік документів, що додаються до заяви.

До позовної заяви додаються також документи, що підтверджують сплату судового збору та оплату витрат на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи.

Недотримання вимог до форми і змісту позовної заяви перешкоджає початку процесу, оскільки суд не має необхідної

інформації для порушення справи. ЦПК України закріплює спеціальний процесуальний інститут, застосування якого дає змогу забезпечити усунення недоліків позовної заяви в найкоротший строк, – *інститут залишення позовної заяви без руху*.

#### 4. Стадії цивільного процесу

Цивільний процес з будь-якої справи відбувається послідовно у декілька етапів, що називаються стадіями процесу.



##### Норма закону

*Під стадією процесу слід розуміти сукупність ряду процесуальних дій, об'єднаних відповідною процесуальною метою.*

#### Стадії цивільного судочинства

1) Відкриття провадження у справі

2) Підготовка справи до судового розгляду

3) Судовий розгляд

*Відкриття провадження у справі* – це перша і дуже важлива ланка в системі процесуальних дій, що послідовно змінюються й утворюють цивільний процес. На цій стадії суддя діє одноосібно. Приймаючи заяву чи скаргу, суддя у день звернення зацікавленої особи повинен прийняти рішення про порушення справи.

Суд приступає до розгляду цивільної справи: за заявою особи, що звертається за захистом свого права або охоронюваного законом інтересу; за заявою прокурора; за заявою органів державного управління, профспілок, організацій, інших кооперативних організацій, їх об'єднань, інших громадських організацій або окремих громадян у випадках, коли за законом вони можуть звертатися до суду за захистом прав та інтересів інших осіб. У справах позовного провадження подаються позовні заяви, у справах, що впливають з адміністративно-правових відносин, і у справах окремого виробництва – скарги і заяви.

*Підготовка цивільних справ до судового розгляду* – це стадія цивільного процесу, що полягає в діяльності її учасників за визначальної ролі судді зі створення умов для розгляду і вирішення спору по суті.

*Судовий розгляд* – одна з основних стадій цивільного процесу, у ході якої відбувається розгляд і вирішення справи по суті.

Ці стадії об'єднуються у *провадження в суді першої інстанції* і визнаються обов'язковими, що означає їх наявність в усіх цивільних справах.

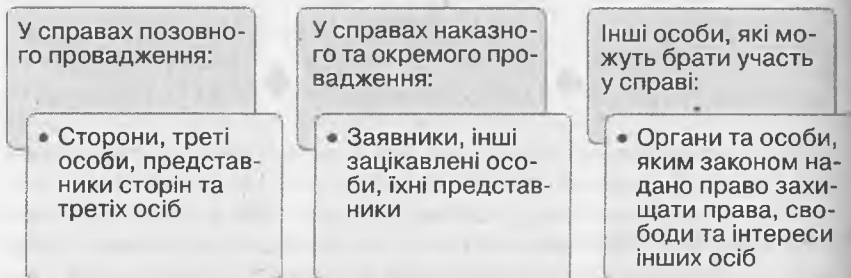
Іншими, *факультативними, стадіями є:*

- провадження в апеляційній інстанції;
- провадження в касаційній інстанції;
- провадження у зв'язку з виключними обставинами;
- провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами;
- виконавче провадження.

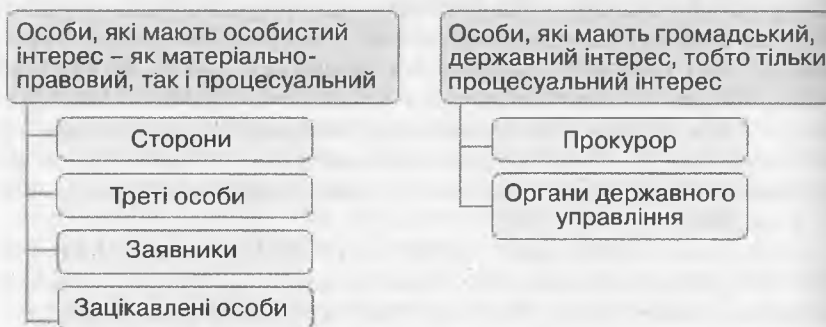
Наявність зазначених стадій не означає, що будь-яка цивільна справа обов'язково повинна пройти їх усі. Процес може бути завершений на будь-якій стадії.

### 5. Учасники цивільного процесу. Представництво у суді

*Учасниками цивільного процесу є особи, які беруть участь у справі.*



Залежно від характеру юридичного інтересу до результату процесу всіх осіб, які беруть участь у справі, можна поділити на дві групи.



Права та обов'язки осіб, які беруть участь у справі, закріплені в діючому процесуальному законодавстві. *У відповід-*

сті зі ст. 27 ЦПК України особи, які беруть участь у справі, мають право:

знайомитися з матеріалами справи;  
 робити з них витяги, знімати копії з документів, долучених до справи;  
 одержувати копії рішень, ухвал;  
 брати участь у судових засіданнях;  
 подавати докази, брати участь у дослідженні доказів;  
 ставити питання іншим особам, які беруть участь у справі, а також свідкам, експертам, спеціалістам;  
 виявляти клопотання та відводи;  
 давати усні та письмові пояснення судові;  
 подавати свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти клопотань, доводів і міркувань інших осіб;  
 користуватися правовою допомогою;  
 знайомитися з журналом судового засідання, знімати з нього копії та подавати письмові зауваження з приводу його неправильності чи неповноти;  
 прослуховувати запис фіксування судового засідання технічними засобами, робити з нього копії, подавати письмові зауваження з приводу його неправильності чи неповноти;  
 оскаржувати рішення і ухвали суду;  
 користуватися іншими процесуальними правами, встановленими законом.

### **Норма закону**

*Сторонами в цивільному процесі є особи, які беруть участь у справі, спір яких про суб'єктивне право або особистий інтерес, що охороняється законом, суд повинен розглянути і вирішити.*

### **Буква закону – ЦПК України**

#### **Ст. 30. Сторони**

1. Сторонами в цивільному процесі є позивач і відповідач.

2. Позивачем і відповідачем можуть бути фізичні і юридичні особи, а також держава.

#### **Ст. 31. Процесуальні права та обов'язки сторін**

1. Сторони мають рівні процесуальні права і обов'язки.

2. Крім прав та обов'язків, визначених у статті 27 цього Кодексу, позивач має право протягом усього часу розгляду справи збільшити або зменшити розмір позовних вимог, відмовитися від позову, а відповідач має

право визнати позов повністю або частково. До початку розгляду судом справи по суті позивач має право шляхом подання письмової заяви змінити предмет або підставу позову, а відповідач – пред'явити зустрічний позов.

3. Сторони можуть укласти мирову угоду на будь-якій стадії цивільного процесу.

Сторона, третя особа, особа, яка відповідно до закону захищає права, свободи чи інтереси інших осіб, а також заявники та інші зацікавлені особи в справах окремого провадження (крім справ про усиновлення) можуть брати участь у цивільній справі особисто або через представника.



### Норма закону

*Цивільне процесуальне представництво – це врегульована нормами ЦПК форма надання правової допомоги однією особою (представник) іншій особі (особа, яку представляють) у формі здійснення процесуальних дій представником від імені і в інтересах особи, яку представляє, в межах отриманих повноважень у зв'язку з розглядом і вирішенням судом цивільної справи.*



Іншими учасниками цивільного процесу, крім осіб, які беруть участь у справі, є секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, особа, яка надає правову допомогу.

## 6. Етапи судового засідання

Розгляд судом цивільної справи відбувається на судовому засіданні з обов'язковим повідомленням осіб, які беруть участь у справі. Особа, яка бере участь у справі, має право заявляти клопотання про розгляд справи за її відсутності.



Судове засідання проводиться в спеціально обладнаному для цього приміщенні – залі засідань. Суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі. Справа розглядається одним і тим самим складом суду



Під час одноособового розгляду справи в суді першої інстанції головуючим є суддя, який розглядає справу. Він керує ходом суду, дотриманням послідовності і порядку вчинення процесуальних дій, спрямовує судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи. Особи, які беруть участь у справі, свідки, перекладачі, експерти, спеціалісти звертаються до суду словами: Ваша честь

*Судове засідання складається з:*

- підготовчої частини;
- розгляду справи по суті;
- заключної частини судового розгляду (судові дебати);
- постановлення й оголошення рішення.

Специфічну роль відіграє *підготовча частина* судового засідання, де підводиться попередній підсумок процесуальної діяльності в стадії підготовки справи і створюються необхідні умови для належного здійснення наступної діяльності з вирішення справи по суті.

Другим етапом стадії розгляду цивільної справи в суді першої інстанції є *розгляд справи по суті*, тобто дослідження обставин справи. Ця частина судового засідання, поза сумнівом, є основною, оскільки саме тут за участю всіх суб'єктів процесу в умовах змагальності і рівноправності сторін досліджуються та аналізуються фактичні обставини справи.

*Судові дебати* – частина судового засідання, в якій підводять підсумки проведеного дослідження фактичних обставин справи, аналізують зібрані докази, висловлюють і обґрунтову-

ють думки з приводу питань, що підлягають розгляду судом, і про те, як у цілому повинна бути вирішена справа.

*Постанова та оголошення рішення* – це завершальна частина, в якій остаточно підводять підсумки судового розгляду, вирішується цивільно-правовий спір між сторонами по суті. Суди ухвалюють рішення іменем України негайно після закінчення судового розгляду.



### Розв'яжіть ситуацію

Проаналізуйте ст. 32, 35 ЦК України та ст. 81, 242–245 ЦПК України та проведіть у групі судове засідання з питання «Надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності», попередньо заповнивши таблицю:

Правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справи	Ст. _____ ЦК України Ст. _____ ЦПК України
Підсудність	Заява неповнолітньої особи
Судові витрати	(заповнюється за п. 2 ч. 4 ст. 81 ЦПК України)
Заявник	
Предмет доказування	(заповнюється після опрацювання статей 32–35 ЦК України)
Приблизний перелік необхідних доказів	Наприклад, • рішення органу опіки і піклування про відмову в наданні неповнолітньому повної цивільної дієздатності; • довідка про працевлаштування
Розгляд справи	(ст. 244 ЦПК України)
Рішення суду	(ст. 245 ЦПК України)



### Запитання для самоперевірки

1. Які є види проваджень у цивільному процесі?
2. Дайте визначення третейських судів.
3. Які елементи повинна містити позовна заява?
4. Назвіть та схарактеризуйте стадії цивільного процесу.
5. Які види представництва у суді ви знаєте?

## Завдання для узагальнення за темою

### I. Виконайте тестові завдання

1. Відповідь особи, якій адресована пропозиція укласти договір, про її прийняття.
  - А. Оферта.
  - Б. Акцепт.
  - В. Консенсус.
  - Г. Домовленість.
2. Договір, в якому одна сторона – підприємець взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, готельне обслуговування).
  - А. Реальний договір.
  - Б. Договір на користь третьої особи.
  - В. Договір приєднання.
  - Г. Публічний договір.
3. Залежно від значення підстави договору для його дійсності договори поділяються на:
  - А. Односторонні, двосторонні, багатосторонні.
  - Б. Реальні, консенсуальні.
  - В. Абстрактні, казуальні.
  - Г. Еквівалентні, алеаторні.
4. До якої черги спадкоємців за законом будуть належати племінник, племінниця спадкодавця за правом представлення?
  - А. До першої черги.
  - Б. До другої черги.
  - В. До третьої черги.
  - Г. До п'ятої черги.
5. Яке поняття характеризується як погоджена дія двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків?
  - А. Домовленість.
  - Б. Угода.
  - В. Правочин.
  - Г. Договір.



6. Договір, за яким одна сторона передає другій стороні (платникові) у власність майно, а платник зобов'язується періодично виплачувати одержувачеві певну грошову суму.
- А. Оренда.
  - Б. Найм.
  - В. Факторинг.
  - Г. Рента.
7. Як називається суб'єкт господарювання, який виконує роботи або надає послуги?
- А. Споживач.
  - Б. Виробник.
  - В. Виконавець.
  - Г. Продавець.
8. Як називається недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням зацікавлених фізичних та (або) юридичних осіб у порядку, встановленому законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин?
- А. Апеляційний суд.
  - Б. Арбітражний суд.
  - В. Примірна комісія.
  - Г. Третейський суд.
9. Ким може бути посвідчений заповіт, крім секретного, якщо немає нотаріуса?
- А. Головним лікарем закладу, де особа перебуває на лікуванні.
  - Б. Капітаном річкового, морського судна, що ходить під прапором України, якщо особа перебуває у плаванні.
  - В. Директором готелю, де особа зупинилася під час відвідування.
  - Г. Начальником поштового відділення, якщо особа завітала отримати поштовий переказ.
  - Ґ. Начальником залізничного вокзалу, де особа купувала квитки для поїздки на відпочинок.
  - Д. Начальником місця позбавлення волі, де особа відбуває покарання у вигляді позбавлення волі.
10. Які види провадження у цивільних справах існують за законодавством України?
- А. Третейське.
  - Б. Позовне.
  - В. Арбітражне.
  - Г. Наказне.
  - Ґ. Примірне.
  - Д. Окреме.

11. Установіть відповідність між визначеннями видів забезпечення виконання зобов'язань та поняттями.

- |   |  |
|---|--|
| 1. Грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторowi у разі порушення боржником зобов'язання.   | А. Гарантія.<br>Б. Поручка.<br>В. Неустойка.<br>Г. Завдаток. |
| 2. Гарантування банком, іншою фінансовою установою, страховою організацією перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку.   | Г. Притримання.  |
| 3. Грошова сума або рухоме майно, що видається кредиторowi боржником у рахунок належних з нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання.  |  |
| 4. Утримання кредитором речі (майна), що підлягає передачі боржниковi, у разі невиконання останнім у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредиторowi пов'язаних з нею витрат, до виконання боржником зобов'язання. |  |

12. Розташуйте в логічній послідовності черги спадкоємців за законом, починаючи з першої.

- А. Рідні дядько та тітка спадкодавця.
- Б. Рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері.
- В. Інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення.
- Г. Діти спадкодавця, той з подружжя, який його пережив, та батьки.
- Г. Особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

II. Порівняйте пари понять

- А. Правочин – договір.
- Б. Спадкування за законом – спадкування за заповітом.
- В. Штраф – пеня.
- Г. Загальний – спеціальний строк позовної давності.

III. виправте помилки, допущені учнем у самостійній роботі із цивільного права та цивільного судочинства

- А. Зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (принципал) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (бенефіціара) певну дію (передати майно, виконати

роботу), а бенефіціар має право вимагати від принципала виконання його обов'язку.

- Б. Пенєю є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання.
- В. При пред'явленні споживачем вимоги про безоплатне усунення недоліків товару вони повинні бути усунуті протягом 35 днів з дати його пред'явлення або за згодою сторін в інший строк.
- Г. Для прийняття спадщини встановлюється строк у три місяці, який починається з часу відкриття спадщини.
- Ґ. Справи окремого провадження полягають у спрощеній процедурі розгляду ряду матеріально-правових вимог кредитора до боржника, які базуються на беззаперечних документах.
- Д. Судові дебати – це завершальна частина судового розгляду, в якій остаточно підводять підсумки судового розгляду, вирішується цивільно-правовий спір між сторонами по суті.



#### IV. Розв'яжіть ситуації

А. Проаналізуйте вказані правочини та визначте можливість їх визнання недійсними. Для розв'язання ситуацій ви можете користуватися ст. 215–235 Цивільного кодексу України.

1. Громадянин Невігласний, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, продав ноутбук за низькою ціною. Його дружина вимагає від покупця – громадянина Корисливого повернути річ. Громадянин Корисливий не бажає повертати ноутбук, тому що вважає це придбання дуже вдалим для себе.

2. Громадянин Вправний, який працював майстром в автосервісі, зрозумівши, що ремонт автомобіля громадянина Довірливого не потребує великих затрат і зусиль, завірив Довірливого у зворотному. Коли Довірливий сказав, що в нього зараз складна ситуація з його бізнесом і він не має таких грошей на ремонт автомобіля, Вправний запропонував на дуже невігідних умовах купити автомобіль. Громадянин Довірливий, якому дуже були потрібні гроші, погодився продати автомобіль.

3. Громадянин Хворобливий, який визнаний судом недієздатним, купив у магазині телевізор. Його опікун звернувся до магазину з вимогою повернення грошей.

4. Громадянка Нечитайло купила будинок у громадянина Грамотного. Після передачі грошей за будинок у розмірі 15 тис. грн. вона отримала розписку від громадянина Грамотного, у якій була зазначена сплачена сума, стояв особистий підпис Грамотного й число, коли відбувся правочин. Через

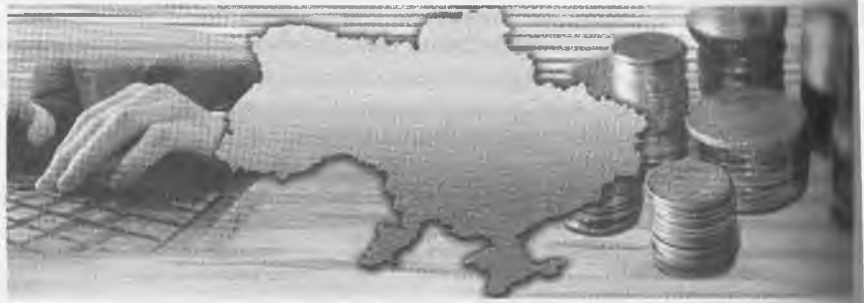
два тижні Грамотний подав до суду позов повернути з незаконного володіння Нечитайло його будинок.

5. 15-річний Моторний купив мотоцикл за особисті кошти, що були зароблені на кінозйомках. Батьки звернулися до суду з вимогою визнати правочин недійсним.

**Б.** Дайте правову оцінку ситуації. При виконанні роботи ви можете користуватися статтями Цивільного кодексу України (глави 84–87).

Громадянин Скоробагатий звернувся до виконавчого комітету сільської ради із заповітом та копією свідоцтва про смерть свого батька. Заповіт був завірений головним лікарем обласної лікарні, під час перебування в якій помер батько Скоробагатого. Він заповідав своєму синові дачу, яка розташована на території цієї ради. Скоробагатий клопоче про забезпечення охорони спадкового майна до прийняття ним спадщини. Голова сільської ради відмовив у задоволенні прохання, мотивуючи відмову тим, що заповіт оформлений неналежним чином. Крім того, забезпечення охорони спадкового майна не є повноваженням сільської ради.

- Укажіть загальні вимоги до форми заповіту.
- Хто має право на посвідчення заповіту?
- Як здійснюється охорона спадкового майна до прийняття спадщини спадкоємцями?



## Тема 6

# ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО УКРАЇНИ

## § 58. Загальна характеристика господарського права України

### 1. Предмет господарського права



#### Норма закону

*Господарське право є самостійною галуззю права, що являє собою систему норм, за допомогою яких здійснюється правовий вплив на відносини, що виникають між суб'єктами господарського права під час організації та здійснення господарської діяльності, метою утвердження та підтримання суспільного господарського порядку.*

*Предметом господарсько-правового регулювання є відносини, що виникають у сфері господарювання (господарські відносини) та на які спрямовано регулюючий вплив господарського права.*

*Господарські правовідносини виникають у зв'язку з організацією та безпосереднім здійсненням господарської діяльності. Господарська діяльність потребує організації та керівництва. Організація господарської діяльності – це система заходів, спрямованих на раціональне поєднання всіх елементів господарської системи відповідного рівня: економіки країни, господарської системи певного регіону, суб'єкта господарювання. Будь-яка господарська система складається з елементів (підсистем): *суб'єкти* (суб'єкти господарювання, органи управління та контролю, споживачі); *майнова база* (матеріальні ресурси, необхідні для функціонування системи); *нормативна система* (визначає правила функціонування, у тому числі правовий статус суб'єктів, правові режими майна, правові*

форми взаємодії між суб'єктами, відповідальність тощо); *інформаційна система* (забезпечує двосторонній зв'язок між центром системи та (або) її елементами), інші складові.

У господарських правовідносинах реалізуються як приватні, так і публічні інтереси. Сучасна система економічних потреб, за допомогою яких формуються економічні інтереси, ґрунтується: із потреб в економічній безпеці, формуванні відповідної частини бюджетів, попередженні загрози дефіциту товарів, забезпеченні продовольчої безпеки, безпеки здоров'я людини та довкілля; із потреб активних суб'єктів економічної діяльності у здобутті економічних вигід у формі підприємницького прибутку; платоспроможних потреб споживачів (споживчі потреби).

За своєю природою господарські правовідносини є відносинами (у них завжди чітко визначені учасники, що наділені один щодо одного правами та обов'язками).

### **Буква закону – Господарський кодекс України**

#### **Ст. 4. Розмежування відносин у сфері господарювання з іншими видами відносин**

Не є предметом регулювання цього Кодексу:

- майнові та особисті немайнові відносини, що регулюються Цивільним кодексом України;
- земельні, гірничі, лісові та водні відносини, відносини щодо використання й охорони рослинного і тваринного світу, територій та об'єктів природно-заповідного фонду, атмосферного повітря;
- трудові відносини;
- фінансові відносини за участі суб'єктів господарювання, що виникають у процесі формування та контролю виконання бюджетів усіх рівнів;
- адміністративні та інші відносини управління за участі суб'єктів господарювання, в яких орган державної влади або місцевого самоврядування не є суб'єктом, наділеним господарською компетенцією, і безпосередньо не здійснює організаційно-господарських повноважень щодо суб'єкта господарювання.

## **2. Господарсько-виробничі, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини**

### **Буква закону – Господарський кодекс України**

#### **Ст. 3. Господарська діяльність та господарські відносини**

4. Сферу господарських відносин становлять господарсько-виробничі, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини.

**Господарсько-виробничі відносини**

- Майнові та інші відносини, що виникають між суб'єктами господарювання при безпосередньому здійсненні господарської діяльності

**Організаційно-господарські відносини**

- Відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю

**Внутрішньо-господарські відносини**

- Відносини, що складаються між структурними підрозділами суб'єкта господарювання
- Відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами

*Суб'єктами організаційно-господарських повноважень є:*

- органи управління суб'єктів господарювання, у тому числі об'єднань підприємств, які за законом та установчими документами наділені компетенцією приймати управлінські рішення;
- органи державної влади та місцевого самоврядування, які на підставі закону наділені компетенцією приймати управлінські рішення у сфері господарювання;
- власник майна, який є засновником суб'єкта господарювання – державного чи комунального підприємства, або уповноважений ним орган, що виконує функції власника майна у межах, визначених чинним законодавством;
- власник майна, який є засновником суб'єкта господарювання – приватного підприємства, якому майно належить на праві господарського відання;
- суб'єкти господарювання, які на підставі договорів наділені організаційно-господарськими повноваженнями щодо інших суб'єктів господарювання.

*Самі організаційно-господарські повноваження становлять сукупність прав та обов'язків щодо заснування та (або) упорядкування і здійснення контролю за діяльністю суб'єктів господарювання з метою її ефективного здійснення. Фактичними підставами виникнення організаційно-господарських повноважень є відносини власності, відносини контролю-порядкування, делегування таких повноважень власником майна.*

Внутрішньогосподарські відносини здебільшого упорядковуються за допомогою локальних норм суб'єктів господарювання.

### 3. Методи та принципи господарського права

Для узгодження усього комплексу інтересів, що виникають у сфері господарювання, та забезпечення їх гармонійної реалізації господарським правом використовується *метод рівного підпорядкування суб'єктів господарського права суспільному господарському порядку*. Він передбачає одночасне застосування диспозитивних та імперативних засад під час господарсько-правового регулювання відносин, що утворюють господарський оборот.

Цільова спрямованість господарського права на створення сприятливих умов реалізації різноманітних інтересів, що виникають у сфері господарювання, забезпечується завдяки принципам правового регулювання. *Спеціально-правові (галузеві) принципи господарського права пов'язують зміст права з економічними чинниками функціонування ринкового механізму*. Підґрунтям таких принципів є економічні чинники: на основі внутрішнього чинника (яким є економічні закони) формуються економіко-правові принципи; на основі зовнішнього чинника (яким є державне регулювання економікою) формуються основні засади правової політики у сфері підприємницької діяльності.

#### Базові принципи правового регулювання господарської діяльності

Заборона незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування у господарські відносини



Забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою всіх суб'єктів господарювання

Захист національного товаровиробника



Свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом

Обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки



Вільний рух капіталів, товарів і послуг на території України

### 4. Господарський кодекс України

Господарський кодекс України встановлює відповідно до Конституції України правові основи господарювання, які базуються на різноманітності суб'єктів господарювання залежно



від форм власності. Він має на меті забезпечити зростання ділової активності суб'єктів господарювання, розвиток підприємництва і на цій основі підвищення ефективності суспільного виробництва, його соціальну спрямованість відповідно до вимог Конституції України, утвердити суспільний господарський порядок в економічній системі України, сприяти гармонізації її з іншими економічними системами.

Прийняття у 2003 році *Господарського кодексу України* стало об'єктивною потребою.

Господарський кодекс України складається із дев'яти розділів:

- 1) Основні засади господарської діяльності;
- 2) Суб'єкти господарювання;
- 3) Майнова основа господарювання;
- 4) Господарські зобов'язання;
- 5) Відповідальність за правопорушення у сфері господарювання;
- 6) Особливості правового регулювання в окремих галузях господарювання;
- 7) Зовнішньоекономічна діяльність;
- 8) Спеціальні режими господарювання;
- 9) Прикінцеві положення.

## 5. Поняття та види суб'єктів господарювання



### Норма закону

*Суб'єкти господарювання – це учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.*

*Суб'єктами господарювання є господарські організації та фізичні особи.*

#### Господарські організації

Юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до Господарського кодексу, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку

#### Фізичні особи

Громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці

*Основними правами суб'єктів господарювання є:*

- засновницькі (право на вибір організаційно-правової форми, вибір діяльності тощо);
- управлінські (самостійне визначення структури підприємства, прийняття та зміна статуту);
- майнові (загальні майнові права – це можливість мати майно та кошти, вести господарську і комерційну діяльність, розпоряджатися майном, набувати майно на законних підставах; спеціальні майнові права – це випуск цінних паперів, акцій тощо).

*Виділяють наступні обов'язки суб'єктів господарювання:*

- здійснювати господарську діяльність у відповідності до законодавства;
- виконувати господарські зобов'язання за договорами;
- забезпечувати необхідну якість продукції, послуг, робіт;
- вести бухгалтерський облік, сплачувати обов'язкові державні платежі;
- не допускати недобросовісної конкуренції;
- не порушувати права та інтереси споживачів та інших суб'єктів господарського права;
- раціонально використовувати природні ресурси; охороняти навколишнє природне середовище від забруднення;
- здійснювати плату за спеціальне природокористування та відшкодовувати завдані природі збитки.

### **Норма закону**

*Фізична особа визнається суб'єктом господарювання у разі здійснення нею підприємницької діяльності за умови державної реєстрації її як підприємця без статусу юридичної особи.*

### **Буква закону – Цивільний кодекс України**

**Ст. 50. Право фізичної особи на здійснення підприємницької діяльності**

1. Право на здійснення підприємницької діяльності, яку не заборонено законом, має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Обмеження права фізичної особи на здійснення підприємницької діяльності встановлюється Конституцією України та законом.

2. Фізична особа здійснює своє право на підприємницьку діяльність за умови її державної реєстрації в порядку, встановленому законом.

Фізична особа-підприємець відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм майном, крім майна, на яке згідно із законом не може бути звернено стягнення.



### Запитання для самоперевірки

1. Що є предметом господарського права?
2. За якими принципами відбувається господарювання в Україні?
3. Дайте загальну характеристику Господарського кодексу України.
4. Які види підприємств існують залежно від способу утворення?
5. Схарактеризуйте права та обов'язки суб'єктів господарювання.

## § 59–60. Підприємництво в Україні

### 1. Підприємницька діяльність та її принципи



#### Норма закону

*Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.*

Підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.



## 2. Суб'єкти підприємницької діяльності

*Суб'єктами підприємницької діяльності (підприємцями) можуть бути:*

- громадяни України, інших держав, особи без громадянства, не обмежені законом у правоздатності;
- юридичні особи всіх форм власності, встановлених Законом України «Про власність»;
- об'єднання юридичних осіб, що здійснюють діяльність в Україні на умовах угоди про розподіл продукції.

*За Конституцією забороняється займатися підприємницькою діяльністю:*

- народним депутатам;
- державним службовцям;
- службовцям органів місцевого самоврядування.

*Не допускається заняття підприємницькою діяльністю відповідно до Закону України «Про підприємництво» таких категорій громадян:*

- військовослужбовців;
- службових осіб органів прокуратури, суду, державної безпеки, внутрішніх справ, державного арбітражу, державного нотаріату;
- органів державної влади і управління, які покликані здійснювати контроль за діяльністю підприємств;
- особи, яким суд заборонив займатися певною діяльністю, не можуть бути зареєстровані як підприємці з правом здійснення відповідного виду діяльності до закінчення терміну, встановленого вироком суду;
- особи, які мають непогашену судимість за крадіжки, хабарництво та інші корисливі злочини, не можуть бути зареєстровані як підприємці, не можуть виступати співзасновниками підприємницької організації, а також займати в підприємницьких товариствах та їх спілках (об'єднаннях) керівні посади і посади, пов'язані з матеріальною відповідальністю.

## 3. Вільна, дозвільна (ліцензована) та державна підприємницька діяльність. Припинення підприємницької діяльності

*Вільна підприємницька діяльність здійснюється без будь-яких обмежень у відповідності до законодавства.*

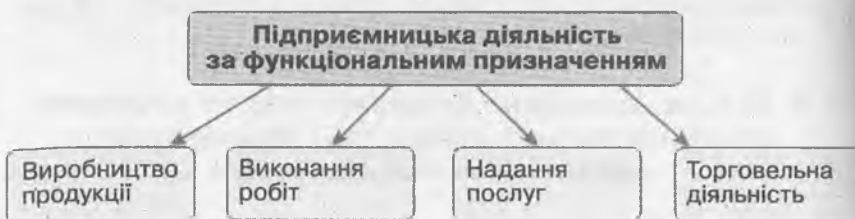
*Дозвільна (ліцензована) підприємницька діяльність може здійснюватися лише за спеціальним дозволом (ліцензією), що видається Кабінетом Міністрів України або уповноваженим ним органом.*

*Ліцензованими видами діяльності є:*

- пошук (розвідка) та експлуатація родовищ корисних копалин;
- виробництво, ремонт і реалізація спортивної, мисливської вогнепальної зброї та боєприпасів до неї, а також холодної зброї;
- виготовлення пива, вина, спирту, горілчаних, лікерних, коньячних і тютюнових виробів;
- торгівля алкогольними напоями;
- виготовлення цінних паперів, грошових знаків і знаків поштової оплати;
- видобування, виробництво й використання радіоактивних речовин і джерел іонізуючого випромінювання;
- переробка і захоронення радіоактивних відходів;
- видобування дорогоцінних металів і коштовного каміння, виготовлення й реалізація виробів з їх використанням тощо;
- медична практика; ветеринарна практика;
- юридична практика;
- створення та утримання гральних закладів, організація азартних ігор;
- надання послуг з охорони державної, колективної та приватної власності тощо.

Дозвіл (ліцензія) на здійснення підприємницької діяльності видається в строк не більше ніж 30 днів від дня подання заяви підприємця до Кабінету Міністрів України або до уповноваженого ним органу. У разі відмови рішення державного органу може бути оскаржене в суді.

*Державна підприємницька діяльність* – це діяльність, яку можуть здійснювати виключно державні підприємства (виготовлення військової зброї, боєприпасів, вибухових речовин, наркотичних засобів тощо).

**Буква закону – Господарський кодекс України****Ст. 51. Припинення підприємницької діяльності**

Підприємницька діяльність припиняється:

- з власної ініціативи підприємця;

- у разі закінчення строку дії ліцензії;
- у разі припинення існування підприємця;
- на підставі рішення суду у випадках, передбачених цим Кодексом та іншими законами.

#### 4. Підприємство

##### Норма закону

*Підприємство – це самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади, або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності.*

Підприємства можуть створюватися для здійснення комерційної та некомерційної господарської діяльності. Підприємство є юридичною особою, має відокремлене майно, самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом. Воно не має у своєму складі інших юридичних осіб.

Існують різні види підприємств.

Види підприємств	
Критерії	Характеристика
За розміром в статутному фонді іноземного капіталу	<ul style="list-style-type: none"> <li>• підприємство з іноземними інвестиціями (не менше 10 %)</li> <li>• іноземне підприємство (100 %)</li> </ul>
За способом утворення та формування статутного фонду	<ul style="list-style-type: none"> <li>• унітарні (створюються одним засновником). Можуть бути державні, комунальні, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника</li> <li>• корпоративні (утворюються двома або більше засновниками). Можуть бути кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства</li> </ul>
За кількістю працівників	<ul style="list-style-type: none"> <li>• малі (середня чисельність працюючих не перевищує 50 осіб)</li> <li>• середні (чисельність працюючих більш ніж 50 і менше 1000 осіб)</li> <li>• великі (середня чисельність працюючих перевищує 1000 осіб)</li> </ul>

## 5. Організаційно-правові форми об'єднань підприємств

До господарських організацій, які здійснюють управління господарською діяльністю та координацію такої діяльності, належать: господарські об'єднання (включаючи і промислово-фінансові групи), або як державні чи комунальні господарські об'єднання.

### Норма закону

*Господарське об'єднання – це організаційно оформлена група підприємств, інших господарських організацій низової ланки економіки різних форм власності, яка створюється з метою координації діяльності своїх учасників, об'єднання їхніх зусиль для вирішення соціальних та економічних завдань. Їх правове становище визначається законами України.*

*Основні риси господарського об'єднання:*

- належність до організацій, які здійснюють управління діяльністю їх учасників (в т.ч. координацію їх діяльності) і є вторинними структурами;
- наявність статусу юридичної особи;
- основна мета діяльності – координація діяльності учасників і об'єднання, їхніх зусиль для вирішення спільних соціальних та економічних завдань (досягнення результатів);
- відсутність спрямованості (мети) на отримання прибутку;
- тяжіння до монополізму, що зумовлює необхідність отримання згоди Антимонопольного комітету на створення господарського об'єднання та здійснення ним контролю за його функціонуванням;
- реєстрація в загальному для всіх суб'єктів підприємницької діяльності порядку;
- добровільність виходу учасників з господарського об'єднання (за винятком державних) з внесенням відповідних змін до установчих документів і відомостей державної реєстрації та збереженням за учасниками, які вийшли з господарського об'єднання, їхніх зобов'язань за укладеними договорами.

Види господарських об'єднань	
Критерії (ознаки)	Характеристика
За умовами створення	<ul style="list-style-type: none"> <li>• добровільні (на договірних засадах)</li> <li>• державні (за рішенням Кабінету Міністрів або міністерства (відомства))</li> </ul>

## Закінчення таблиці

Види господарських об'єднань	
Критерії (ознаки)	Характеристика
За ступенем централізації управлінських повноважень	<ul style="list-style-type: none"> <li>асоціації (з метою постійної координації господарської діяльності)</li> <li>корпорації (на основі поєднання виробничих, наукових та комерційних інтересів)</li> <li>концерни (учасники перебувають у повній фінансовій залежності від одного або групи підприємств) та інші</li> </ul>
За установчим документом	<ul style="list-style-type: none"> <li>договірні (асоціації, корпорації, промислово-фінансові групи)</li> <li>статутні (концерни і консорціуми)</li> </ul>
За галузевою ознакою	<ul style="list-style-type: none"> <li>галузеві (тобто господарські об'єднання підприємств певної галузі – транспорту, зв'язку, вугільної промисловості тощо)</li> <li>міжгалузеві</li> </ul>
За строком діяльності	<ul style="list-style-type: none"> <li>створені на визначений строк (консорціум тощо)</li> <li>без визначення строку діяльності (асоціації, корпорації, концерни)</li> </ul>

## 6. Поняття господарського товариства



### Норма закону

*Господарські товариства – це господарські організації, які створюються фізичними та (або) юридичними особами на договірних засадах шляхом об'єднання майна та підприємницької діяльності з метою отримання прибутку.*

Правове становище господарських товариств регулюється Законом України «Про господарські товариства».

#### Характерні риси:

- господарські організації корпоративного типу (як правило, наявність двох і більше засновників – фізичних та (або) юридичних осіб, а також подільність майна на частки та корпоративна форма управління справами);
- наявність статусу юридичної особи;
- основний правовий титул майна товариства – право власності;
- подільність майна товариства на частки, розмір яких визначається установчими документами товариства;
- можливість для засновників вибору виду товариства з п'яти, що передбачені законом: акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, товариство з



додатковою відповідальністю, повне товариство, командитне товариство.

*Засновниками та учасниками господарських товариств можуть бути:* юридичні особи та фізичні особи.

## 7. Права та обов'язки учасників товариств

Законодавством України визначені права і обов'язки учасників товариства.



**Буква закону – Господарський кодекс України**

**Ст. 88. Права і обов'язки учасників господарського товариства**

1. Учасники господарського товариства мають право:
  - брати участь в управлінні справами товариства в порядку, визначеному в установчих документах, за винятком випадків, передбачених цим Кодексом та іншими законами;
  - брати участь у розподілі прибутку товариства та одержувати його частку (дивіденди);
  - одержувати інформацію про діяльність товариства. На вимогу учасника товариство зобов'язане надати йому для ознайомлення річні баланси, звіти про фінансово-господарську діяльність товариства, протоколи ревізійної комісії, протоколи зборів органів управління товариства тощо;
  - вийти в передбаченому установчими документами порядку зі складу товариства...
3. Учасники господарського товариства зобов'язані:
  - додержуватися вимог установчих документів товариства, виконувати рішення його органів управління;
  - вносити вклади (оплачувати акції) у розмірі, порядку та коштами (засобами), що передбачені установчими документами, відповідно до цього Кодексу та закону про господарські товариства;
  - нести інші обов'язки, передбачені цим Кодексом.

## 8. Види господарських товариств



**Буква закону – Господарський кодекс України**

**Ст. 80. Види господарських товариств**

1. До господарських товариств належать: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства.

Види господарських товариств	
Господарське товариство	Характеристика
Акціонерне	Має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків у межах вартості належних їм акцій.
Товариство з обмеженою відповідальністю	Статутний фонд поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, учасники несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Будь-який з учасників має право вийти з товариства, пропорційної його частці у статутному фонді.
Товариство з додатковою відповідальністю	Статутний фонд поділений на частки визначених установчими документами розмірів, учасники несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників.
Повне	Учасники здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном; створюється і діє на підставі засновницького договору, у якому повинні бути визначені розмір частки кожного з учасників, форма їх участі у справах товариства, розмір, склад і порядок внесення ними вкладів.
Командитне	Один або декілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники беруть участь у діяльності товариства лише своїми вкладками (вкладники).

## 9. Порядок створення господарських товариств

Господарські товариства можуть виникати внаслідок їх заснування або реорганізації вже існуючих юридичних осіб іншої організаційно-правової форми. Відкриті акціонерні товариства створюються в Україні головним чином внаслідок процесів приватизації або корпоратизації, тобто шляхом перетворення державних підприємств на акціонерні товариства. Інші види господарських товариств виникають переважно шляхом їх заснування.

*Етапи утворення господарського товариства:*

- *організація товариства* – визначається коло засновників (учасників) товариства, розробляються і затверджуються установчі документи, частково або цілком формується початковий капітал;
- *державна реєстрація* – на цьому етапі утворене засновниками (учасниками) товариство отримує статус юридичної особи і одночасно суб'єкта підприємницької діяльності, що дає змогу здійснювати підприємницьку діяльність, бути учасником різноманітних правовідносин – цивільних, трудових, земельних, фінансових, адміністративних тощо.

Органами державної реєстрації є виконкоми міських, районних у місті рад, державні адміністрації за місцем знаходження господарських товариств.

*Для реєстрації подаються такі документи:*

- установчі документи (для статутних товариств – статут та установчий договір, для договірних – тільки установчий договір);
- рішення власника (власників) майна або уповноваженого ним (ними) органу;
- реєстраційна картка встановленого зразка;
- документ про внесення плати за державну реєстрацію;
- документ (документи) про сплату засновником (засновниками) внеску до статутного фонду суб'єкта господарювання в розмірі, встановленому законом;
- документи, що підтверджують місцезнаходження товариства за зазначеною в установчих документах адресою;
- свідоцтво про державну реєстрацію юридичної особи – засновника господарського товариства;
- рішення Антимонопольного комітету України про згоду на створення, реорганізацію (злиття, приєднання) суб'єктів господарювання у випадках, передбачених законом.

Перелік цих документів є вичерпним. Орган державної реєстрації не має права вимагати надання інших документів.

Не пізніше десяти днів (при прискореній реєстрації – протягом одного робочого дня) з дня подачі всіх документів Орган державної реєстрації вносить господарське товариство до Реєстру суб'єктів підприємницької діяльності і видає свідоцтво про державну реєстрацію встановленого зразка з проставленим ідентифікаційним кодом юридичної особи.

**Розв'яжіть ситуацію**

Четверо громадян України віком від 16 до 25 років вирішили створити підприємство (ремонтно-будівельних робіт) для спільного здійснення трудової участі в ньому. Один із учасни-

ків пообіцяв внести 1000 грн., інший – надати свою невеличку майстерню площею 10 кв. м для облаштування офісу, решта не могла запропонувати нічого, крім своєї праці. Відтак постало питання про вибір організаційно-правової форми підприємницької організації.

- Яку організаційно-правову форму підприємницької діяльності ви могли б порекомендувати? Відповідь обґрунтуйте.



### Запитання для самоперевірки

1. Що таке підприємництво? Назвіть принципи підприємництва.
2. Хто може бути суб'єктом підприємницької діяльності?
3. Назвіть класифікацію підприємств.
4. Що таке об'єднання підприємств? Які є види об'єднань підприємств?
5. Які права та обов'язки учасників товариств?
6. Які види господарських товариств існують в Україні?

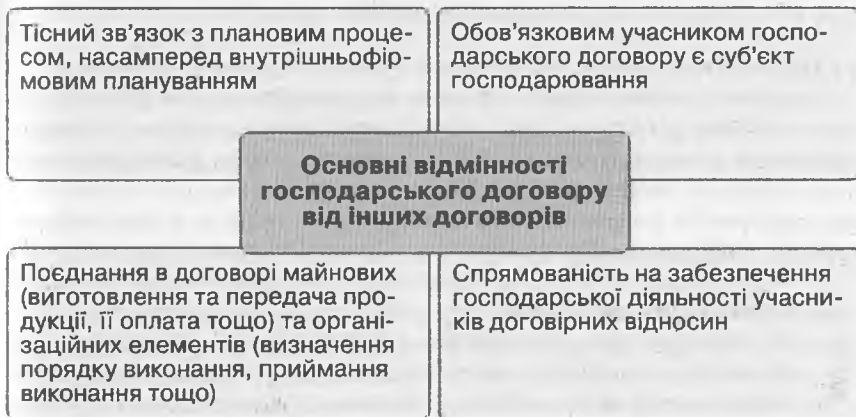
## § 61. Господарські договори

### 1. Поняття господарського договору, його відмінності від інших договорів

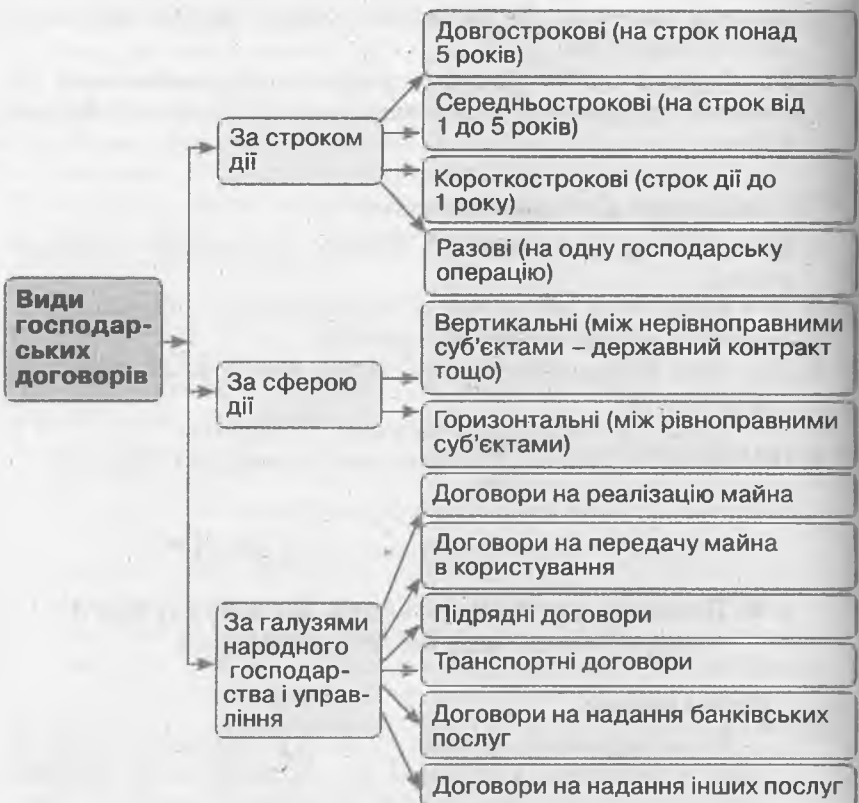


#### Норма закону

*Господарський договір – це зафіксовані в спеціальному правовому документі на підставі угоди зобов'язання учасників господарських відносин (сторін), спрямовані на обслуговування (забезпечування) їх господарської діяльності.*



Господарські договори можна класифікувати відповідно до встановлених критеріїв на такі види:



## 2. Загальні та спеціальні функції господарських договорів

*Господарський договір виконує такі загальні функції:*

- *регулятивну*, тобто регулює відносини між сторонами на підставі закону, але з урахуванням специфіки конкретного господарського зв'язку, доповнюючи прогалини закону (встановленням конкретного розміру санкції за порушення умов договору, якщо такі санкції не передбачені законом). Регулятивна дія господарського договору обумовлена двома чинниками: господарський договір є індивідуальним правовим актом, що забезпечує юридичне оформлення складних і різноманітних господарських зв'язків; складність та різноманітність цих зв'язків вимагає належного пристосування загальних вказівок за-

кону до змісту і середовища функціонування певного господарського зв'язку;

- *координаційну* – сторони господарського договору виробляють умови цього договору шляхом погодження між учасниками договірних відносин умов договору;
- *інструменту планування* (насамперед внутрішньофірмового). Плануючи свою діяльність, суб'єкт господарювання орієнтується на попит щодо результатів своєї діяльності (продукції, робіт, послуг);
- *контрольну*, яка полягає в тому, що за допомогою господарського договору здійснюється контроль за ефективністю діяльності суб'єктів господарювання;
- *охоронну* – наявність договору в передбаченій законом формі, зафіксовані в ньому права і обов'язки сторін, а також санкції за невиконання (неналежне виконання) останніх дають можливість здійснити в судовому порядку захист прав та законних інтересів сторін у разі порушення однією з них своїх договірних зобов'язань.

*Спеціальними функціями господарського договору є:*

- правове забезпечення економічних потреб споживачів, потреби яких централізовано враховуються державою і фінансуються з Державного бюджету (державний контроль);
- реалізація державних замовлень у відповідності з вимогами законодавства;
- правовий засіб децентралізованого планування господарської діяльності. Підприємство (крім державного) самостійно планує свою діяльність і визначає перспективи розвитку, виходячи з попиту на вироблену продукцію, роботи, послуги та необхідності забезпечення виробничого та соціального розвитку підвищення доходів.

### 3. Форма господарського договору

Господарський договір укладається, як правило, згідно з цивільним законодавством, *в письмовій формі*. Усна форма застосовується як виняток щодо угод, що виконуються під час їх укладання, але з обов'язковим отриманням організацією, що сплатила за товари чи послуги, письмового документа, який підтверджує отримання грошей та підстави їх отримання. Розрізняють кілька *модифікацій письмової форми*, що застосовуються при укладанні господарських договорів:

- *повна письмова форма господарського договору*, до якого додаються супроводжуючі його укладання документи: підписаний сторонами текст договору з усіма додатками, протокол розбіжностей (якщо він мав місце), протокол

узгодження розбіжностей (якщо розбіжності узгоджувалися і між сторонами було досягнуто компромісу щодо спірних умов договору), судове рішення (якщо спір передавався на розгляд судовим органам);

- *скорочена письмова форма* у вигляді комплекту листів, телеграм, факсограм та інших документів, якими сторони обмінювалися в процесі встановлення договірних зв'язку, якщо зміст цих документів свідчить про наміри сторін встановити договірний зв'язок та істотні умови договору.
- *стандартна форма*, що являє собою бланк, зміст і порядок заповнення якого визначені правилами. Ця форма застосовується у договорах приєднання, якщо умови договору є заздалегідь визначеними і не підлягають коригуванню (договори перевезення вантажу);
- *нотаріальна форма*: застосовується у передбачених законом випадках (у разі продажу в процесі приватизації цілісних майнових комплексів підприємств).

#### 4. Порядок укладення господарських договорів

Укладення господарських договорів відбувається згідно з нормами Господарського кодексу:

При укладенні господарського договору законодавством передбачено необхідність включення до нього *умов* щодо:

- предмета договору, його кількісних та якісних характеристик;
- строку дії договору та строків його виконання;
- суми договору та ціни одиниці виміру (тонни, літра, метра, штуки тощо);
- порядку виконання та передачі приймання виконання;
- порядку і форми платежів;
- відповідальності за невиконання (неналежне виконання) сторонами договорів зобов'язань;
- обставин, що виключають відповідальність сторін за невиконання (неналежне виконання) сторонами договірних зобов'язань, форс-мажор);
- способів забезпечення належного виконання договірних зобов'язань (застава, гарантія тощо);
- порядку розгляду спорів, що випливають з господарського договору, в т.ч. визначення юрисдикційного органу, а щодо зовнішньоекономічних контрактів – країни, законодавство якої застосовуватиметься під час розгляду спору.

Господарський договір за загальним правилом викладається у формі єдиного документа, підписаного сторонами та

скріпленого печатками. Допускається укладення господарських договорів у спрощений спосіб, тобто шляхом обміну листами, факсограмами, телеграмами, телефонограмами тощо, а також шляхом підтвердження прийняття до виконання замовлень.

Суб'єкти господарювання та інші учасники господарських відносин повинні виконувати господарські зобов'язання належним чином відповідно до закону, інших правових актів, договору, а за відсутності конкретних вимог щодо виконання зобов'язання – відповідно до вимог що у певних умовах, звичайно ставляться.



### Розв'яжіть ситуацію

Державне підприємство «Хлібресурс», яке відповідно до закону є виконавцем державного замовлення і має технічні можливості для цього, необґрунтовано відмовилося від укладення контракту на поставку продукції для державних потреб. Державний замовник звернувся з позовом до Господарського суду про стягнення з виконавця передбаченого законом штрафу в розмірі подвійної вартості контракту за необґрунтовану відмову від його виконання.

- Яке, згідно зі ст. 133 Господарського кодексу, рішення має винести суд?
- Чи передбачена законом відповідальність за необґрунтовану відмову від укладення державного контракту?



### Запитання для самоперевірки

1. Що таке господарський договір і які його відмінності від інших договорів?
2. Схарактеризуйте функції господарських договорів.
3. У яких формах укладається господарський договір?
4. Назвіть необхідні умови при укладенні господарських договорів.

## § 62. Господарсько-правова відповідальність

### 1. Господарсько-правове правопорушення та його види



#### Норма закону

*Господарсько-правова відповідальність – це економічні за змістом і юридичні за формою методи впливу на економічні інтереси суб'єкта господарювання – правопорушника.*



**Основні ознаки господарсько-правової відповідальності**

Така відповідальність є реакцією на протиправну поведінку суб'єкта господарювання, яка може виражатися у конкретному факті (недостача поставленої продукції) або в такому, що визнається законом негативним (порушення ліцензійних умов)

Зменшення благ суб'єкта господарювання, проте воно спрямоване не на саму особу суб'єкта господарювання, а на його майнову базу

Передбачена юридично – в законі та (або) договорі

Забезпечується державним примусом, який проявляється по-різному:

- явно (рішення арбітражного суду);
- приховано (відмова кредитора прийняти (оплатити) продукцію невідповідного асортименту)

Застосовується як за принципом вини (відшкодування збитків, сплата неустойки), так і незалежно від її наявності (господарсько-правова конфіскація, господарсько-адміністративний штраф тощо)

Господарсько-правова відповідальність настає за скоєння господарського правопорушення.



**Норма закону**

*Господарське правопорушення – це протиправна дія або бездіяльність суб'єкта господарських правовідносин, що порушує норми господарського права, через недотримання своїх обов'язків та порушення прав інших суб'єктів господарських правовідносин.*

Залежно від юридичної підстави господарські правопорушення можуть бути договірними та позадоговірними.

**Види господарських правопорушень**

**Договірні (передбачені у договорах):**

- на стадії виникнення договорів (порушення строків укладення);
- строків виконання (робіт);
- зобов'язань щодо якості поставленої продукції, виконаних робіт, наданих послуг;
- державної дисципліни цін, пов'язаної з виконанням договорів;
- у сфері кредитних та розрахункових відносин, пов'язані з виконанням договорів;
- господарських зобов'язань щодо перевезення вантажів.

**Позадоговірні (передбачені законодавством):**

- антимонопольного законодавства (безпідставне підняття цін);
- податкової дисципліни (несплата податків);
- права власника (позбавлення володіння);
- заподіяння майнової шкоди.

## 2. Підстави господарсько-правової відповідальності

Господарсько-правова відповідальність настає лише за наявності відповідних підстав. Розрізняють *юридичні* та *фактичні* підстави господарсько-правової відповідальності.



### Норма закону

**Юридичні підстави** – правовий документ, що характеризує певну поведінку суб'єкта господарювання як протиправну і передбачає за неї форму і розмір відповідальності: такими підставами в господарському праві є закон і договір.

**Фактичні підстави** – це ті життєві ситуації, що характеризуються законом або договором як *неправомірні* (склад господарського правопорушення).

Склад господарського правопорушення передбачає наявність чотирьох обов'язкових елементів. Проте в окремих випадках для притягнення особи до відповідальності достатньо буде лише двох елементів.

### Склад господарського правопорушення



## 3. Функції господарсько-правової відповідальності



### Норма закону

**Функції господарсько-правової відповідальності** – це напрями її дії, спрямовані на господарський результат, що настає внаслідок застосування господарсько-правової відповідальності.

*Функції господарсько-правової відповідальності:*

- *компенсаційно-відновлювальна* – полягає у відновленні порушеного правопорядку й усуненні наслідків неправомірної поведінки суб'єктів господарювання;
- *попереджувальна* – проявляється в тому, що не лише застосування господарсько-правової відповідальності, а й сама загроза її застосування примушує суб'єкта господарювання діяти правомірно, аби уникнути негативних наслідків в результаті її застосування;
- *сигналізаційна* – застосування до суб'єкта господарювання є сигналом для нього про необхідність поліпшення своєї роботи з метою уникнення в майбутньому втрат від застосування такої відповідальності, а для контрагентів такого господарюючого суб'єкта – сигналом про необхідність зважити доцільність продовження з ним договірного зв'язку або розірвання існуючого.

#### 4. Господарські санкції

За критерієм способу впливу і механізму реалізації розрізняють такі *види господарських санкцій*:

- відшкодування збитків;
- сплата неустойки;
- конфіскація як вид господарсько-правових санкцій;
- господарсько-адміністративні штрафи;
- оперативно-господарські санкції;
- планово-госпрозрахункові (оціночні) санкції;
- господарсько-організаційні санкції.



##### Норма закону

*Відшкодування збитків* – це відновлення майнового стану суб'єкта господарського права за рахунок іншого суб'єкта – правопорушника.

Слід мати на увазі, що в господарському праві застосовується як принцип *повного відшкодування збитків*, так і *обмеження застосування цього принципу*, що відбувається шляхом: заборони стягувати певну частину збитків (за порушення зобов'язань за договором підяду на капітальне будівництво з відповідальною стороною можуть бути стягнуті збитки, що відбулися у витратах другої сторони, у втраті або пошкодженні її майна) або заборони стягувати збитки взагалі (у разі застосування виключної неустойки). Відшкодування збитків відбувається в претензійно-позовному порядку.



##### Норма закону

*Неустойка* – це визначена законом або договором грошова сума, яку боржник сплачує кредитору у разі

невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань.

*Види неустойки:*

- за юридичними підставами: законна (передбачається в законі), договірна (передбачається в договорі), законно-договірна (передбачається в законі і розмір її коригується договором у межах, не заборонених законом);
- за співвідношенням стягнення неустойки та відшкодування збитків: залікова (стягується неустойка, а збитки – в частині, не покритій неустойкою); альтернативна (на вибір кредитора стягується неустойка або відшкодовуються збитки); виключна (стягується лише неустойка, збитки не підлягають відшкодуванню); штрафна (стягується неустойка і повністю відшкодовуються збитки).

### Норма закону

*Господарсько-адміністративний штраф – це грошова сума, що сплачується до Державного бюджету суб'єктом господарювання – правопорушником у передбачених законом випадках.*

Штрафні санкції встановлюються нормативними актами, виконують каральну або дисциплінарну функцію у вигляді неустойки (штрафу або пені). Розмір штрафу встановлюється у твердій сумі, у відсотковому відношенні до суми всього зобов'язання або невиконаної частини, у кратному розмірі до вартості предмету. Пеня застосовується у відсотковому відношенні до просроченої суми і зростає за кожен прострочений день.

### Норма закону

*Оперативно-господарські санкції – це передбачені законодавством заходи економічного впливу кредитора на господарюючого суб'єкта – боржника, спрямовані на попередження або зменшення втрат кредитора від порушень боржника.*

*Характерні риси цих санкцій:*

- застосовуються лише в господарсько-договірних відносинах;
- застосовуються на розсуд кредитора;
- передбачаються законом або договором;
- мета застосування – захист інтересів кредитора;
- виражаються переважно в заходах організаційного характеру.

### Норма закону

*Господарсько-організаційні санкції – це передбачені законом заходи організаційного впливу (обмеження)*

*суб'єкта господарювання, що застосовуються компетентними державними органами у випадках порушення ним приписаних законом умов здійснення господарської діяльності.*

До них належать:

- обмеження або призупинення діяльності господарюючого суб'єкта до усунення виявлених в його діяльності недоліків;
- призупинення дії ліцензій;
- скасування ліцензій;
- скасування державної реєстрації;
- примусова реорганізація;
- примусова ліквідація.

*Механізм застосування:* компетентними органами (тимчасове призупинення діяльності суб'єкта господарювання до усунення виявлених порушень, призупинення дії та скасування ліцензій, примусова реорганізація) або в судовому порядку (примусова ліквідація).

*Підставами застосування господарсько-організаційних санкцій є:* юридичні підстави – закон; фактичні підстави – протиправна поведінка.



### **Розв'яжіть ситуацію**

Через чотири місяці після отримання тракторів за договором сільськогосподарський виробничий кооператив (СВК) «Схід» зажадав від постачальника, який відповідно до договору мав здійснювати технічне обслуговування тракторів, проведення їх планового ремонту, оскільки в одного трактора були перебої в роботі двигуна. Постачальник відмовився надавати такі послуги через несплату грошей кооперативом, який, посилаючись на фінансову скруту, останні 3 місяці не проводив відповідні перерахунки.

- Які правові наслідки наступають у разі порушення договору? Чи правомірні вимоги СВК «Схід»?
- Чи може постачальник застосувати до СВК «Схід» господарсько-правові санкції і які саме?



### **Запитання для самоперевірки**

1. Що таке господарсько-правова відповідальність і які її ознаки?
2. Назвіть види господарських правопорушень.
3. Які підстави господарсько-правової відповідальності?
4. Визначте склад господарського правопорушення.
5. Назвіть функції господарсько-правової відповідальності.
6. Дайте характеристику господарських санкцій.

## § 63. Господарські спори

### 1. Досудове врегулювання господарських спорів

Чинне господарсько-процесуальне законодавство України передбачає, що сторони господарських відносин мають можливість вжити заходи досудового врегулювання господарських спорів за домовленістю між собою, якщо це обумовлено договором або передбачено законом.



**Буква закону – Господарський процесуальний кодекс України (далі ГПК України)**

**Ст. 5. Основні положення досудового врегулювання господарського спору**

1. Сторони застосовують заходи досудового врегулювання господарського спору за домовленістю між собою.

2. Порядок досудового врегулювання спорів визначається цим Кодексом, якщо інший порядок не встановлено діючим на території України законодавством, яке регулює конкретний вид господарських відносин.

3. Порядок досудового врегулювання господарських спорів не поширюється на спори про визнання договорів недійсними, спори про визнання недійсними актів державних та інших органів, підприємств та організацій, які не відповідають законодавству і порушують права та охоронювані законом інтереси підприємств та організацій (далі – акти), спори про стягнення заборгованості за опротестованими векселями, спори про стягнення штрафів Національним банком України з банків та інших фінансово-кредитних установ, а також на спори про звернення стягнення на заставлене майно.

*Досудове врегулювання спорів* становить систему заходів, які живляють підприємства, установи та організації, майнові права яких порушені, для безпосереднього вирішення конфлікту, що виникає, перед тим, як звернутися до господарського суду. Таке врегулювання містить у собі не тільки пред'явлення претензій та інших вимог протилежній стороні, але також припускає розгляд і добровільне задоволення вимог сторони, що пред'явила претензію, у випадку її законності й обґрунтованості.

Порядок досудового врегулювання спорів визначається Господарським процесуальним кодексом України.

Досудове врегулювання спору, що виник внаслідок порушення прав і законних інтересів підприємства, здійснюється

шляхом пред'явлення підприємством-потерпілим письмової претензії до підприємства-порушника.

Відповідно до ст. 7 ГПК претензія підлягає розгляду в місячний строк з дня її одержання. Про результати розгляду претензії її заявника повідомляють у письмовій формі (так звана *відповідь на претензію*). Надсилання відповіді є обов'язковим незалежно від того, чи задовольняються вимоги заявника.

## 2. Вирішення спорів господарськими судами

Господарський процесуальний кодекс України встановив порядок вирішення господарських спорів, який складається з окремих послідовних етапів, що в цілому становить процесуальну діяльність господарського суду.



### Норма закону

*Господарський процес – це встановлена нормами господарсько-процесуального права форма діяльності господарських судів, спрямована на захист порушеного права юридичних осіб і громадян-підприємців та вирішення спорів, що виникають між ними.*

Діяльність господарських судів щодо розгляду й вирішення спорів має специфічну процесуальну форму. Процесуальна форма виступає як інструмент досягнення законності в правозастосовній діяльності господарських судів.

#### Основні риси господарської процесуальної форми:

→ Закон детально визначає процесуальну діяльність як суду, так і інших учасників процесу

→ Ухвалене у справі рішення має ґрунтуватися тільки на фактах, доведених і встановлених судом передбаченими законом способами й засобами

→ Відносини між господарським судом й учасниками процесу мають характер тільки правовідносин

→ Усі провадження у справі здійснюються на основі змагальності і рівноправності сторін

## 3. Порушення справ за позовними заявами

Розгляд справ і вирішення спорів у господарському суді починається з порушення справи.

*Господарський суд порушує справи за позовними заявами:*

- підприємств та організацій, які звертаються до господарського суду за захистом своїх прав та інтересів, що охороняються законом;

- державних та інших органів, які звертаються до господарського суду у випадках, передбачених законодавчими актами України;
- прокурорів та їх заступників, які звертаються до господарського суду в інтересах держави;
- рахункової палати, яка представляє інтереси держави у межах повноважень, що передбачені Конституцією та законами України.

Прокурор, який звертається до господарського суду в інтересах держави, у позовній заяві самостійно визначає, у чому полягає порушення інтересів держави, та обґрунтовує необхідність їх захисту, а також вказує орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах.

Порушення справи про банкрутство здійснюється господарським судом за письмовою заявою будь-якого з кредиторів або боржника.

Позовна заява подається до господарського суду в письмовій формі та підписується повноважною посадовою особою позивача або його представником, прокурором чи його заступником, громадянином – суб'єктом підприємницької діяльності або його представником. Позивач (прокурор) зобов'язаний при поданні позову надіслати сторонам копії позовної заяви та доданих до неї документів, якщо цих документів у сторін немає.



### **Буква закону – ГПК України**

#### **Ст. 61. Прийняття позовної заяви**

Питання про прийняття позовної заяви вирішується суддею.

#### **Ст. 62. Відмова у прийнятті позовної заяви**

Суддя відмовляє у прийнятті позовної заяви, якщо:

- заява не підлягає розгляду в господарських судах України;
- у провадженні господарського суду або іншого органу, який в межах своєї компетенції вирішує господарський спір, є справа зі спору між тими ж сторонами, про той же предмет і з тих же підстав або є рішення цих органів з такого спору;
- позов подано до підприємства, організації, які ліквідовано.

Про відмову у прийнятті позовної заяви вноситься ухвала, яка надсилається сторонам, прокурору чи його заступнику, якщо вони є заявниками, не пізніше 5 днів з дня надходження заяви.



### 3. Засади господарського судочинства

*Правосуддя у господарських судах здійснюється на засадах:*

- *рівності всіх учасників* судового процесу перед законом і судом;
- *змагальності* – кожній стороні надається рівна можливість відстоювати свої твердження й оспорювати твердження протилежної сторони;
- *гласності* – розгляд справ відкритий, за винятком випадків, коли це суперечить вимогам щодо охорони державної, комерційної або банківської таємниці або коли сторони чи одна зі сторін обґрунтовано вимагають конфіденційного розгляду справи і подають відповідне клопотання до початку розгляду справи по суті.

### 4. Справи, що розглядають господарські суди

Справи у місцевих господарських судах розглядаються суддею одноособово (залежно від категорії складності, справа може бути розглянута колегіально у складі 3 суддів). Перегляд у апеляційному порядку здійснюється апеляційними господарськими судами, колегією суддів у складі 3 суддів. Перегляд у касаційному порядку рішень здійснюється Вищим господарським судом України, колегією суддів у складі 3 або більшої непарної кількості суддів.



#### **Буква закону – ГПК України**

##### **Ст. 12. Справи, підвідомчі господарським судам**

Господарським судам підвідомчі:

1. Справи у спорах, що виникають при укладенні, зміні, розірванні і виконанні господарських договорів, у тому числі щодо приватизації майна, та з інших підстав, крім:

- спорів про приватизацію державного житлового фонду;
- спорів, що виникають при погодженні стандартів та технічних умов;
- спорів про встановлення цін на продукцію (товари), а також тарифів на послуги (виконання робіт), якщо ці ціни і тарифи відповідно до законодавства не можуть бути встановлені за угодою сторін;
- спорів, що виникають із публічно-правових відносин та віднесені до компетенції Конституційного Суду України та адміністративних судів;

- інших спорів, вирішення яких відповідно до законів України, міждержавних договорів та угод віднесено до відання інших органів.
- 2. Справи про банкрутство.
- 3. Справи за заявами органів Антимонопольного комітету України, Рахункової палати з питань, віднесених законодавчими актами до їх компетенції.
- 4. Справи, що виникають з корпоративних відносин у спорах між господарським товариством та його учасником (засновником, акціонером), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами) господарських товариств, що пов'язані зі створенням, діяльністю, управлінням та припиненням діяльності цього товариства, крім трудових спорів.
- 5. Справи у спорах щодо обліку прав на цінні папери.
- 6. Справи у спорах, що виникають із земельних відносин, в яких беруть участь суб'єкти господарської діяльності, за винятком тих, що віднесено до компетенції адміністративних судів.

## 5. Учасники господарського суду

Учасниками господарських процесуальних відносин виступають господарський суд, з одного боку, сторони й інші учасники процесу – з другого.

### Норма закону

*Господарський суд – обов'язковий вирішальний суб'єкт процесуальних правовідносин, орган влади, наділений повноваженнями щодо здійснення правосуддя шляхом вирішення конкретних економічних конфліктів. Владні повноваження суду виявляються одночасно як його права й обов'язки, для виконання яких суди здійснюють численні процесуальні дії.*

Особливе становище суду як суб'єкта господарських процесуальних правовідносин визначається конституційними принципами правосуддя й статусом суддів.

Другу групу учасників господарського процесу становлять: сторони (*позивач, відповідач*); треті особи (*посадові особи та інші працівники підприємств, установ, організацій, державних органів*); прокурор; інші особи, які беруть участь у процесі (*експерти*).

Справи юридичних осіб в господарському суді ведуть їх органи (*власник, директор, юрист тощо*), що діють у межах

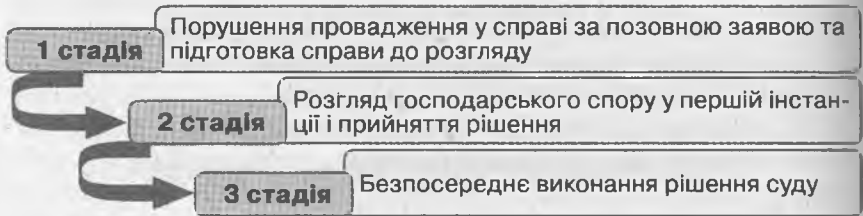
повноважень, наданих їм законодавством та установчими документами, через свого представника. Представниками юридичних осіб можуть бути також інші особи, повноваження яких підтверджуються довіреністю від імені підприємства, організації.

Громадяни можуть вести свої справи в господарському суді особисто або через представників (наприклад, адвокат), повноваження яких підтверджуються нотаріально посвідченою довіреністю.

## 6. Стадії господарського процесу

Господарське судочинство, як будь-який процес, становить послідовний, поступовий рух, що складається з низки стадій.

*Стадія господарського процесу* – це сукупність процесуальних дій у конкретній справі, об'єднаних однією метою.



### Розв'яжіть ситуацію

Прокурором було заявлено позов в інтересах держави в особі Донецького державного підприємства по перевезенню вантажів та пасажирів, що є структурним підрозділом Донецької залізниці, до підприємства «Димі» про стягнення 300 тис. грн. збору за подачу та забирання вагону. Господарським судом в позові було відмовлено через те, що позивач не є стороною договору перевезення.

- Визначте, хто має право на позов у цьому випадку.
- Хто є учасниками господарського процесу?
- Дайте аргументовану оцінку рішенням суду.



### Запитання для самоперевірки

1. Який порядок досудового врегулювання господарських спорів?
2. За вимогами яких осіб господарський суд порушує справи?
3. Які справи підвідомчі господарським судам?
4. Хто може бути учасником господарського процесу?
5. Схарактеризуйте стадії господарського процесу.



## Тема 7

### ТРУДОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ. СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ

#### § 64–65. Правове регулювання трудових відносин в Україні

##### 1. Право на працю. Трудові правовідносини. Предмет та джерела трудового права

###### Буква закону – Конституція України

**Ст. 43.** Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Примусова праця забороняється... Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.

Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.

Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

###### Норма закону

*Трудове право врегульовує відносини працівників з власниками підприємств або уповноваженими ними*

органами чи окремими фізичними особами з приводу праці.

Законодавство про працю регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з роботодавцем – фізичною особою.

Предметом трудового права є відносини, змістом яких є сам процес праці, тобто трудові правовідносини.



Трудове право як система юридичних норм і самостійна галузь права складається з численної кількості нормативно-правових актів: законів, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів, різноманітних відомчих актів, а також локальних норм, що діють у межах конкретних підприємств.

Серед законів, що виступають джерелами трудового права, основне місце належить *Конституції України*. Вона визначає принципові позиції законодавства із найважливіших питань правового регулювання трудових та суспільних відносин, що пов'язані з ними. Статті Конституції України закріплюють основні права громадян як суб'єктів трудового права.

Найбільш вагоме місце серед законодавчих актів трудового права належить *Кодексу законів про працю України (КЗпПУ)*. Це кодифікований закон. Йому властива чітка послідовність розміщення інститутів у вигляді глав:

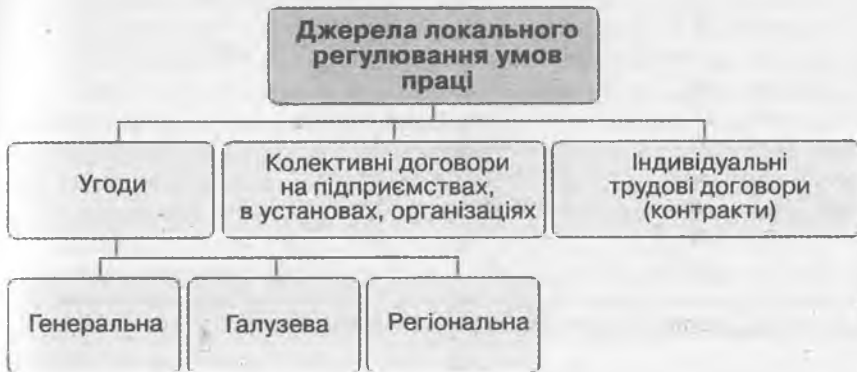
- Колективний договір;

- Трудовий договір;
- Робочий час;
- Час відпочинку;
- Нормування праці;
- Оплата праці;
- Гарантії і компенсації;
- Гарантії при покладенні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації;
- Трудова дисципліна;
- Охорона праці;
- Праця жінок;
- Праця молоді та інші.

Поряд з КЗпПУ діють також інші закони. Це Закони України «Про зайнятість населення», «Про колективні договори і угоди», «Про оплату праці», «Про відпустки» тощо.

Відомчі акти теж виступають джерелом трудового права. Це накази, розпорядження, інструкції галузевих міністерств, що містять приписи з окремих питань регулювання праці на підприємствах певної галузі. Особливе місце серед відомчих актів посідають інструкції та роз'яснення Міністерства праці і соціальної політики, які забезпечують правильне тлумачення і застосування діючого трудового законодавства.

Важливе місце серед джерел трудового права займає так зване локальне (тобто місцеве) регулювання праці – у масштабах окремої галузі, підгалузі, професії, регіонів і підприємств. У сучасних умовах децентралізації управління та розвитку самостійності та самоуправління підприємств і регіонів значення локальних нормативних актів зростає. Локальними праворегуючими джерелами виступають угоди, договори та контракти між адміністрацією (заводів, фабрик, фірм, регіонів, галузей тощо) і працівниками (або їх профспілками).



## 2. Соціальне партнерство. Колективний договір



### Норма закону

*Соціальне партнерство – система взаємовідносин між працівниками (представниками працівників), роботодавцями (представниками роботодавців), органами державної влади, органами місцевого самоврядування, спрямована на забезпечення узгодження інтересів працівників і роботодавців з питань регулювання трудових відносин та інших безпосередньо пов'язаних з ними відносин.*

Основними принципами соціального партнерства є:

- рівноправність сторін;
- повага і врахування інтересів сторін;
- зацікавленість сторін в договірних відносинах;
- сприяння держави у зміцненні та розвитку соціального партнерства на демократичній основі;
- дотримання сторонами законів та інших нормативно-правових актів;
- свобода вибору при обговоренні питань, що належать до сфери праці;
- добровільність прийняття сторонами на себе зобов'язань;
- реальність зобов'язань, прийнятих на себе сторонами;
- обов'язковість виконання колективних договорів, угод;
- контроль за виконанням прийнятих колективних договорів, угод;
- відповідальність сторін за невиконання з їхньої вини колективних договорів, угод.

**Колективні переговори** з підготовки проектів колективних договорів, угод та їх узгодження

**Взаємні консультації** (переговори) з питань регулювання трудових відносин і інших безпосередньо пов'язаних з ними відносин; забезпечення гарантій трудових прав працівників і вдосконалення трудового законодавства

**Форми соціального партнерства**

Участь працівників, їх представників в управлінні організацією – **ради трудових колективів**

Участь представників працівників і роботодавців у **досудовому вирішенні** трудових спорів

## Буква закону – Кодекс законів про працю України (далі – КЗпПУ)

### Ст. 10. Колективний договір

Колективний договір укладається на основі чинного законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин і узгодження інтересів трудящих, власників та уповноважених ними органів.

При внесенні в колективний договір умов, що суперечать законодавству, останні не мають сили, є нікчемними і застосовуватися не можуть. Водночас ст. 13 КЗпПУ і ст. 7 Закону України «Про колективні договори і угоди» допускають можливість внесення в колективні договори умов, що поліпшують становище працівників порівняно із законодавством (надають додаткові трудові і соціально-побутові пільги працівникам, а також додаткові гарантії).

Колективний договір укладається на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності і господарювання, які використовують найману працю і мають права юридичної особи.



У колективному договорі встановлюють взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, зокрема:

- зміни в організації виробництва і праці;
- забезпечення продуктивної зайнятості;
- нормування і оплати праці, встановлення форм, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій та ін.);
- встановлення гарантій, компенсацій, пільг;
- участі трудового колективу у формуванні, розподілі і використанні прибутку підприємства, установи, організації;
- режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку;
- умов і охорони праці;
- забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення і відпочинку працівників;



- гарантій діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій трудящих;
- умови регулювання фондів оплати праці.

Колективний договір підлягає реєстрації місцевими органами державної виконавчої влади. Він набирає чинності з дня його підписання представниками сторін або з дня, зазначеного у ньому. Після закінчення строку чинності колективний договір продовжує діяти до того часу, поки сторони не укладуть новий або не переглянуть чинний, якщо інше не передбачено договором.

У разі реорганізації підприємства колективний договір зберігає чинність протягом строку, на який його укладено, або може бути переглянутий за згодою сторін. У разі ліквідації підприємства колективний договір діє протягом усього строку проведення ліквідації.

### **3. Особливості регулювання трудових відносин за участю юридичної особи – суб'єкта малого підприємництва, фізичної особи – підприємця**

Трудові відносини за участю роботодавця – *суб'єкта малого підприємництва, який є юридичною особою*, мають певні особливості:

- на трудові відносини поширюються мінімальні соціальні гарантії, встановлені законодавством;
- роботодавець – суб'єкт малого підприємництва самостійно затверджує правила внутрішнього трудового розпорядку з дотриманням вимог законодавства до їх змісту;
- для роботодавця не встановлюється броня для прийняття на роботу осіб, які потребують соціального захисту, та не покладається обов'язок щодо створення робочих місць для інвалідів;
- звільнення неповнолітніх працівників проводиться без отримання згоди служби у справах неповнолітніх;
- роботодавець має право самостійно встановлювати режим роботи, що передбачає зайнятість у загальні вихідні дні, дні державних і релігійних свят. Залучати працівників до роботи відповідно до графіка, що затверджується роботодавцем, а також використовувати режим роботи, що передбачає підсумований облік робочого часу або поділ робочого дня на частини з дотриманням загальних вимог щодо тривалості робочого часу (погоджується із профспілкою за наявністю);

- роботодавець зобов'язаний виплачувати заробітну плату в строки, встановлені трудовим договором, але не рідше ніж один раз на місяць;
- місцеві органи виконавчої влади разом з територіальними органами з нагляду за охороною праці визначають підприємства, що надають роботодавцям – суб'єктам малого підприємництва платні послуги з проведення інструктажу з охорони праці та пожежної безпеки, обстеження умов охорони праці та пожежної безпеки з метою розроблення відповідних рекомендацій.

Особливості праці за трудовим договором з роботодавцем – фізичною особою:

- праця фізичних осіб використовується на підставі трудового договору (укладається в письмовій формі та реєструється у відповідному органі державної служби зайнятості в книзі реєстрації трудових договорів не пізніше ніж протягом тижня після початку роботи в трьох примірниках);
- роботодавець – фізична особа – зобов'язаний вести трудові книжки працівників, які перебувають з ним у трудових відносинах. Записи у трудовій книжці засвідчуються органом державної служби зайнятості, який проводить реєстрацію трудових договорів;
- робочий час встановлюється відповідно до законодавства;
- вихідні дні надаються працівникові відповідно до трудового договору або за домовленістю сторін;
- тривалість щорічної оплачуваної відпустки працівника не може бути меншою від встановленої законодавством. Більша тривалість відпустки може встановлюватися колективним договором (якщо такий укладався), трудовим договором.



### Запитання для самоперевірки

1. Що Конституція України передбачає під поняттям «право на працю»?
2. Які відносини регулює трудове право?
3. Назвіть джерела трудового права.
4. Дайте визначення соціального партнерства.
5. Які форми соціального партнерства вам відомі?
6. Які відносини регулюються колективним договором?
7. Порівняйте поняття колективного та трудового договорів.
8. Назвіть особливості регулювання трудових відносин за участю юридичної особи – суб'єкта малого підприємництва, фізичної особи – підприємця.

## § 66–67. Трудовий договір

### 1. Поняття, сторони та умови трудового договору

Трудовий договір є одним з основних способів реалізації права на працю. Він має індивідуальний характер.



#### Норма закону

*Трудовий договір – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, і підпорядковуватися внутрішньому трудовому розпорядку, а власник зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.*

Трудовий договір укладається (змінюється) у випадках, передбачених законодавством, нормативними актами роботодавця, колективним договором, *на підставі:*

- призначення на посаду;
- обрання на посаду;
- результатів конкурсу;
- рішення суду.

Сторонами трудових відносин є працівник та роботодавець.

Працівник	Роботодавець
Фізична особа, яка вступила в трудові відносини на підставі трудового договору	Юридична (підприємство, установа, організація) або фізична особа, яка в межах трудових відносин використовує працю фізичних осіб
Працівником може бути особа, яка досягла 16-річного віку. За згодою одного з батьків можливе працевлаштування з 15 років, а з 14 років дозволяється прийом на роботу з метою підготовки особи до освоєння професії	Роботодавцем може бути фізична особа, яка має повну цивільну дієздатність. Юридична особа може бути роботодавцем незалежно від організаційно-правової форми, форми власності, підпорядкування та інших ознак

Конкретним змістом договору є сукупність умов, які визначають права, обов'язки та відповідальність сторін. Залежно від порядку встановлення розрізняються два види умов трудового договору.

## Умови трудового договору

Умови, що визначаються угодою сторін		Умови, що встановлюються законодавством про працю
Обов'язкові умови, без домовленості про які трудовий договір вважається недійсним	Факультативні (додаткові), за відсутності яких трудовий договір може бути укладеним	Умови трудового договору
<ul style="list-style-type: none"> <li>• про трудову функцію;</li> <li>• про місце роботи;</li> <li>• про строк дії договору;</li> <li>• про розмір винагороди за роботу;</li> <li>• про час початку виконання трудової функції</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• умови, що зазначені в законодавстві (про встановлення випробування, про неповний робочий день);</li> <li>• умови, що визначаються сторонами при укладанні договору (забезпечення житлом, надання для дитини працівника місця в дошкільному дитячому закладі)</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• про охорону праці;</li> <li>• про мінімальний розмір заробітної плати;</li> <li>• про дисциплінарну та матеріальну відповідальність</li> </ul>

Якщо сторони прийняли додаткові умови, то вони стають обов'язковими для виконання. Крім того, у трудовому праві закріплене важливе положення, що умови договору про працю, які погіршують становище робітника в порівнянні із законодавством про працю, є недійсними.

## 2. Випробувальний строк

При укладенні трудового договору угодою сторін може бути обумовлено випробування з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається. Умова про випробування повинна бути застережена в наказі про прийняття на роботу. В цей період на робітника поширюється законодавство про працю.



**Буква закону – Кодекс законів про працю України****Ст. 27. Строк випробування при прийнятті на роботу**

Строк випробування при прийнятті на роботу, якщо інше не встановлено законодавством України, не може перевищувати *трьох місяців*, а в окремих випадках, за погодженням з відповідним виборним органом первинної профспілкової організації, – *шести місяців*.

Строк випробування при прийнятті на роботу робітників не може перевищувати *одного місяця*.

Якщо працівник в період випробувань був відсутній на роботі у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або з інших поважних причин, строк випробування може бути продовжено на відповідну кількість днів, протягом яких він був відсутній.

Якщо протягом строку випробування встановлено невідповідність працівника роботі, на яку його прийнято, то роботодавець вправі розірвати з ним трудовий договір в межах цього строку. Коли строк випробування закінчився, а працівник продовжує працювати, то він вважається таким, що витримав випробування.

**3. Форма трудового договору. Контракт**

Важливою особливістю трудового договору є його форма. Форма укладення трудового договору може бути як усною, так і письмовою.

**Буква закону – Кодекс законів про працю України****Ст. 24. Укладення трудового договору**

Трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим:

- 1) при організованому наборі працівників;
- 2) при укладенні трудового договору про роботу в районах із особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я;
- 3) при укладенні контракту;
- 4) у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору в письмовій формі;
- 5) при укладенні трудового договору з неповнолітнім;
- 6) в інших випадках, передбачених законодавством України.

Особливою формою трудового договору є *контракт*, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін

(у тому числі й матеріальна), умови матеріального забезпечення й організація праці, умови розірвання договору (у тому числі дострокового) можуть встановлюватися угодою сторін.

*Контракт відрізняється від звичайної письмової форми трудового договору тим, що укладається тільки:*

- у випадках, передбачених законом;
- з тими категоріями працівників, які зазначені в законі;
- виключно в письмовій формі;
- на визначений строк;
- може містити конкретні показники, що їх має забезпечити працівник, а також зобов'язання роботодавця щодо створення додаткових умов працівникові для стимулювання високопродуктивної праці;
- може містити додаткові, порівняно із законодавством, умови матеріальної відповідальності та припинення трудових правовідносин.

#### **4. Строки та порядок укладення трудового договору. Трудова книжка**

Види трудових договорів розрізняють *залежно від строків укладання:*

- безстрокові, що укладаються на невизначений строк;
- на визначений строк, встановлений за погодженням сторін;
- такі, що укладаються на час виконання певної роботи.

Найрозповсюдженішим видом трудового договору є безстроковий. Строкові трудові договори можуть укладатися лише у виняткових випадках, коли характер і умови праці не дозволяють їх укладати на невизначений строк (робота має сезонний характер); коли це відповідає інтересам робітника; у випадках, безпосередньо передбачених законом (з керівником підприємства, з особами, обраними на виборні посади, при організованому наборі на роботу тощо). Якщо після закінчення строку трудового договору трудові відносини фактично тривають і жодна зі сторін не вимагає їх припинення, дія цього договору вважається продовженою на невизначений строк.

Форму трудового договору необхідно відрізнити від порядку оформлення трудових правовідносин.

Трудове законодавство встановлює єдині вимоги щодо порядку укладення трудового договору. Передбачено, що при укладенні трудового договору роботодавець має право вимагати від особи, котра наймається на роботу, тільки певний перелік документів.



Працівникам, що стають на роботу вперше, трудова книжка оформляється не пізніше п'яти днів після прийняття на роботу. До трудової книжки заносяться відомості про роботу, заохочення та нагороди за успіхи в роботі. Відомості про стягнення до неї не заносяться.

Забороняється при укладенні трудового договору вимагати від осіб відомості про партійну і національну приналежність, походження, прописку та документи, подання яких не передбачено законодавством. Разом із тим законодавство передбачає подання додаткових документів у тих випадках, коли обійняття посади чи виконання певної роботи вимагає певної освіти або кваліфікації (диплом про освіту, посвідчення електрика, водія тощо). Крім того, трудове законодавство забороняє укладати трудовий договір з особою, якій запропонована робота протипоказана за станом здоров'я згідно з медичним висновком.

Трудовий договір оформляється наказом чи розпорядженням роботодавця про зарахування працівника на роботу. Він вважається укладеним і тоді, коли наказ чи розпорядження про прийняття на роботу не було видано, але робітник фактично був допущений до роботи.

## 5. Переведення та переміщення. Відсторонення від роботи



### Норма закону

*Переведення – це такий стан трудової діяльності працівника, що веде до зміни суттєвих умов трудового договору.*

Переведення допускається тільки за згодою працівника. Не вважається переведенням на іншу роботу і не потребує згоди працівника переміщення.

### Норма закону

**Переміщення** – такий стан трудової діяльності працівника, що не потребує його згоди та відбувається в рамках того самого підприємства, установи, організації і веде до зміни робочого місця, структурного підрозділу у тій самій місцевості, доручення роботи на іншому механізмі або агрегаті у межах спеціальності, кваліфікації чи посади, обумовленої трудовим договором.

Найпоширенішою є класифікація видів переведень залежно від строків на тимчасові та постійні. До *тимчасових* належать переведення:

- на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором;
- у разі простою;
- за клопотанням третіх осіб, які не є стороною трудового договору (військкомату, батьків неповнолітнього працівника тощо).

Щодо тимчасових переведень, то вони, як виняток, допускаються і без згоди працівника, якщо робота не протипоказана за станом здоров'я, зокрема:

- для відвернення і ліквідації стихійного лиха, епідемій, епізоотій, виробничих аварій;
- за інших обставин, які ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей.

*Постійні переведення* спричиняються через різні обставини, зокрема потребу зміни місця й роду виконуваної роботи; зміни істотних умов праці; удосконалення організації праці; спрощення структури управління виробництвом тощо. Постійні переведення класифікуються за такими *підставами*:

- постійне переведення на іншу роботу на тому самому підприємстві;
- на іншу або таку саму роботу, але на інше підприємство;
- на іншу або таку саму роботу, але до іншої місцевості.

Отже, переведення (як тимчасові, так і постійні) здійснюються, як правило, тільки за згодою працівника.

*Відсторонення від роботи* полягає в тому, що працівник тимчасово не допускається до виконання обов'язків, передбачених трудовим договором.

#### Підстави відсторонення працівника від роботи:

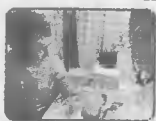


Перебування працівника у стані алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння





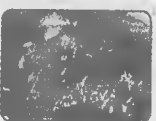
Коли працівник є бактеріоносієм або перебував у контакті з інфекційними хворими



У разі ухилення від профілактичного щеплення або медичного огляду працівників, які відповідно до законодавства підлягають обов'язковому медичному огляду



Порушення вимоги охорони праці, незастосування встановлених нормами засобів індивідуального чи колективного захисту та (або) робітника, який не пройшов у встановлений законодавством строк інструктаж з охорони праці чи пожежної безпеки



Наявність достатніх підстав, які дають підстави вважати, що виконання працівником трудових обов'язків може загрожувати життю та здоров'ю людей, спричинити шкоду вихованню дітей та молоді, майну роботодавця або інших осіб (на час службового розслідування)

## 6. Припинення трудового договору

Трудове законодавство України, встановлюючи норми стосовно припинення трудового договору, забезпечує захист права людини на працю, на створення стабільних трудових правовідносин, подолання плинності робочої сили, а також попереджує свавілля роботодавців, які намагаються позбавитися від «небажаних» працівників.



### Норма закону

*Припинення трудового договору – це одностороннє волевиявлення працівником чи власником або на вимогу особи, яка не є стороною трудового договору, направлене на розірвання трудових правовідносин.*

*Припинення трудового договору допускається лише за дотримання таких умов:*

- існують законні підстави його припинення;
- дотримується встановлений порядок звільнення з роботи.

Передбачені діючим трудовим законодавством *підстави припинення трудового договору* (контракту) в залежності від того, хто виступає ініціатором припинення, поділяються на чотири групи:

- з ініціативи обох сторін;
- з ініціативи працівника;

- з ініціативи власника;
- з ініціативи органів, які не є сторонами договору.

*За взаємною згодою обох сторін* будь-який вид договору можна припинити в будь-який час, про який домовилися сторони.

*За ініціативи працівника* можна припинити договір, укладений на невизначений строк, у будь-який час, але працівник повинен попередити письмово роботодавця за 2 тижні про своє бажання звільнитися, не обов'язково вказуючи причини звільнення.

По закінченні строку попередження працівник має право припинити роботу, а роботодавець зобов'язаний провести з ним розрахунок та видати трудову книжку. Завчасне попередження має юридичне значення: протягом вказаного строку (двох тижнів) ні адміністрація не має права в односторонньому порядку звільнити працівника, ні сам працівник не може самовільно залишити роботу. Але за взаємною домовленістю сторін можливе припинення трудового договору. Після спливу строку попередження, якщо договір не розірваний і працівник продовжує працювати, не наполягає на звільненні, договір вважається продовженим.

Розірвання трудового договору з *ініціативи власника або уповноваженого ним органу* вичерпно регламентується трудовим законодавством.

### Підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника

5. Нез'явлення на роботу протягом більше чотирьох місяців підряд унаслідок тимчасової непрацездатності

6. Поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу

1. Зміни в організації виробництва (ліквідація, реорганізація, скорочення штату працівників та інші підстави)

4. Прогул (у тому числі відсутність на роботі більше 3 годин протягом робочого дня) без поважних причин

7. Поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння

2. Виявлення невідповідності працівника займаній посаді внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я

3. Систематичне невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором

8. Вчинення за місцем роботи розкрадання (у тому числі і дрібного) майна власника, встановлене вироком суду

При скороченні чисельності штату перевагами на залішення на роботі користуються: працівники з більш високою кваліфікацією і продуктивністю праці; працівники, які, при рівних умовах продуктивності праці і кваліфікації, мають двох і більше утриманців, у їхніх сім'ях, крім них, немає інших працівників із самостійним заробітком; з тривалим безперервним стажем роботи на цьому підприємстві тощо.

Крім вищезазначених, чинне законодавство встановлює додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника з окремими категоріями працівників за певних умов: одноразового грубого порушення трудових обов'язків керівником підприємства, його заступниками, головним бухгалтером підприємства та іншими службовими особами; винних дій працівника, який безпосередньо обслуговує грошові, товарні або культурні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довіри до нього з боку власника; вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи.



### Розв'яжіть ситуацію

1. Цирульник Щипаченко 12 грудня 2010 р. подав заяву про розірвання трудового договору за власною ініціативою, не погодившись з критичним зауваженням власника щодо його креативного відношення до моделювання зачісок. 17 грудня 2010 р. він вирішив продовжувати працювати і відкликати свою заяву.

- Чи має він на це право?

2. Петро Вишня, майстер будівельної організації, працюючи у себе в саду, впав з дерева і зламав ногу. Лікування тривало майже 4,5 місяця. Коли він повернувся на роботу і подав листок тимчасової непрацездатності (лікарняний), виявилось, що вже підготовлено наказ про його звільнення.

- Чи матиме законну силу цей наказ?



### Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення трудового договору.
2. Які ви знаєте умови трудового договору?
3. Для яких категорій робітників не встановлюється випробувальний строк?
4. Які форми та види трудового договору передбачені трудовим законодавством?
5. Чим переведення відрізняється від переміщення?
6. Які існують підстави для припинення трудового договору?

## § 68–69. Робочий час та час відпочинку

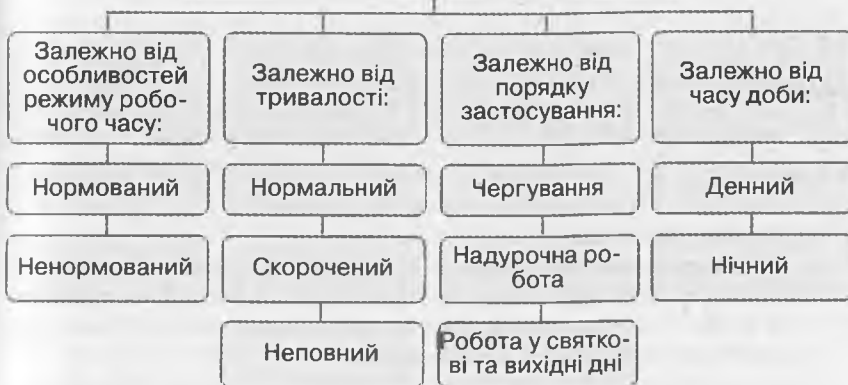
### 1. Робочий час

#### Норма закону

*Робочим вважається час, протягом якого працівник відповідно до законодавства, колективного договору, правил внутрішнього трудового розпорядку і режиму роботи тощо повинен перебувати на своєму робочому місці і виконувати роботу, обумовлену трудовим договором.*

До складу робочого часу включається час виконання працівником трудових обов'язків, підготовчо-завершальний період та час перерв для задоволення особистих потреб, обігрівання тощо. Існує декілька класифікацій видів робочого часу.

#### Класифікації видів робочого часу



*Нормований робочий час* буває нормальної тривалості, скорочений і неповний. Кодекс законів про працю України встановлює *нормальну* тривалість робочого часу – 40 годин на тиждень. Колективним чи трудовим договором може бути встановлена менша норма. Поряд із нормальним робочим часом існують інші види робочого часу.

*Скорочений робочий час* передбачається законодавством для певних категорій працівників. Ці межі, встановлені законом, мають обов'язковий характер і не можуть бути змінені умовами колективного чи трудового договорів. Скорочення робочого часу не відбивається на розмірі оплати праці – вона є такою самою, як і за нормальної тривалості робочого часу. Скорочена тривалість робочого часу встановлюється:

## ПРАВОЗНАВСТВО



Для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) – 24 години на тиждень



Для працівників, зайнятих на роботах із шкідливими умовами праці, – не більш як 36 годин на тиждень



Для окремих категорій працівників (учителів, лікарів та інших)



За рахунок власних коштів на підприємствах і в організаціях може встановлюватися для жінок, які мають дітей віком до 14 років або дитину-інваліда

*Неповний робочий час* встановлюється трудовим договором. На відміну від скороченого робочого часу оплата праці здійснюється пропорційно відпрацьованому часу. Неповний робочий час може бути за згодою з власником встановлено для будь-якого працівника, але в деяких випадках власник зобов'язаний на прохання працівника встановити неповний робочий день чи неповний робочий тиждень:

- для вагітної жінки;
- для жінки, яка має дитину віком до 14 років або дитину-інваліда, у тому числі таку, що знаходиться під її опікуванням;
- для особи, яка здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку.

*Ненормований робочий день* є особливою умовою праці, яка допускається законодавством тільки для певної категорії працівників (адміністративного, управлінського, технічного й господарчого персоналу; осіб, праця яких не піддається обліку в часі, – консультанти, агенти, інструктори тощо). Тривалість праці цих працівників обмежена не кількістю годин, а колом функціональних обов'язків. Особливістю ненормованого робочого дня є те, що тут допускається епізодичний переробіток понад нормальну тривалість робочого часу, який компенсується не підвищеною оплатою (як надурочна робота), а наданням додаткової відпустки до 7 календарних днів. Ця умова повідомляється працівнику при укладенні трудового договору чи контракту.

*Надурочною вважається робота* понад встановлену тривалість робочого часу.

**Буква закону – Кодекс законів про працю України**

**Ст. 62. Обмеження надурочних робіт**

Надурочні роботи, як правило, не допускаються.

Власник або уповноважений ним орган може застосовувати надурочні роботи лише у виняткових випадках, що визначаються законодавством в частині третій цієї статті.

Власник або уповноважений ним орган може застосовувати надурочні роботи тільки у таких виняткових випадках:

1) при проведенні робіт, необхідних для оборони країни, а також відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії і негайного усунення їх наслідків;

2) при проведенні громадсько необхідних робіт по водопостачанню, газопостачанню, опаленню, освітленню, каналізації, транспорту, зв'язку – для усунення випадкових або несподіваних обставин, які порушують правильне їх функціонування;

3) при необхідності закінчити почату роботу, яка внаслідок непередбачених обставин чи випадкової затримки з технічних умов виробництва не могла бути закінчена в нормальний робочий час, коли припинення її може призвести до псування або загибелі державного чи громадського майна, а також у разі необхідності невідкладного ремонту машин, верстатів або іншого устаткування, коли несправність їх викликає зупинення робіт для значної кількості трудящих;

4) при необхідності виконання вантажно-розвантажувальних робіт з метою недопущення або усунення простою рухомого складу чи скупчення вантажів у пунктах відправлення і призначення;

5) для продовження роботи при нез'явленні працівника, який заступає, коли робота не допускає перерви; в цих випадках власник або уповноважений ним орган зобов'язаний негайно вжити заходів до заміни змінника іншим працівником.

**Ст. 63. Заборона залучення до надурочних робіт**

До надурочних робіт забороняється залучати:

1) вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років;

2) осіб, молодших вісімнадцяти років;

3) працівників, які навчаються в загальноосвітніх школах і професійно-технічних училищах без відриву від виробництва, в дні занять.

Жінки, які мають дітей віком від трьох до чотирнадцяти років або дитину-інваліда, можуть залучатись до надурочних робіт лише за їх згодою. Залучення інвалідів до надурочних робіт можливе лише за їх згодою і за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям.

Нічним вважається час з 22 до 6 години доби. При роботі в нічний час встановлена тривалість роботи (зміни) скорочується на одну годину. Це правило не поширюється на працівників, для яких уже передбачено скорочення робочого часу (для осіб, які працюють у шкідливих для здоров'я умовах). Забороняється залучення до роботи в нічний час вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, та осіб, молодших вісімнадцяти років.

## 2. Час відпочинку. Особливості праці у вихідні, святкові та неробочі дні

Кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням працівникам днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня для тих чи інших професій та тривалості роботи в нічний час. Мінімальна тривалість відпочинку, оплачуваних щорічних відпусток, вихідні та святкові дні, а також інші умови часу відпочинку визначаються законом.



### Норма закону

*Часом відпочинку слід вважати період, упродовж якого працівник звільняється від виконання трудових обов'язків, та використовує цей час на власний розсуд.*

Перерви для відпочинку і харчування не включаються в робочий час. Їх тривалість не повинна перевищувати двох годин. Мінімальна тривалість перерви для відпочинку законодавством не встановлена. Її визначення відноситься до компетенції трудового колективу, уповноваженого вирішувати це питання при затвердженні правил внутрішнього трудового розпорядку. Очевидно, її тривалість повинна бути такою, щоб перерва виконувала своє призначення: за час перерви працівники повинні встигнути відпочити і прийняти їжу. Поширена практика надання працівникам перерви для відпочинку і приймання їжі тривалістю одна година не виправдовує себе через відсутність на більшості підприємств умов для ефективного використання часу перерви з метою відпочинку.



### Перерва для відпочинку і харчування

Тривалість такої перерви не може бути більше 2 годин і вона повинна надаватися через 4 години після початку роботи

### Вихідні дні

При п'ятиденному робочому тижні надається 2 вихідних дні на тиждень, а при шестиденному – один. Тривалість щотижневого безперервного відпочинку повинна бути не менш як 42 години

### Святкові та неробочі дні

Ці дні встановлені законодавчо:  
1 січня – Новий рік;  
7 січня – Різдво Христове;  
8 березня – Міжнародний жіночий день та інші

### Щорічні відпустки

Громадянам, які перебувають у трудових відносинах, надаються щорічні (основні та додаткові) відпустки із збереженням на їх період робочого місяця (посади) і заробітної плати

Коли в законодавстві про працю говориться про вихідні дні, то маються на увазі насамперед вихідні дні працівника. Вихідні дні за календарем далеко не завжди є вихідними днями працівників. Вихідні дні підприємства також можуть не збігатися з вихідними днями працівника. Потрібно звернути увагу на ту обставину, що в період, коли підприємство не працює, є працівники, які здійснюють його охорону і виконують інші невідкладні роботи.

За загальним правилом, кількість вихідних днів встановлюється з розрахунку на календарний тиждень. Тільки при режимі *підсумованого обліку* робочого часу за рахунок продовження тривалості роботи протягом дня (зміни) вихідні дні можуть чергуватися з робочими днями (через один, два, три чи інше число днів).

Загальні правила про вихідні дні встановлюються на підприємствах, в установах, організаціях відповідно до законодавства правилами внутрішнього трудового розпорядку, що затверджуються трудовими колективами. Ними визначається насамперед тривалість робочого тижня. Вона може становити п'ять чи шість робочих днів. Відповідно працівникам надається один чи два вихідні дні. Загальним вихідним днем є неділя. Другий вихідний день (при п'ятиденному робочому тижні) має надаватися, як правило, підряд із загальним вихідним днем.



### 3. Поняття та види відпусток



#### Норма закону

*Відпустка – найтриваліший вид часу відпочинку, який передбачає тимчасове оплачуване або безоплатне звільнення роботодавцем працівника від виконання трудових обов'язків протягом встановленої законом або за угодою сторін кількості календарних днів із збереженням за ним місця роботи на цей період.*

Відповідно до Кодексу законів про працю і Закону України «Про відпустки» встановлені такі *види відпусток*:

- *щорічні* включають основну відпустку (тривалість не менш ніж 24 к/д), додаткову відпустку за роботу зі шкідливими і важкими умовами праці (тривалістю до 35 к/д), додаткову відпустку за особливий характер роботи (тривалістю до 35 к/д);
- *додаткові* відпустки у зв'язку з навчанням без відриву від виробництва;
- *творча* відпустка (для завершення дисертаційного дослідження, написання підручника і т. ін.);
- *соціальні* відпустки, що включають відпустку для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, додаткову відпустку жінці, що має двох або більше дітей у віці до 15 років;
- *відпустка без збереження заробітної плати.*

Право на основну чи додаткову відпустку в перший рік роботи працівник має після шести місяців безперервної праці на даному підприємстві, а за другий і наступні роки щорічно відпустки надаються в будь-який час відповідно до графіка черговості надання відпусток.

Категорії працівників	Кількість календарних днів (далі – к/д) щорічної основної відпустки	Загальна тривалість щорічних основної та додаткових відпусток
Працівники, що мають право на відпустку за загальним правилом	24 к/д за відпрацьований робочий рік	Не може перевищувати 59 к/д
Промислово-виробничий персонал вугільної, металургійної, електроенергетичної промисловості	24 к/д зі збільшенням за кожні два відпрацьовані роки на 2 к/д, але не більш як 28 к/д	Не може перевищувати 69 к/д
Керівні, педагогічні, науково-педагогічні працівники освіти та наукові працівники	До 56 к/д	Не може перевищувати 59 к/д



## Закінчення таблиці

Категорії працівників	Кількість календарних днів (далі – к/д) щорічної основної відпустки	Загальна тривалість щорічних основної та додаткових відпусток
Інваліди I і II груп, Інваліди III групи	30 к/д 26 к/д	Не може перевищувати 59 к/д
Неповнолітні особи	31 к/д	

Щорічні відпустки за бажанням працівника в зручний для нього час надаються:

- особам віком до вісімнадцяти років;
- інвалідам;
- жінкам перед відпусткою у зв'язку з вагітністю та пологами або після неї;
- самотній матері (батьку), які виховують дитину без батька (матері);
- опікунам, піклувальникам або іншим самотнім особам, які фактично виховують одного або більше дітей віком до 15 років за відсутності батьків;
- дружинам (чоловікам) військовослужбовців;
- ветеранам праці та особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною;
- ветеранам війни, особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною;
- батькам-вихователям дитячих будинків сімейного типу;
- в інших випадках, передбачених законодавством, колективним або трудовим договором.

Відкликання з щорічної відпустки допускається за згодою працівника лише для відвернення стихійного лиха, виробничої аварії або негайного усунення їх наслідків, для відвернення нещасних випадків, простою, загибелі або псування майна підприємства.



### Розв'яжіть ситуацію

Працівник Турботливий Максим звернувся до власника підприємства з проханням встановити йому неповний робочий день, оскільки він доглядає хворого батька. Свідченням цієї обставини є медична довідка. Власник відповів відмовою, мотивуючи тим, що його підприємство збиткове і він не має можливості тримати працівників з неповним робочим днем.

- Чи правомірні дії власника даного підприємства?



### Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення робочого часу.
2. Які існують класифікації видів робочого часу?

3. Чим відрізняється ненормований робочий день від надурочної роботи?
4. Назвіть відомі вам види відпочинку.
5. Дайте визначення поняття «відпустка».
6. Схарактеризуйте щорічні основні та додаткові відпустки.

## § 70–71. Трудова дисципліна. Дисциплінарна відповідальність. Матеріальна відповідальність

### 1. Поняття трудової дисципліни. Правила внутрішнього трудового розпорядку



#### Норма закону

*Дисципліна праці – це сукупність правил, які регулюють поведінку учасників трудових відносин, зокрема їх обов'язки.*

Трудова дисципліна має подвійний характер і передбачає взаємні зобов'язання двох сторін трудового договору:

- з однієї сторони, є обов'язок роботодавця створювати працівнику умови праці, необхідні для найбільш ефективного виконання трудової функції;
- з іншої – обов'язок працівника неухильно дотримуватись правил поведінки, встановлених законодавчими актами, локальними нормами та угодами сторін.



#### Буква закону – Кодекс законів про працю України

##### Ст. 140. Забезпечення трудової дисципліни

Трудова дисципліна на підприємствах, в установах, організаціях забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці, методами переконання, виховання, а також заохоченням за сумлінну працю.

У трудових колективах створюється *обстановка нетерпимості* до порушень трудової дисципліни, суворой товариської вимогливості до працівників, які несумлінно виконують трудові обов'язки. Щодо окремих несумлінних працівників застосовуються в необхідних випадках заходи дисциплінарного і громадського впливу.

Власник повинен створювати умови для зростання продуктивності праці, забезпечувати трудову і виробничу дисципліну, неухильно додержувати законодавства про працю і правил охорони праці.

Обов'язки власника або уповноваженого ним органу	Обов'язки працівника
Правильно організувати працю робітників, створювати умови для зростання продуктивності праці	Працювати чесно і сумлінно
Забезпечувати трудову і виробничу дисципліну	Додержуватися трудової і технологічної дисципліни
Неухильно додержуватися законодавства про працю і правил охорони праці	Своєчасно і точно виконувати розпорядження власника або уповноваженого ним органу
Уважно ставитися до потреб і запитів працівників	Дбайливо ставитися до майна власника, з яким укладено трудовий договір
Поліпшувати умови їх праці та побуту	Додержуватися вимог нормативних актів про охорону праці, техніки безпеки та виробничої санітарії

За зразкове виконання трудових обов'язків згідно з законодавством можуть застосовуватись будь-які заохочення: оголошення подяки, нагородження Почесною грамотою, занесення на дошку Пошани, видача премії, представлення до присвоєння почесних звань і нагородження орденами і медалями, що затверджується трудовими колективами в правилах внутрішнього трудового розпорядку. На практиці можуть застосовуватися матеріальні чи моральні (за формою), індивідуальні чи колективні (за суб'єктом) заохочення. Працівникам, які успішно і сумлінно виконують свої трудові обов'язки, надаються переваги та пільги у сфері соціально-культурного та житлово-побутового обслуговування, переваги при просуванні на посаді.

Трудовий розпорядок на підприємствах визначається *Правилами внутрішнього трудового розпорядку*, які затверджуються роботодавцем за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (представниками). Ці правила не можуть суперечити трудовому законодавству, угодам, колективному договору, а також нормативним актам роботодавця, які погоджено із зазначеним органом (представниками).

Основою для розробки місцевих правил внутрішнього трудового розпорядку є *Типові правила внутрішнього трудового розпорядку для працівників і службовців підприємств, статут організацій*. Типові правила є нормативно-правовим актом. Їх норми підлягають безпосередньому застосуванню.

Правилами внутрішнього трудового розпорядку регламентуються:

- організація праці; порядок прийняття і звільнення з роботи працівників;
- основні права та обов'язки працівників і роботодавця;
- робочий час і порядок його використання; час відпочинку;
- заохочувальні виплати та інші заохочення за сумлінну працю і підстави їх застосування;
- відповідальність роботодавця і працівника; інші положення.

## 2. Дисциплінарна відповідальність

Для забезпечення трудової дисципліни, поряд з методами переконання та заохочення, можуть застосовуватися і методи притягнення до дисциплінарної відповідальності та методи впливу.



### Норма закону

*Дисциплінарна відповідальність – це один з видів юридичної відповідальності, що застосовується до порушників трудової дисципліни і полягає в обов'язку працівника відповісти за порушення трудової дисципліни та понести дисциплінарне стягнення, передбачене нормами трудового права.*

### Види дисциплінарної відповідальності

#### Загальна

- відповідальність, що застосовується до всіх категорій працівників і передбачена нормами Кодексу законів про працю України

#### Спеціальна

- відповідальність певних категорій працівників (суддів, прокурорів, працівників міліції, військовослужбовців, залізничників та інших) на підставі статутів і положень про дисципліну

Спеціальна дисциплінарна відповідальність працівників відрізняється від загальної більш широким змістом трудового правопорушення та більш суворими заходами дисциплінарного стягнення чи впливу. До спеціальних нормативно-правових актів про дисципліну належать Статут про дисципліну пра-

цівників зв'язку, Дисциплінарний статут Прокуратури України, Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ та інші.

Спеціальній дисциплінарній відповідальності підлягають працівники деяких галузей народного господарства: зв'язку, залізничного транспорту, гірничодобувної промисловості та інші категорії державних службовців. До певних категорій працівників застосовуються більш суворі вимоги. Наприклад, бездоганні моральні якості є умовою діяльності судді, прокурора, працівника правоохоронних органів держави. Через це зміст дисциплінарних проступків цих категорій працівників набагато ширший. Недотримання ними норм моралі є підставою для спеціальної дисциплінарної відповідальності.

### 3. Дисциплінарне стягнення.

#### Порядок накладення та зняття дисциплінарного стягнення



##### Норма закону

*Дисциплінарні стягнення – це заходи, що вживаються до порушників трудової дисципліни за невиконання трудових обов'язків.*

За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один з таких видів стягнення: *догана* або *звільнення*. Спеціальні нормативно-правові акти (статуту і положення), що поширюються на окремі категорії працівників (державних службовців), можуть містити й інші дисциплінарні стягнення.



##### Буква закону – Кодекс законів про працю України

*Ст. 148. Строк для застосування дисциплінарного стягнення*

Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку.

*Ст. 149. Порядок застосування дисциплінарних стягнень*

До застосування дисциплінарного стягнення власник або уповноважений ним орган повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмові пояснення.

За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення. При обранні виду стягнення власник або уповноважений ним орган повинен врахувати ступінь тяжкості вчиненого проступку, заподіяну ним шкоду, обставини, за яких вчинено проступок, і попередню роботу працівника. Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) і повідомляється працівникові під розписку.

**Ст. 151. Зняття дисциплінарного стягнення**

Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення.

Якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і до того ж проявив себе як сумлінний працівник, то стягнення може бути зняте до закінчення одного року. Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються.

Разом із дисциплінарним стягненням до робітника можуть бути застосовані *заходи дисциплінарного впливу* (позбавлення премії, позбавлення або зменшення винагороди за результатами роботи за рік, позбавлення пільгової путівки в санаторій, перенесення часу надання щорічної відпустки та інші).

#### 4. Матеріальна відповідальність



##### Норма закону

*Матеріальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що полягає в обов'язку працівника відшкодувати збиток, заподіяний підприємству, установі, організації в результаті невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі і порядку.*

Працівники зобов'язані дбайливо ставитися до майна роботодавця і вживати заходів щодо попередження збитків. Вони несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків. Суб'єктами матеріальної відповідальності можуть бути лише працівники, які перебувають у трудових відносинах з роботодавцем.

При покладанні матеріальної відповідальності гарантуються права і законні інтереси працівників шляхом встановлення відповідальності тільки за пряму дійсну шкоду, лише в межах

і порядку, передбачених законодавством, і за умови, коли така шкода заподіяна підприємству, установі, організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника.

Застосування матеріальної відповідальності можливе тільки за наявності складу *дисциплінарного проступку*.

**Наявність майнового збитку**

Збиток – реальне зменшення майна.  
Працівник не несе відповідальності за упущену вигоду

**Протиправна поведінка працівника**

**Причинний зв'язок між протиправним діянням і заподіяним збитком**

**Вина працівника у формі умислу чи необережності**

Матеріальна відповідальність за шкоду, нанесену роботодавцю під час виконання трудових обов'язків, накладається на працівника за умови, якщо *шкода нанесена з його вини*. Для притягнення до відповідальності працівника за нанесену ним матеріальну шкоду правове значення має будь-яка форма вини (умисел чи необережність). Наявність вини працівника зобов'язаний доводити роботодавець. Разом з тим матеріально відповідальні особи за обставин виявлення у них недостачі матеріальних цінностей припускаються винними і для звільнення їх від матеріальної відповідальності повинні самі доводити відсутність їх вини.

Працівник несе матеріальну відповідальність за шкоду, нанесену роботодавцю лише за наявності прямої дійсної шкоди (у випадках розкрадання майна, його псування). Не отримані доходи не враховуються (не отримання запланованого прибутку у зв'язку з тим, що працівник був відсутній на роботі без поважних причин, не відшкодовуються).

Наступною умовою настання матеріальної відповідальності є *протиправність поведінки працівника*, яка виявилася в тому, що працівник не виконав вимог правової норми дбайливо ставитися до майна роботодавця. Не визнаються протиправною поведінкою, наприклад, дії санітарного лікаря, який знищує харчові продукти, визнані непридатними для вживання в їжу.

Важливою умовою настання матеріальної відповідальності є *наявність причинного зв'язку між протиправною поведін-*

кою та шкодою. Наприклад, керівник підприємства, закладу організації та їх заступники несуть матеріальну відповідальність за неправильний підхід до обліку та збереження матеріальних цінностей та грошових коштів.

Залежно від форми вини матеріальна відповідальність працівників має такі види: *обмежену, повну і підвищену (випадки, коли фактичний розмір шкоди перевищує її номінальний розмір).*

#### Обмежена матеріальна відповідальність

Працівники несуть відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку (ст. 133 КзпПУ)

#### Повна матеріальна відповідальність

Шкода відшкодовується в повному обсязі (ст. 134, 135-1 КзпПУ)

#### Підвищена (кратна) матеріальна відповідальність

Застосовується, коли шкода заподіяна розкраданням, умисним зіпсуттям, недостачею або втратою окремих видів майна (ст. 135 КзпПУ)



### Буква закону – Кодекс законів про працю України

#### Ст. 134. Випадки повної матеріальної відповідальності

Відповідно до законодавства працівники несуть матеріальну відповідальність у повному розмірі шкоди, заподіяної з їх вини підприємству, установі, організації, у випадках, коли:

1) між працівником і підприємством, установою, організацією відповідно до статті 135-1 цього Кодексу укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей;

2) майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами;

3) шкоди завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку;

4) шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані;

5) шкоди завдано недостачею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеці-



ального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування;

6) відповідно до законодавства на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків;

7) шкоди завдано не при виконанні трудових обов'язків;

8) службова особа, винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу;

9) керівник підприємства, установи, організації всіх форм власності, винний у несвоєчасній виплаті заробітної плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсацій за порушення строків її виплати і за умови, що Державний бюджет України та місцеві бюджети, юридичні особи державної форми власності не мають заборгованості перед цим підприємством.

**Ст. 135<sup>2</sup>. Колективна (бригадна) матеріальна відповідальність**

При спільному виконанні працівниками окремих видів робіт, зв'язаних із зберіганням, обробкою, продажем (відпуском), перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей, коли неможливо розмежувати матеріальну відповідальність кожного працівника і укласти з ним договір про повну матеріальну відповідальність, може запроваджуватися колективна (бригадна) матеріальна відповідальність.

Притягнення працівника до матеріальної відповідальності є особливим засобом правового впливу, що гарантує працівнику охорону заробітної плати від надмірних утримань та виховує у працівника дбайливе ставлення до майна роботодавця.

Одночасно трудове законодавство покладає на роботодавця обов'язок відшкодувати працівнику матеріальну шкоду у вигляді неотриманого заробітку в результаті незаконного позбавлення його можливості працювати. Зокрема незаконного відсторонення працівника від роботи, його звільнення або переведу на іншу роботу; відмови роботодавцем від виконання або несвоєчасного виконання рішення органу по розгляду трудових спорів або суду; затримки роботодавцем видачі працівнику трудової книжки; внесення в трудову книжку невірної або не відповідної законодавству формулювання причини звільнення.

Роботодавець несе матеріальну відповідальність за затримку виплати заробітної плати (оплати відпустки, виплат при звільненні тощо) в розмірі відповідних виплат.



### Розв'яжіть ситуацію

Бригада мулярів та фахівців з приклеювання шпалер у складі 10 осіб працювала на будівництві житлового будинку в центрі міста. Муляр Святонавкруги Олена вирішила відсвяткувати особисту подію. Приводом став вступ доньки до коледжу. На святкування вона запросила до приміщення, де відбувалася завершальна стадія будівництва, бригаду мулярів та каменярів. Після закінчення свята хтось із присутніх забув закрити водопровідний кран, внаслідок чого приміщення двох поверхів будинку виявилися залитими водою та були зіпсовані будівельні матеріали.

- Визначте вид юридичної відповідальності. Хто повинен відшкодувати збитки та в якому розмірі?



### Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення трудової дисципліни.
2. Як приймаються правила внутрішнього трудового розпорядку?
3. Які види дисциплінарного стягнення накладаються на порушника трудової дисципліни?
4. Які заходи дисциплінарного впливу можуть бути застосовані за порушення трудової дисципліни?
5. Назвіть підстави настання та види матеріальної відповідальності.

## § 72–73. Індивідуальні та колективні трудові спори. Оплата праці. Охорона праці

### 1. Індивідуальні трудові спори



#### Норма закону

*Індивідуальні трудові спори – це неврегульовані розбіжності між працівником і роботодавцем з питань застосування законодавчих та інших нормативно-правових актів про працю або зміни умов трудового договору. Індивідуальні трудові спори є найпоширенішими серед трудових спорів.*



#### Буква закону – Кодекс законів про працю України

*Ст. 221. Органи, які розглядають трудові спори*

Трудові спори розглядаються:

- 1) комісіями по трудових спорах;
- 2) районними (міськими) судами.

Такий порядок розгляду трудових спорів, що виникають між працівником і власником або уповноваженим ним органом, застосовується незалежно від форми трудового договору.

Створення комісій з трудових спорів (надалі – КТС) передбачено на підприємствах, в установах, організаціях із числом працюючих не менш як 15 осіб. КТС обирається на загальних зборах (конференції) трудового колективу підприємства. Визначаються порядок обрання, чисельність, склад і строк повноважень комісії. При цьому кількість робітників у складі комісії з трудових спорів підприємства повинна бути не менше половини її складу. КТС обирає зі свого складу голову, його заступників і секретаря комісії.

КТС є обов'язковим первинним органом з розгляду трудових спорів, що виникають на підприємствах, в установах, організаціях. Працівник може звернутися до КТС із заявою про розгляд індивідуального трудового спору, якщо розбіжності не були врегульовані під час безпосередніх переговорів з роботодавцем.

Працівник може звернутися до КТС у 3-місячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення права

Заява працівника, що надійшла до комісії, підлягає обов'язковій реєстрації

КТС зобов'язана розглянути трудовий спір у 10-денний строк з дня подання заяви

Засідання КТС вважається правомочним, якщо на ньому присутні не менше 2/3 обраних до її складу членів

Спори повинні розглядатися у присутності працівника, який подав заяву, представників власника

У разі нез'явлення працівника на засідання комісії розгляд заяви відкладається до наступного засідання. При повторному нез'явленні комісія може винести рішення про зняття заяви з розгляду

КТС приймає рішення більшістю голосів її членів, присутніх на засіданні

Копії рішення КТС у 3-денний строк вручаються працівникові, власникові або уповноваженому ним органу

У разі незгоди з рішенням КТС працівник чи власник можуть оскаржити її рішення в суді (в 10-денний строк з дня вручення їм виписки з протоколу засідання КТС)

Рішення КТС підлягає виконанню власником або уповноваженим ним органом у *3-денний строк* по закінченні 10 днів, передбачених на його оскарження. У разі невиконання власником або уповноваженим ним органом рішення у встановлений строк працівникові комісією з трудових спорів підприємства, установи, організації видається посвідчення, що має силу виконавчого листа.

*У районних (міських) судах розглядаються трудові спори за заявами:*

- працівника чи власника або уповноваженого ним органу, коли вони не згодні з рішенням комісії по трудових спрах підприємства, установи, організації;
- прокурора, якщо він вважає, що рішення КТС суперечить чинному законодавству.

*Безпосередньо в районних (міських) судах розглядаються трудові спори за заявами:*

- працівників підприємств, де КТС не обираються;
- працівників про поновлення на роботі незалежно від підстав припинення трудового договору, зміну дати і формулювання причини звільнення, оплати за час вимушеного прогулу або виконання нижче оплачуваної роботи;
- керівника підприємства, його заступників, головного бухгалтера підприємства, його заступників, а також службових осіб митних органів, державних податкових інспекцій та інших службових осіб з питань звільнення, зміни дати і формулювання причини звільнення, переведення на іншу роботу, оплати за час вимушеного прогулу і накладання дисциплінарних стягнень;
- власника або уповноваженого ним органу про відшкодування працівником матеріальної шкоди, заподіяної підприємству;
- працівників у питанні застосування законодавства про працю, яке попередньо було вирішене власником або уповноваженим ним органом і виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства, установи, організації (підрозділу) в межах наданих їм прав.

Безпосередньо в районних (міських) судах розглядаються спори про відмову у прийнятті на роботу деяких категорій працівників.

Працівник може звернутися із заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до районного (міського) суду в *3-місячний строк* з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у справах про звільнення – в місячний строк з дня вручення копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки.

## 2. Колективні трудові спори, конфлікти

### Норма закону

*Колективний трудовий спір (конфлікт) – це суперечності, що виникли між сторонами соціально-трудових відносин стосовно: встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту; укладення чи зміни колективного договору; виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень; невиконання вимог законодавства про працю.*

Колективний трудовий спір, конфлікт може виникати на:

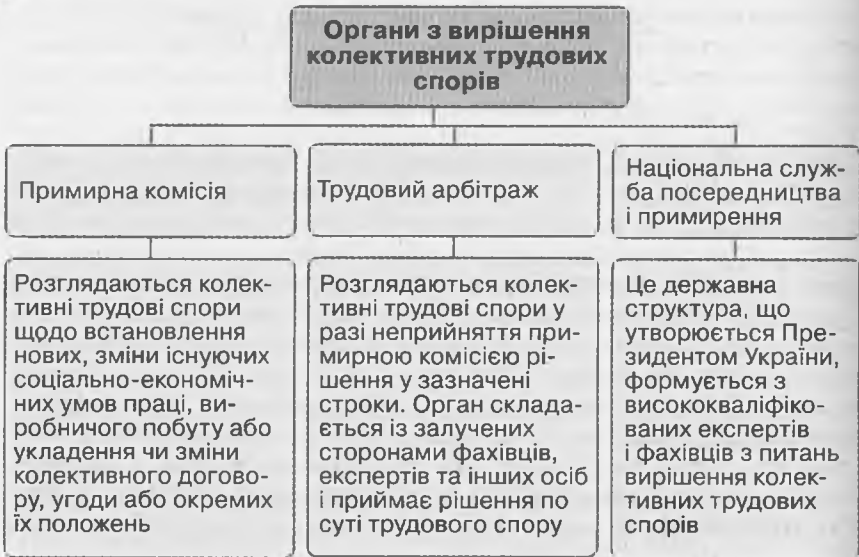
- виробничому;
- галузевому;
- територіальному та національному рівнях.

Вимоги найманих працівників на виробничому рівні формулюються і затверджуються загальними зборами (конференцією) найманих працівників або формулюються шляхом збору підписів членів трудового колективу підприємства. Вимоги оформляються відповідним протоколом і надсилаються власнику.

Власник зобов'язаний у 3-денний строк розглянути й повідомити своє рішення у письмовій формі, підписане й економічно обґрунтоване. Якщо це питання не в компетенції власника, він у 3-денний строк надсилає зазначений протокол вищому органу управління. Загальний строк розгляду вимог і прийняття рішення власником до моменту одержання рішення з урахуванням часу пересилання не повинен перевищувати 30 днів (з дня одержання цих вимог власником до моменту одержання рішення працівниками чи уповноваженим ними органом).

Конфлікт виникає з моменту, коли представницький орган працівників одержав від власника повну або часткову відмову або коли строки закінчилися, а відповідь не надійшла. Про виникнення конфлікту орган, що представляє інтереси працівників або профспілки, повинен у 3-денний строк повідомити письмово власника, місцевий орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування за місцем знаходження підприємства та Національну службу посередництва і примирення (НСПП).

Наймані працівники, уповноважений ними орган або профспілка мають право, з метою задоволення висунутих вимог, застосовувати всі дозволені законодавством засоби, в тому числі страйк.



### 3. Страйк: порядок організації та проведення



#### Норма закону

*Страйк – тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації з метою вирішення колективного трудового спору.*

Страйк застосовується як крайній засіб вирішення колективного трудового спору у зв'язку з відмовою власника задовольнити вимоги найманих працівників.



#### Буква закону – Конституція України

*Ст. 44. Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.*

Порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей.

Страйк може бути розпочато, якщо примирні процедури не привели до вирішення колективного трудового спору або власник ухиляється від примирних процедур або не виконує угоди, досягнутої в ході вирішення колективного трудового спору.

Рішення про оголошення страйку на підприємстві приймається за поданням органу профспілкової чи іншої організації найманих працівників, уповноваженої представляти інтереси останніх, загальними зборами найманих працівників шляхом голосування і вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало більшість найманих працівників або 2/3 делегатів конференції. Рішення про оголошення страйку оформляється протоколом.

Орган, який очолює страйк, зобов'язаний письмово попередити власника або уповноважений ним орган не пізніше як за 7 днів до початку страйку, а в разі прийняття рішення про страйк на безперервно діючому виробництві – за 15 днів. Власник або уповноважений ним орган зобов'язаний в найкоротший строк повідомити постачальників і споживачів, транспортні організації, а також інші зацікавлені підприємства, установи, організації про рішення найманих працівників про оголошення страйку. В разі проведення зборів, мітингів, пікетів за межами підприємства орган, який очолює страйк, повинен повідомити про запланований захід місцевий орган виконавчої влади чи орган місцевого самоврядування не пізніше як за 3 дні.

*Незаконними визнаються страйки:*

- оголошені з вимогами про зміну конституційного ладу, державних кордонів та адміністративно-територіального устрою України, а також з вимогами, що порушують права людини;
- оголошені без додержання найманими працівниками, профспілкою, об'єднанням профспілок чи уповноваженими ними органами положень Закону України «Про вирішення колективного трудового спору»;
- розпочаті з порушенням найманими працівниками, профспілкою, об'єднанням профспілок чи уповноваженими ними органами вимог вищезазначеного Закону;
- які оголошені або проводяться під час здійснення примирних процедур.

Забороняється проведення страйку, якщо припинення працівниками роботи створює загрозу життю і здоров'ю людей, довкіллю або перешкоджає запобіганню аваріям, катастрофам, епідеміям та епізоотіям чи боротьбі зі стихійним лихом.

У разі оголошення надзвичайного стану Верховна Рада України або Президент України можуть заборонити проведення страйків на строк, що не перевищує одного місяця.

За працівниками, які не брали участі у страйку, але не мали можливості виконувати свої трудові обов'язки, зберігається заробітна плата в розмірах не нижче від установлених трудовим законодавством та колективним договором, як за час простою не з вини працівника.



## 4. Заробітна плата



### Буква закону – Конституція України

**Ст. 43.** Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом...



### Норма закону

*Заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу.*

Розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства.

*Структурно заробітна плата складається з трьох частин:*

Основна заробітна плата	Додаткова заробітна плата	Заохочувальні виплати
<ul style="list-style-type: none"> <li>• Це винагорода за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці, яка встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і відрядних розцінок для робітників і посадових окладів – для службовців</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Це винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці.</li> <li>• Вона включає доплати, надбавки, гарантійні та компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством, премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Це винагорода за підсумками роботи за рік, премії за спеціальними системами та інші грошові й матеріальні виплати, які не передбачені актами чинного законодавства або провадяться понад встановлені норми</li> </ul>



Розмір заробітної плати формується з урахуванням мінімальної заробітної плати.

*Мінімальна заробітна плата* – це законодавчо встановлений розмір оплати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не можуть провадитися виплати за виконану працівником місячну, погодинну норму праці (обсяг робіт).

Мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності і господарювання.

*Система оплати праці* – це спосіб нарахування розмірів винагороди, належної виплати працівникам відповідно до якісних і кількісних показників їх праці, в окремих випадках – кінцевих результатів.

*Розрізняють такі системи заробітних плат:*

- відрядна – за якої заробіток нараховується за виконаний обсяг робіт, вироблену продукцію за відрядними розцінками, обчисленими, виходячи з установлених тарифних ставок і норм виробітку або часу;
- акордна – на заробітну плату виділяється сума за виконання певного обсягу робіт незалежно від строку їх виконання (на будівництво певної споруди);
- погодинна – розмір заробітної плати встановлюється залежно від годин, проведених на роботі, та кваліфікації робітника. Може бути почасова, поденна та помісячна.

Основою встановлення та регулювання оплати праці на підприємствах, установах, організаціях є тарифна система. Остання включає тарифні сітки, тарифні ставки, схеми посадових окладів і тарифно-кваліфікаційні характеристики (довідники).

*Тарифна сітка* – це шкала, що визначає співвідношення в оплаті праці різних груп працівників залежно від їх кваліфікації. Тарифна сітка формується на основі тарифної ставки робітника першого розряду, що встановлюється у розмірі, який перевищує законодавчо визначений розмір мінімальної заробітної плати, та міжкваліфікаційних співвідношень розмірів тарифних ставок.

На відміну від посадового окладу, передбаченого для кожної посади, тарифна ставка встановлюється для цілої групи робочих професій, віднесених до певного розряду.

*Тарифна ставка* – це розмір оплати праці певної складності на різних видах робіт за одиницю часу (година, день, місяць) залежно від кваліфікаційного розряду працівника.

Заробітна плата працівників підприємств на території України виплачується у грошових знаках. Колективним договором, як виняток, може бути передбачено часткову виплату заробітної плати натурою (за цінами не нижче собівартості),

де така виплата, еквівалентна за вартістю оплати праці у грошовому виразі, є звичайною або бажаною для працівників. Заробітна плата виплачується працівникам регулярно в робочі дні в строки, встановлені у колективному договорі, але не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, який не перевищує шістнадцяти календарних днів. У разі коли день виплати заробітної плати збігається з вихідним, святковим або неробочим днем, заробітна плата виплачується напередодні.

## 5. Охорона праці



### Норма закону

*Охорона праці – це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних і лікувально-профілактичних заходів і засобів, спрямованих на збереження здоров'я і працездатності людини у процесі праці.*



Роботодавець зобов'язаний за свої кошти організувати проведення попереднього і періодичних медичних оглядів працівників, зайнятих на важких роботах, роботах із шкідливими та небезпечними умовами праці, а також щорічного обов'язкового медичного огляду осіб віком до 21 року. Роботодавець повинен проводити розслідування та вести облік нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві.

Щодо виконання вимог нормативних актів про охорону праці *працівник зобов'язаний*:

- знати і виконувати вимоги нормативних актів про охорону праці, правила поведіння з машинами, механізмами,

устаткуванням та іншими засобами виробництва, користуватися засобами колективного та індивідуального захисту;

- додержуватися зобов'язань щодо охорони праці, передбачених колективним договором (угодою, трудовим договором) та правилами внутрішнього трудового розпорядку підприємства, установи, організації;
- проходити у встановленому порядку попередні та періодичні медичні огляди;
- співробітничати з власником або уповноваженим ним органом у справі організації безпечних та нешкідливих умов праці, особисто вживати посилюючих заходів щодо усунення будь-якої виробничої ситуації, яка створює загрозу його життю чи здоров'ю людей, які його оточують, і навколишньому природному середовищу, повідомляти про небезпеку свого безпосереднього керівника або іншу посадову особу.

*Державний нагляд* за додержанням законів та інших нормативно-правових актів про охорону праці здійснюють:

- центральний орган виконавчої влади з нагляду за охороною праці;
- спеціально уповноважений державний орган з питань радіаційної безпеки;
- спеціально уповноважений державний орган з питань пожежної безпеки;
- спеціально уповноважений державний орган з питань гігієни праці.

*Громадський контроль* за додержанням законодавства про охорону праці здійснюють професійні спілки, їх об'єднання в особі виборних органів і представників.

За порушення законодавства та інших нормативних актів, створення перешкод для діяльності посадових осіб державного нагляду за охороною праці і представників профспілок винні працівники притягуються до дисциплінарної, адміністративної, матеріальної або кримінальної відповідальності.



### Розв'яжіть логічний ланцюжок

За поданими даними зробіть висновок, якого вивченого вами питання стосується логічний цифровий ланцюжок, і дайте пояснення кожному значенню:

3 місяці, 10 днів, 3 дні, 10 днів, 3 дні, 3 місяці.

- Складіть свій цифровий ряд з іншого питання розглянутої теми й запропонуйте його для вирішення однокласникам.



### Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняттю «індивідуальні трудові спори».
2. Які органи розглядають індивідуальні трудові спори?

3. Назвіть органи, що вирішують колективні трудові спори (конфлікти).
4. Схарактеризуйте порядок організації та проведення страйку.
5. Які види заробітної плати існують в Україні?
6. Які органи здійснюють нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю?

## § 74. Соціальний захист в Україні

### 1. Поняття соціального захисту. Соціальне забезпечення



#### **Буква закону – Конституція України**

*Ст. 46.* Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.



#### **Норма закону**

*Соціальний захист – система матеріального забезпечення і обслуговування громадян на випадок старості, інвалідності, хвороби, в разі втрати годувальника та в інших установлених законодавством випадках.*

Право на соціальний захист регулюється Конституцією та законами України: «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про недержавне пенсійне забезпечення», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», іншими законодавчими актами.

Важливими видами соціального забезпечення є пенсії та допомоги.



#### **Норма закону**

*Допомога – це грошова виплата (одноразова чи періодична), яка призначається окремим категоріям громадян у порядку і розмірах, передбачених законодавством.*

Численні види допомоги у системі соціального забезпечення можуть бути класифіковані за різними підставами:

- за цільовим призначенням (допомога, що компенсує заробіток; допомога, яка надана як додаткова матеріальна допомога для покриття разових витрат, а саме при народженні дитини, на поховання; допомоги, які повинні забезпечити засоби до існування на період відсутності заробітку);
- за тривалістю виплат (одноразові, щомісячні, періодичні);
- за джерелом виплати (допомога із позабюджетних фондів, допомога із державного бюджету).

Чинним законодавством передбачено такі види допомоги:

- допомога по тимчасовій непрацездатності;
- допомога по вагітності та пологах;
- допомога при народженні дитини;
- допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- допомога малозабезпеченим сім'ям з дітьми;
- допомога на поховання;
- одноразова допомога потерпілому від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;
- допомога по безробіттю;
- допомога вимушеним переселенцям; допомога біженцям;
- інші види допомоги.

З метою удосконалення системи соціального забезпечення був прийнятий Закон України «Про соціальні послуги», який визначає основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги.



### Норма закону

*Соціальні послуги – комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя.*

Основними формами надання соціальних послуг є матеріальна допомога та соціальне обслуговування.

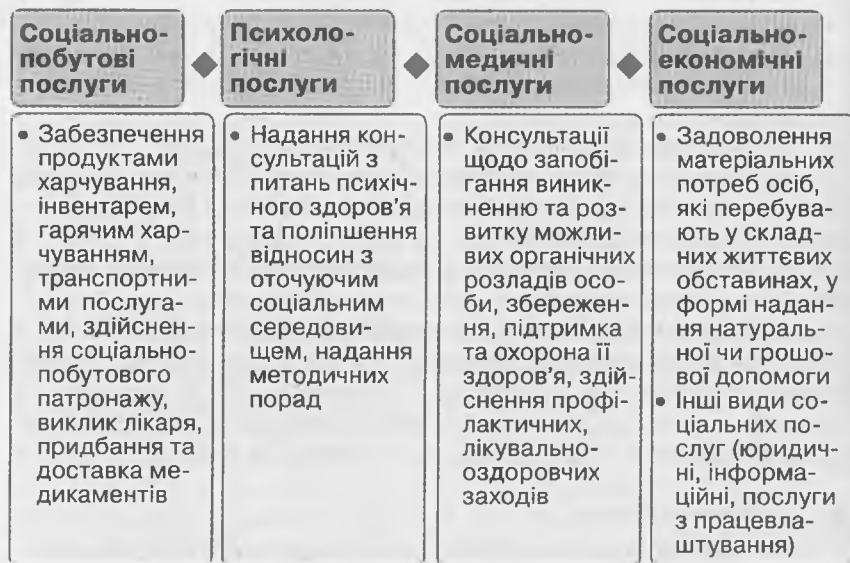
Матеріальна допомога надається особам, що перебувають у складній життєвій ситуації, у вигляді грошової або натуральної допомоги: продуктів харчування, засобів санітарії і осо-

бистої гігієни, засобів догляду за дітьми, одягу, взуття та інших предметів першої необхідності, палива, а також технічних і допоміжних засобів реабілітації.

Соціальне обслуговування здійснюється шляхом надання соціальних послуг:

- за місцем проживання особи (вдома);
- у стаціонарних інтернатних установах та закладах;
- у реабілітаційних установах та закладах;
- в установах та закладах денного перебування;
- в установах та закладах тимчасового або постійного перебування;
- у територіальних центрах соціального обслуговування;
- в інших закладах соціальної підтримки (догляду).

### Види соціальних послуг



Соціальні послуги можуть надаватися як за плату, так і безоплатно.

## 2. Соціальне страхування в Україні

Страхування може бути загальнообов'язковим державним, добровільним та обов'язковим.



### Норма закону

*Загальнообов'язкове державне соціальне страхування – це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає*

матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Залежно від страхового випадку основними видами загальнообов'язкового державного соціального страхування є:

- пенсійне страхування;
- страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням;
- медичне страхування;
- страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;
- страхування на випадок безробіття.

Суб'єктами загальнообов'язкового державного страхування є застраховані громадяни, а в окремих випадках – члени їх сімей та інші особи. Об'єктом загальнообов'язкового державного соціального страхування є *страховий випадок*, із настанням якого у застрахованої особи виникає право на отримання матеріального забезпечення та соціальних послуг.

Загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню підлягають:

- особи, які працюють на умовах трудового договору на підприємствах, в організаціях, установах незалежно від їх форм власності чи у фізичних осіб;
- особи, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок та інші), громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності.



### Запитання для самоперевірки

1. Що таке соціальне забезпечення?
2. Які закони України регулюють право на соціальний захист?
3. Дайте визначення загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню.
4. Які види державного соціального страхування гарантуються за законами України?

## § 75. Пенсії в Україні

### 1. Поняття пенсії. Системи пенсійного забезпечення



#### Норма закону

*Пенсія – щомісячна грошова виплата в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа в разі досягнення нею передбаченого законом пенсійного віку чи визнання її інвалідом, або виплати, які отримують члени її сім'ї у випадках, визначених законом.*

#### Система пенсійного забезпечення в Україні

**Перший рівень** – солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах солідарності і субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду в порядку, передбаченому Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»

**Другий рівень** – накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат в порядку, передбаченому законом

**Третій рівень** – система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат у порядку, передбаченому законодавством про недержавне пенсійне забезпечення

Перший рівень становить систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Другий та третій рівні – систему накопичувального пенсійного забезпечення в Україні.

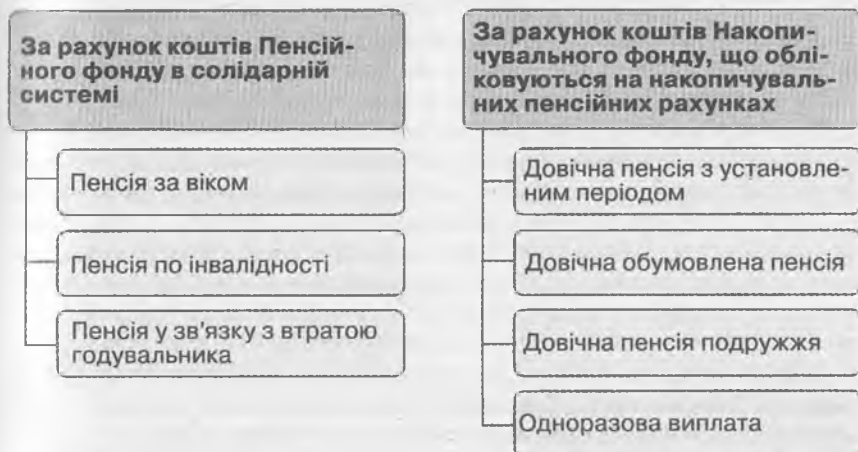
Громадяни України можуть бути учасниками та отримувати пенсійні виплати одночасно з різних рівнів системи пенсійного забезпечення в Україні. Обов'язковість участі або обмеження щодо участі громадян у відповідних рівнях та отримання пенсійних виплат встановлюються законами з питань пенсійного забезпечення.

### 2. Види пенсій. Страховий стаж

Нове законодавство про пенсійне страхування чітко визначає два види пенсійного забезпечення: пенсійні виплати і соціальні послуги. Пенсійні виплати здійснюються за рахунок



коштів Пенсійного фонду у солідарній системі та Накопичувального фонду у накопичувальній системі.



Пенсії за віком призначаються за наявності двох умов: віку 60 років для чоловіків і 55 (60) років для жінок та страхового стажу (можливі зміни пенсійного віку). Пенсійний вік для чоловіків державних службовців найближчим часом може збільшитися до 62 років. Проектом пенсійної реформи передбачено збільшення страхового стажу до 35 років для чоловіків та 25 років для жінок. Якщо особа виявить бажання працювати і одержувати пенсію з більш пізнього віку, пенсія за віком підвищується від 3 % розміру пенсії, якщо відкладено вихід на пенсію на 1 рік, й до 85,32 %, якщо вихід на пенсію відкладено на 10 років.

Пенсія по інвалідності призначається в разі настання інвалідності, що спричинила повну або часткову втрату працездатності внаслідок загального захворювання (в тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства) за наявності страхового стажу. Пенсія по інвалідності призначається незалежно від того, коли настала інвалідність: у період роботи, до влаштування на роботу чи після припинення роботи.

Пенсія по інвалідності від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання призначається відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності».

Залежно від ступеня втрати працездатності визначено три групи інвалідності. Особи, визнані інвалідами, мають право на пенсію по інвалідності за наявності такого страхового стажу на час настання інвалідності: до досягнення особою 23 років

включно – 2 роки; від 24 років до досягнення особою 26 років включно – 3 роки; від 27 років до досягнення особою 31 року включно – 4 роки; для осіб 32 років і старших – 5 років.

Якщо інвалідність настала в період проходження строкової військової служби, то пенсія по інвалідності призначається особі незалежно від наявності страхового стажу.

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника, які були на його утриманні, за наявності в годувальника на день смерті страхового стажу, який був би необхідний йому для призначення пенсії по інвалідності, а в разі смерті пенсіонера – незалежно від тривалості страхового стажу. При цьому дітям пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається незалежно від того, чи були вони на утриманні годувальника.

Особі, яка має одночасно право на різні види пенсії (за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника), призначається один із цих видів пенсії за її вибором.



#### Норма закону

*Страховий стаж – період (строк), протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню та за який щомісяця сплачує страхові внески в сумі, не меншій, ніж мінімальний страховий внесок.*

До страхового стажу для обчислення розміру пенсії за віком, з якого обчислюється розмір пенсії по інвалідності або у зв'язку з втратою годувальника, крім наявного страхового стажу, зараховується також на загальних підставах відповідно: період з дня встановлення інвалідності до досягнення застрахованою особою віку, передбаченого законом; період з дня смерті годувальника до дати, коли годувальник досяг би віку, передбаченого законом.

### 3. Пенсії Накопичувального фонду

Застрахована особа в разі досягнення пенсійного віку має право на отримання довічної пенсії або одноразової виплати за рахунок коштів Накопичувального фонду, облікованих на її накопичувальному пенсійному рахунку. Страхування і виплата довічної пенсії здійснюється згідно із Законом України «Про страхування» страховою організацією, обраною застрахованою особою.

Розмір довічної пенсії розраховується страховою організацією, виходячи з вартості оплаченого договору страхування довічної пенсії, з урахуванням майбутнього інвестиційного доходу, забезпечуваного страховою організацією, видатків,

пов'язаних з подальшим інвестуванням зазначених сум, та з урахуванням середньої для чоловіків і жінок величини тривалості життя.

Страхові організації, що здійснюють страхування і виплату довічної пенсії, створюють Централізований страховий фонд та забезпечують свою платоспроможність відповідно до законодавства про страхову діяльність. Одноразова виплата застрахованій особі з коштів Накопичувального фонду здійснюється територіальним органом Пенсійного фонду.

Страхова організація, що здійснює виплати довічних пенсій, зобов'язана пропонувати застрахованій особі такі види довічних пенсій: довічна пенсія з установленим періодом, довічна обумовлена пенсія, довічна пенсія подружжя.



### **Норма закону**

*Довічна пенсія з установленим періодом – щомісячна виплата, яка здійснюється протягом життя пенсіонера, але не менше ніж протягом десяти років з дня її призначення. У разі смерті пенсіонера право на отримання призначеної довічної пенсії протягом установленого періоду мають спадкоємці, зазначені в договорі страхування довічної пенсії або визначені відповідно до Цивільного кодексу України.*

*Довічна обумовлена пенсія – щомісячна виплата, яка здійснюється протягом життя пенсіонера. У разі якщо загальна сума довічної обумовленої пенсії, виплачена пенсіонеру на момент смерті, є меншою, ніж сума вартості договору страхування довічної пенсії на час його укладення, різниця коштів між зазначеними сумами виплачується спадкоємцям, зазначеним у договорі страхування довічної пенсії або визначеним відповідно до Цивільного кодексу України.*

*Довічна пенсія подружжя – щомісячна виплата, яка здійснюється протягом життя пенсіонера, а після його смерті – його чоловіку (дружині), який (яка) досягли пенсійного віку, протягом їх життя.*

Застрахована особа має право вільного вибору одного з видів довічних пенсій. Дострокове припинення дії договору страхування довічної пенсії за бажанням сторін забороняється.

## **4. Недержавне пенсійне забезпечення**

Загальні засади недержавного пенсійного забезпечення в Україні визначає Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення».

*Недержавне пенсійне забезпечення здійснюється:*

- пенсійними фондами шляхом укладення пенсійних контрактів між адміністраторами пенсійних фондів та вкладниками таких фондів;
- страховими організаціями шляхом укладення договорів страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника фонду відповідно до законодавства;
- банківськими установами відповідно до законодавства шляхом укладення договорів про відкриття пенсійних депозитних рахунків для накопичення пенсійних заощаджень у межах суми, визначеної для відшкодування вкладів Фондом гарантування вкладів фізичних осіб.

Пенсійні фонди можуть здійснювати такі *види пенсійних виплат*:

- пенсія на визначений строк;
- одноразова пенсійна виплата.

*Підстави для здійснення пенсійних виплат пенсійними фондами:*

- досягнення учасником фонду пенсійного віку;
- визнання учасника фонду інвалідом;
- медично підтверджений критичний стан здоров'я учасника фонду;
- виїзд учасника фонду на постійне місце проживання за межі України;
- смерть учасника фонду.

У випадку смерті страхувальника його пенсійні кошти переходять до спадкоємців й виплачуються як одноразова пенсійна виплата.



### Розв'яжіть ситуацію

Чи має хтось з ваших родичів право на пенсію? Який саме вид пенсії він (вона) отримує? Прочитайте статтю із нормативно-правового документа та зробіть розрахунки пенсії для своїх родичів. Співвіднесіть із розміром пенсії, яку вони отримують. Чи збігаються ці дані?

**Ст. 27 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»**

1. Розмір пенсії за віком визначається за формулою:

$P = Z_p \times K_c$ , де:

$P$  – розмір пенсії, у гривнях;

$Z_p$  – заробітна плата (дохід) застрахованої особи, визначена відповідно до статті 40 цього Закону, з якої обчислюється пенсія, у гривнях;

$K_c$  – коефіцієнт страхового стажу застрахованої особи.

2. За бажанням застрахованої особи частина розміру пенсії за віком за період страхового стажу, набутого до дня набрання чинності цим Законом, може бути визначена відповідно до раніше діючого законодавства, а частина розміру пенсії за період страхового стажу, набутого після набрання чинності цим Законом, – відповідно до цього Закону.

При цьому частина розміру пенсії за віком, обчислена за раніше діючим законодавством, не може перевищувати максимальних розмірів пенсій, визначених законом для відповідних категорій пенсіонерів, та не може бути нижчою, ніж розмір трудової пенсії за віком з урахуванням цільової грошової допомоги на прожиття, що діяли на день набрання чинності цим Законом.



### **Запитання для самоперевірки**

1. Що таке пенсія?
2. З яких рівнів складається система пенсійного забезпечення в Україні?
3. Назвіть види пенсій за солідарною та накопичувальною системами.
4. Що таке страховий стаж?

## Завдання для узагальнення за темою

### I. Виконайте тестові завдання

1. Що є предметом трудового права?
  - А. Економічний зиск, а саме заробітна плата.
  - Б. Відносини, змістом яких є сам процес праці.
  - В. Відносини, що регулюють право власності.
  - Г. Відносини, змістом яких є результат праці.
2. Назвіть стан трудової діяльності працівника, що веде до зміни суттєвих умов трудового договору.
  - А. Звільнення.
  - Б. Переміщення.
  - В. Переведення.
  - Г. Підвищення.
3. Для працівників віком від 16 до 18 років встановлюється:
  - А. Нормальна тривалість робочого часу.
  - Б. Неповний робочий час.
  - В. Скорочений робочий час.
  - Г. Ненормований робочий день.
4. Вид юридичної відповідальності, що полягає в обов'язку працівника відшкодувати збиток, заподіяний підприємству, установі, організації в результаті невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі і порядку.
  - А. Майнова відповідальність.
  - Б. Матеріальна відповідальність.
  - В. Трудова відповідальність.
  - Г. Адміністративна відповідальність.
5. Яка структура не є органом з вирішення колективних трудових спорів?
  - А. Комісія з трудових спорів (КТС).
  - Б. Примирна комісія.
  - В. Трудовий арбітраж.
  - Г. Національна служба посередництва і примирення.
6. Комплекс економічних, психологічних, освітніх, медичних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи

індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення їх життєдіяльності та повернення до повноцінного життя.

- А. Соціальна допомога.
- Б. Соціальна реабілітація.
- В. Соціальна виплата.
- Г. Соціальна послуга.

7. Визначте, який вид загальнообов'язкового державного соціального страхування залежно від страхового випадку не передбачений законодавством України.

- А. Страхування по вагітності і пологах.
- Б. Пенсійне страхування.
- В. Страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням.
- Г. Медичне страхування.

8. Які пенсійні виплати здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування?

- А. Пенсія у зв'язку з втратою годувальника.
- Б. Пенсія за віком.
- В. Пенсія по інвалідності.
- Г. Довічна пенсія подружжя.

9. Які умови трудового договору, що встановлюються угодою сторін, є обов'язковими?

- А. Про встановлення випробування.
- Б. Про трудову функцію.
- В. Про забезпечення житлом.
- Г. Про надання для дитини працівника місця в дошкільному дитячому закладі.
- Г. Про розмір винагороди за роботу.

10. Який із зазначених обов'язків повинен виконувати власник або уповноважений ним орган?

- А. Створювати умови для зростання продуктивності праці.
- Б. Забезпечувати трудову і виробничу дисципліну.
- В. Дбайливо ставитися до майна.
- Г. Додержуватися вимог нормативних актів про охорону праці, техніку безпеки та виробничої санітарії.
- Г. Поліпшувати умови праці та побуту.
- Д. Працювати чесно і сумлінно.

11. Установіть відповідність між категоріями працівників та тривалістю щорічної основної відпустки.

1. Неповнолітні особи.	А. Не більше
2. Інваліди I і II групи.	28 к/д.
3. Керівні, педагогічні, науково-педагогічні працівники освіти та наукові працівники.	Б. 30 к/д. В. 31 к/д. Г. 45 к/д.
4. Промислово-виробничий персонал вугільної, металургійної, електроенергетичної промисловості.	Г. 56 к/д.

12. Установіть відповідність між визначеннями та назвами систем заробітної плати.

1. Плата за виконання певного обсягу робіт незалежно від строку їх виконання (за будівництво певної споруди).	А. Відрядна. Б. Звичайна. В. Погодина. Г. Акордна.
2. Розмір заробітної плати встановлюється залежно від годин, проведених на роботі, та кваліфікації робітника.	
3. Заробіток нараховується за виконаний обсяг робіт, вироблену продукцію за розцінками, обчисленими з огляду на установлені тарифні ставки і норми виробітку.	

## II. Порівняйте поняття

- А. Нормальна тривалість робочого часу – скорочений робочий час – неповний робочий час.
- Б. Щорічна основна відпустка – додаткова відпустка.
- В. Повна матеріальна відповідальність – обмежена матеріальна відповідальність – кратна матеріальна відповідальність.
- Г. Солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування – накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

III. виправте помилки, допущені учнем у самостійній роботі з трудового права

- А. Строк випробування при прийнятті на роботу, якщо інше не встановлено законодавством України, не може перевищувати одного місяця, а в окремих випадках, за погодженням з відповідним виборним органом первинної профспілкової організації, – 3-х місяців.
- Б. Джерелами локального регулювання умов праці є генеральна, галузева та інституціональна угоди.
- В. До трудової книжки заносяться відомості про роботу, заохочення та нагороди за успіхи в роботі та відомості про стягнення.

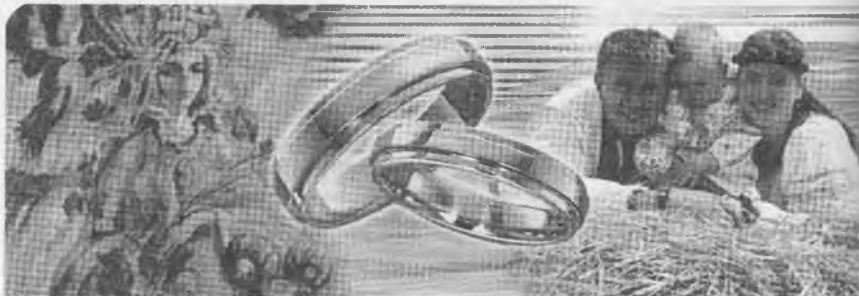


- Г. Нічним вважається час з 22 до 7 години доби. При роботі в нічний час встановлена тривалість роботи (зміни) скорочується на дві години.
- Г. Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше трьох днів з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше одного місяця з дня вчинення проступку.
- Д. Індивідуальні трудові спори розглядаються примирними комісіями та районними (міськими) судами.

#### IV. Розв'яжіть ситуацію

Директор навчального закладу, що працював за розкладом шестиденного робочого тижня, зобов'язав класних керівників заходи виховного та розважального характеру (а саме свята, тематичні вечори та дискотеки) проводити після закінчення навчальних занять у останній робочий день тижня, тобто суботу. Не дивлячись на обґрунтоване пояснення такого розпорядження, класні керівники не погодилися з наказом директора.

- Надайте консультацію робітникам навчального закладу щодо законності обґрунтування їхньої відмови. Запропонуйте свій шлях вирішення даного конфлікту.



## Тема 8

# СІМЕЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

## § 76. Загальна характеристика сімейних та прирівняних до них відносин

### 1. Поняття сімейного права

Серед різноманітних суспільних відносин, урегульованих правом, виокремлюють сферу досить складних людських стосунків, які засновані на родинних зв'язках або спрямовані на їх створення та водночас можуть містити елементи економічного характеру. Це – сімейні правовідносини. Вони виникають на основі укладання шлюбу, народження чи усиновлення дітей, прийняття дитини на виховання. Ці відносини за своїм змістом дуже близькі до цивільних. Однак вони мають особливості, які дають підстави виділити їх в окрему сферу, а норми, що їх регулюють, – в окрему галузь права – сімейне право.



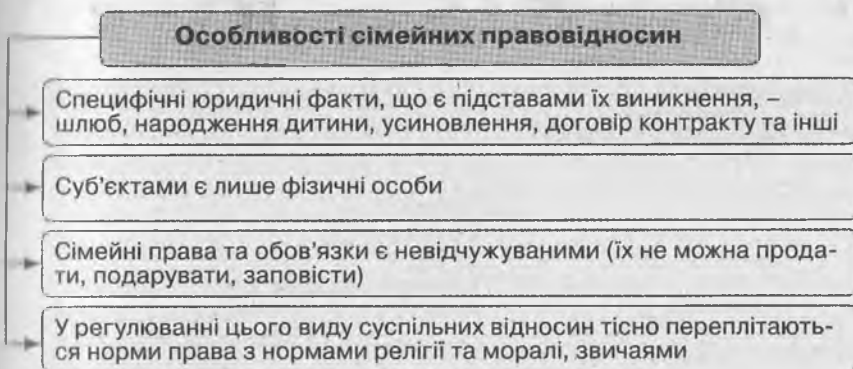
#### Норма закону

*Сімейне право – це галузь права, яка становить сукупність правових норм і принципів, що регулюють та охороняють особисті і пов'язані з ними майнові відносини фізичних осіб, що виникають зі шлюбу і належності до сім'ї.*

*Предметом сімейного права є особисті немайнові та майнові відносини, які виникають у зв'язку зі шлюбом, спорідненням, усиновленням, опікою та піклуванням, прийняттям дитини в сім'ю для виховання та у зв'язку з іншими підставами, не забороненими законом і такими, що не суперечать моральним*

осадам суспільства і ґрунтуються на рівності та майновій самостійності її учасників.

Сімейні правовідносини мають особливості, які відрізняють їх від інших правовідносин.

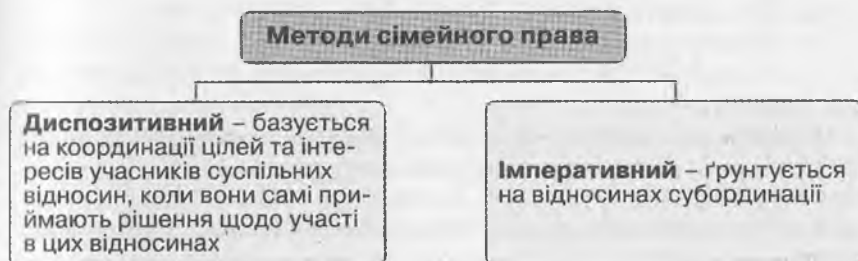


*Суб'єктами сімейних правовідносин* можуть бути лише фізичні особи, які перебувають у шлюбі, кровному спорідненні чи відносинах усиновлення. Сімейний кодекс встановлює такий перелік суб'єктів сімейних правовідносин:

- подружжя;
- батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені;
- баба, дід, прабаба, прадід, онуки, правнуки;
- рідні брати; мачуха, вітчим, падчерка, пасинок.

При цьому усі інші родичі (двоюрідні брати та сестри, тітка, дядько, племінники, племінниці та ін.) не є учасниками сімейних правовідносин, за винятками, встановленими законом. *Об'єктами сімейних правовідносин* можуть бути майнові блага (речі), особисті немайнові блага, дії, у тому числі послуги. *Змістом сімейних правовідносин* є суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Юридичний вплив на вольову поведінку учасників сімейних правовідносин здійснюється за допомогою певної сукупності засобів, прийомів, способів, що становлять *методи сімейного права*.



Сімейне право має ряд принципів, відповідно до яких воно впливає на суспільні відносини.



## 2. Джерела сімейного права

До джерел сімейного права відносяться нормативно-правові акти, які в сукупності становлять сімейне законодавство. *Загальні засади правового регулювання сімейних відносин визначені в:*

1. *Конституції України* (ст. 32, 41, 51, 52) – загальні засади правового регулювання сімейного законодавства.

2. *Законах України*, які є найважливішими джерелами сімейного права, оскільки вони містять норми, що закріплюють правовий механізм регулювання сімейних правовідносин тощо. Закони України «Про охорону дитинства», «Про попередження насильства в сім'ї». Окреме місце посідають Цивільний кодекс України (ст. 8, 20; ч. 2 ст. 72; ч. 2 ст. 129; ч. 3 ст. 138; ч. 3 ст. 139) та Сімейний кодекс України, прийнятий 10 січня 2002 р. (чинний з 1 січня 2004 р.).

3. *Укази і нормативні розпорядження Президента України*.

4. *Постанови і нормативні розпорядження Кабінету Міністрів України*.

5. *Договори*, якими регулюються сімейні відносини (укладання шлюбного договору, виховання дітей тощо).

6. *Звичай*.

7. *Міжнародні договори* (Конвенція ООН про права дитини тощо).

### 3. Сімейний кодекс України

Основним регулятором усього розмаїття сімейних правовідносин є *Сімейний кодекс України*. Норми *Сімейного кодексу* відповідають реаліям сьогодення, європейським стандартам правового регулювання, узгоджені з положеннями міжнародних актів, насамперед Загальної декларації прав людини та Конвенції ООН про права дитини, ратифікованих Україною.

Належне місце серед регуляторів сімейних відносин належить *договору*. Вперше задекларовано можливість вирішення окремих питань, керуючись звичаями. Запровадження таких унікальних правових інститутів, як *сепарація*, відображає національні традиції, моральні та релігійні засади функціонування українського суспільства. Відлунням вимог практики стало і врегулювання відносин між жінкою та чоловіком, що проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, повернення в законодавство однієї із можливих форм виховання дітей – *патронату*.

*Сімейний кодекс* охоплює широке коло відносин у сфері сім'ї, регулює особисті та майнові відносини між подружжям, батьками і дітьми, усиновлювачами та усиновленими, бабою, дідом, прабабою, прадідом та онуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимою та падчеркою, пасинком, іншими членами сім'ї.

За своєю структурою *Сімейний кодекс* складається із семи розділів: 1. Загальні положення. 2. Шлюб. Права та обов'язки подружжя. 3. Права та обов'язки матері, батька і дитини. 4. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. 5. Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів. 6. Застосування *Сімейного кодексу* України до іноземців та осіб без громадянства. Застосування законів іноземних держав та міжнародних договорів в Україні. 7. Прикінцеві положення.

### 4. Сім'я. Підстави створення сім'ї

В історії людського суспільства немає більш давнього утворення, ніж сім'я. Вона з'явилася навіть раніше, ніж виникла сама держава. Сім'я стала і залишається до сьогодні основним інститутом соціалізації людини.



#### Буква закону – *Сімейний кодекс України*

##### Ст. 3. Сім'я

1. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства.
2. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Сім'я важлива і цінна як для кожної людини, так і для держави. Якщо вищою цінністю для демократичної держави є людина, то і те, що має значення для людини, повинно бути істотним для держави. У зв'язку з цим сім'я знаходиться під захистом держави.

Проте сімейні відносини урегульовані не лише нормами права, а й звичаями, нормами моралі, догмами релігії, угодами. Сімейні відносини регулюються нормами права лише в тій частині, у якій це є допустимим і можливим з точки зору інтересів їх учасників та інтересів суспільства. Тому поняття сімейних відносин ширше за поняття сімейних правовідносин. *Підставами виникнення сім'ї* є шлюб, кровне споріднення осіб, усиновлення, а також інші підстави, які не заборонені законом, і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Сімейний кодекс не містить вичерпного переліку підстав виникнення сім'ї. Тому сім'ю складають не тільки особи, які, наприклад, зареєстрували шлюб, а й ті, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу (фактичне подружжя). Таким чином, до членів сім'ї в першу чергу належать подружжя, батьки і діти, які за загальним правилом є осередком сімейного союзу. Подальше коло членів сім'ї може варіюватися залежно від конкретних обставин, починаючи від найближчих кровних родичів (висхідних, низхідних і бічних ліній спорідненості) і закінчуючи особами, які спільно проживають в одному домі («під одним дахом») як члени сім'ї.

## 5. Способи захисту сімейних прав та інтересів

Особа має право на захист свого сімейного права в разі його порушення, невизнання або оспорювання.



### Буква закону – Сімейний кодекс України

#### *Ст. 18. Захист сімейних прав та інтересів*

1. Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу.

2. Суд застосовує способи захисту, які встановлені законом або домовленістю (договором) сторін.

Способами захисту сімейних прав та інтересів зокрема є:

- 1) встановлення правовідношення;
- 2) примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку;
- 3) припинення правовідношення, а також його анулювання;
- 4) припинення дій, які порушують сімейні права;

5) відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права;

6) відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено цим Кодексом або договором.

Згідно із сімейним законодавством існують дві основні форми захисту сімейних прав: *юрисдикційна та неюрисдикційна (самозахист)*.



### Норма закону

*Юрисдикційна форма захисту – це діяльність уповноважених державою органів щодо захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин. До органів, які здійснюють такий захист, належать: суд, органи опіки та піклування, нотаріус та прокурор.*

Основною формою захисту сімейних прав є *судова*.



### Розв'яжіть ситуацію

Голова адміністрації області своїм розпорядженням зменшив до 16 років вік осіб, котрі укладають шлюб, а також затвердив Положення про усиновлення дітей, що залишилися без піклування батьків, яке передбачає спрощений порядок усиновлення дітей на території області. Прокурор області виніс протест на це рішення, посилаючись на те, що воно суперечить чинному законодавству.

- Чи обґрунтований протест прокурора?



### Запитання для самоперевірки

1. Що таке сімейне право?
2. Назвіть предмет сімейного права.
3. Схарактеризуйте особливості сімейних правовідносин.
4. Назвіть джерела сімейного права.
5. Що таке сім'я? Які є підстави для створення сім'ї?
6. Які способи захисту сімейного права?

## § 77–78. Шлюб. Права та обов'язки подружжя

### 1. Поняття шлюб та умови його укладання

Термін *шлюб* походить від старослов'янського *сґлюбь* (обіцянка). Згідно із законодавством, *шлюб – це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану*. Шлюбу властиві такі ознаки:

це союз жінки і чоловіка; сімейний союз; союз, зареєстрований у державному органі РАЦСу.

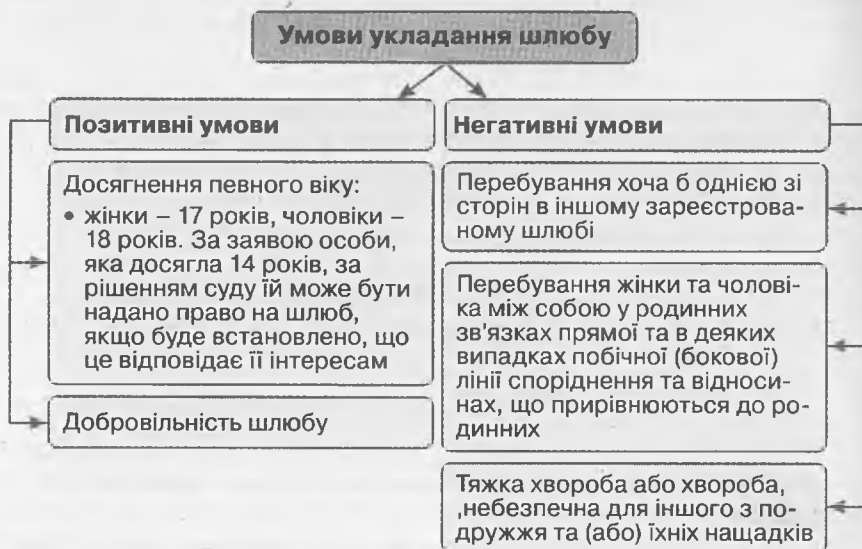


### Для допитливих (з історії поняття)

Сьогодні в Україні правові наслідки має лише зареєстрований шлюб, але так було не завжди. З історії відомо декілька способів укладення шлюбу. Серед них найбільш давній – викрадення нареченої нареченим без її згоди, але викрадення передусє попередня змова. Існував і такий спосіб укладення шлюбу, як купівля у родичів. При цьому згода нареченої на шлюб не мала істотного значення, хоча вже у Статуті Ярослава Мудрого заборонялося видавати заміж силою. Церемонія шлюбу супроводжувалася спеціальним обрядом: дівчину приводили ввечері в дім майбутнього чоловіка і вона знімала з нього взуття. З прийняттям християнства змінилося і уявлення про шлюб. На Русі розпочинає діяти Номоканон – зібрання візантійського сімейного права. Церковне вінчання, запроваджене в XI ст., практикувалося лише серед вищих станів суспільства.

За допомогою права утворена сім'я офіційно заявляє про своє існування і отримує визнання законності шлюбу з боку суспільства і держави. Лише офіційна реєстрація союзу між жінкою та чоловіком породжує права та обов'язки подружжя.

При вступі в шлюб існують певні умови і перешкоди. *Умови (позитивні)* вступу в шлюб – це обставини, необхідні для того, щоб шлюб міг бути зареєстрованим і був визначений дійсним. *Перешкоди (негативні умови)* – це обставини, за наявності яких реєстрація шлюбу не допускається.





## 2. Особи, які не можуть перебувати в шлюбі



**Буква закону – Сімейний кодекс України**

**Ст. 26. Особи, які не можуть перебувати у шлюбі між собою**

1. У шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення.

2. У шлюбі між собою не можуть перебувати рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків. Неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька.

3. У шлюбі між собою не можуть перебувати двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця.

4. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним.

5. У шлюбі між собою не можуть бути усиновлювач та усиновлена ним дитина. Шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення.

Перелік перешкод для реєстрації шлюбу є вичерпним. Відмова в реєстрації шлюбу за будь-якими іншими підставами: у зв'язку з расовими, національними, релігійними, соціальними та іншими відмінностями – заборонена і розглядається як грубе порушення прав людини.

Існує певний порядок реєстрації шлюбу. Він передбачає особисте подання заяви майбутніми чоловіком і дружиною в орган РАЦСу. Час реєстрації шлюбу обчислюється одним місяцем із дня подання особами заяви.

## 3. Порядок реєстрації шлюбу



Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком особисто. Якщо реєстрація шлюбу у встановлений день не відбулася, заява втрачає чинність після спливу 3 місяців від дня її подачі



Орган РАЦСу зобов'язаний ознайомити осіб, які подали заяву, з їхніми правами та обов'язками як майбутнього подружжя і батьків



Наречені зобов'язані повідомити один одного про стан свого здоров'я. Результати медичного обстеження є таємницею і повідомляються лише нареченим



Реєстрація шлюбу відбувається обов'язково в присутності нареченої та нареченого

У разі вагітності нареченої, народження нею дитини, а також якщо є безпосередня загроза для життя нареченої або нареченого, шлюб реєструється у день подання відповідної заяви.

Реєстрація шлюбу відбувається, як правило, у приміщенні того органу РАЦСу, до якого подано заяву, але за заявою наречених може відбуватися і в іншому місці:

- за місцем проживання;
- за місцем надання стаціонарної медичної допомоги;
- в іншому місці, якщо наречені не можуть з поважних причин прибути до державного органу РАЦСу.

#### 4. Шлюбний договір: порядок укладення та зміст

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також особи, які перебувають в зареєстрованому шлюбі, можуть укласти *шлюбний договір* – це угода між подружжям, спрямована на встановлення, зміну чи припинення майнових прав та обов'язків між ними.

Шлюбний договір складається в письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню. Якщо шлюбний договір складено до реєстрації шлюбу, він вступає в силу в день реєстрації шлюбу. Якщо шлюбний договір складений подружжям, то він вступає в силу в день його нотаріального посвідчення. У шлюбному договорі може бути встановлено загальний строк його дії, а також строки дії окремих прав і обов'язків.

*Умови укладення шлюбного договору:*

- право на укладення мають наречені або подружжя;
- для неповнолітнього (-ої) нареченого (-ої) на його укладення необхідна згода батьків;
- договір не повинен зменшувати обсягу прав людини;
- договір не повинен ставити одну зі сторін у надзвичайно не вигідне матеріальне становище;
- договір повинен включати тільки майнові права й обов'язки подружжя одне до одного і щодо їхніх дітей.

Основне призначення шлюбних контрактів у світовій практиці полягає у встановленні правового режиму набутого в шлюбі

майна, відмінного від того, що встановлений законом, зокрема таке майно можна вважати спільною частковою власністю подружжя або особистою власністю кожного з них.

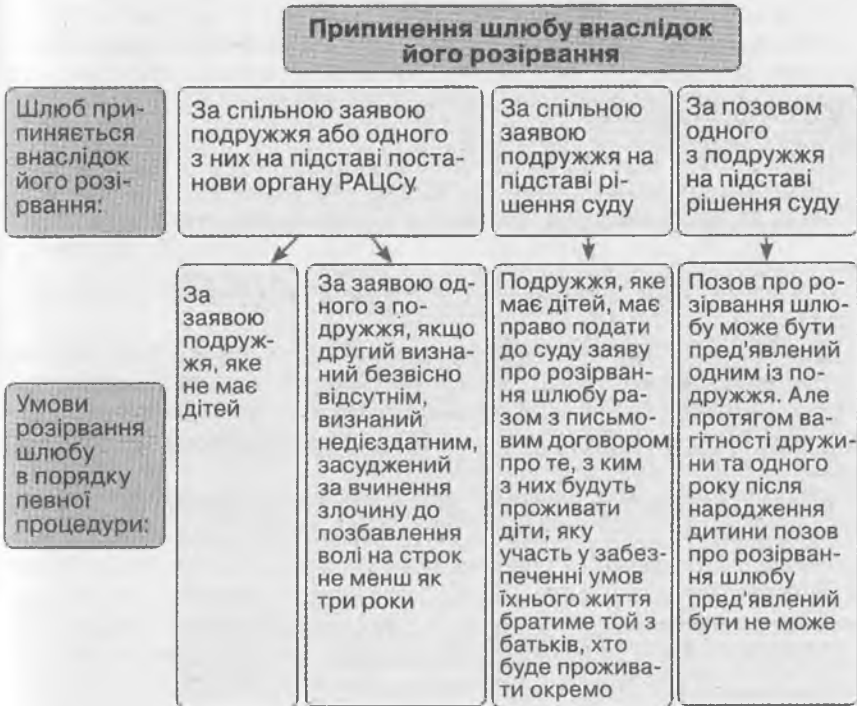
## 5. Припинення шлюбу

**Буква закону – Сімейний кодекс України**

### Ст. 104. Підстави припинення шлюбу

1. Шлюб припиняється внаслідок смерті одного з подружжя або оголошення його померлим.

2. Шлюб припиняється внаслідок його розірвання.



У разі розірвання шлюбу державним органом реєстрації актів цивільного стану шлюб припиняється у день винесення ним відповідної постанови, якщо ж розірвання шлюбу відбувається в судовому порядку, то шлюб припиняється у день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу.

Розірвання шлюбу, здійснене за рішенням суду, має бути зареєстроване в державному органі реєстрації актів цивільного стану за заявою колишньої дружини або чоловіка. Засвідчується воно Свідоцтвом про розірвання шлюбу, зразок якого затверджує Кабінет Міністрів України.

За заявою подружжя або позовом одного з них суд може винести рішення про встановлення для подружжя *режиму окремого проживання у разі неможливості чи небажання одного з них проживати спільно*.

Встановлення такого режиму не припиняє прав та обов'язків подружжя, проте у разі встановлення режиму окремого проживання:

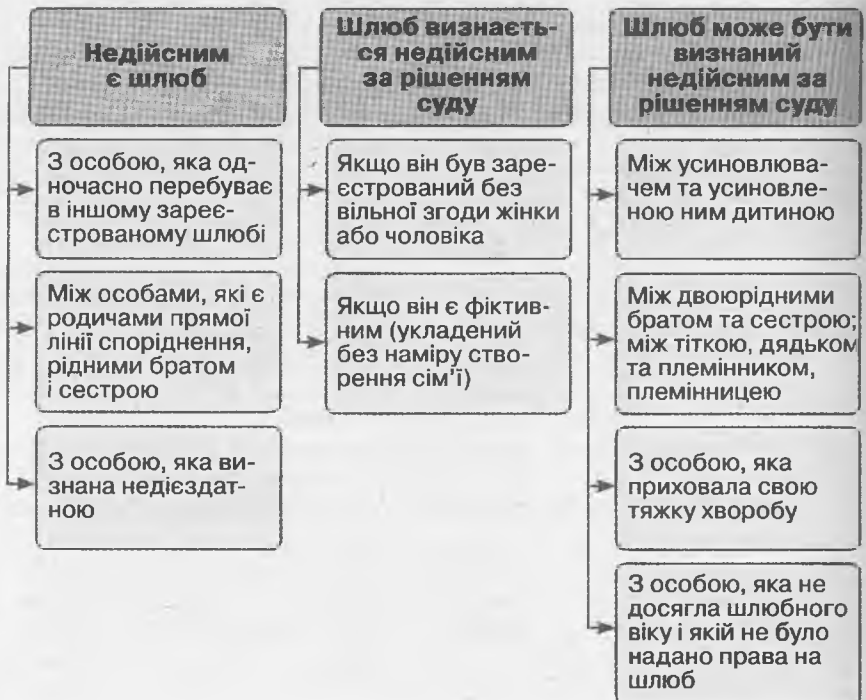
- майно, набуте в майбутньому дружиною та чоловіком, не вважатиметься набутиим у шлюбі;
- дитина, народжена дружиною після спливу 10 місяців, не вважатиметься такою, що походить від її чоловіка;
- дружина, чоловік можуть всиновлювати дитину без згоди другого з подружжя.

Рішення про недійсність шлюбу приймає відповідний орган РАЦСу або суд.



### Норма закону

*Недійсність шлюбу – це форма відмови держави від визнання укладеного шлюбу як юридично значущого акта, виражена у рішенні суду, винесеному в порядку цивільного судочинства у зв'язку з порушенням встановлених законом умов укладання шлюбу, що є за своєю суттю заходом захисту.*



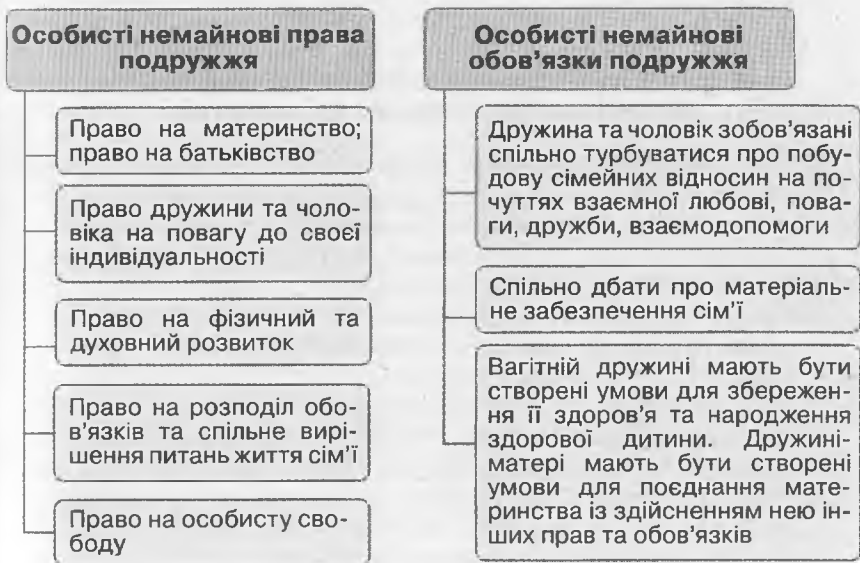
До кола осіб, які мають право пред'являти до суду позов про визнання шлюбу недійсним, належать: жінка або чоловік, інші особи, права яких порушені у зв'язку з реєстрацією цього шлюбу, батьки, опікун, піклувальник дитини, опікун недієздатної особи, орган опіки чи піклування, якщо захисту потребують права та інтереси дитини, особи, визнаної недієздатною, чи особи, дієздатність якої обмежена, прокурор.

## 6. Особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя

### Норма закону

*Особисті немайнові права і обов'язки подружжя – це врегульовані нормами сімейного права відносини стосовно особистих немайнових благ та інтересів осіб.*

Шлюб зумовлює існування особистих немайнових та майнових прав і обов'язків подружжя.



## 7. Особиста приватна власність дружини, чоловіка

Майно подружжя є матеріальною базою існування сім'ї. Сімейний кодекс України встановлює два режими власності подружжя: особиста приватна власність дружини і чоловіка; спільна сумісна власність подружжя.

*Особиста приватна власність дружини, чоловіка поширюється на:*

- майно, набуте нею (ним) до шлюбу;
- майно, набуте нею (ним) за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
- майно, набуте нею (ним) за час шлюбу, але за кошти, які належали їй (йому) особисто;
- речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;
- премії, нагороди, які вона (він) одержали за особисті заслуги. Суд може визнати за другим членом подружжя право на частку цієї премії, нагороди, якщо буде встановлено, що він своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню;
- кошти, одержані як відшкодування за втрату речі, яка їй (йому) належала, а також як відшкодування завданої їй (йому) моральної шкоди;
- страхові кошти;
- плоди, доходи від речей, що знаходяться в особистій приватній власності.

## 8. Спільна сумісна власність подружжя. Право на утримання (аліменти)

Майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловіку на *праві спільної сумісної власності* незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу).

*Об'єктом права спільної сумісної власності є:*

- заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя і внесені до сімейного бюджету або внесені на його особистий рахунок у банківську установу;
- гроші, інше майно, в тому числі гонорар, виграш, які були одержані за договором, що укладався в інтересах сім'ї;
- речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя.

*До майнових прав подружжя належать:*

- право володіння, користування і розпорядження майном, набутих подружжям під час шлюбу;
- право на матеріальну підтримку у разі непрацездатності;
- право на укладення шлюбного договору;
- право на розділ загального майна та інші права.

Найважливішим *майновим обов'язком* є взаємне утримання подружжя. Як правило, цей обов'язок виконується добровільно.

**Зобов'язання по утриманню** – це обов'язок особи за визначених законом чи шлюбним договором підстав коли вона повинна надавати утримання членові своєї сім'ї чи родичу, а останній має право вимагати виконання такого обов'язку.

**Особливості зобов'язань по утриманню:**

- підстави виникнення, визначені законом чи договором;
- сторонами можуть бути лише фізичні особи, які знаходяться між собою у відносинах кровного споріднення, усиновлення, є або були подружжям, проживали або проживають однією сім'єю;
- особистий характер – неможливою є переміна осіб в цьому зобов'язанні, відповідні права та обов'язки не успадковуються;
- триваючий характер – особа, яка має право на утримання, може вимагати їх виплати незалежно від часу виникнення у неї цього права;
- безвідплатність – особа, яка отримала допомогу у вигляді аліментів, не зобов'язана вчиняти відплатних дій;
- аліменти мають цільове призначення, а саме систематичне утримання уповноваженої особи.

У разі невиконання зобов'язань чоловік або дружина, що потребує матеріальної допомоги, має право вимагати в суді надання утримання (аліментів) від іншого, якщо він чи вона в змозі надати матеріальну допомогу. Дружина, чоловік взаємно зобов'язані брати участь у витратах, пов'язаних із хворобою чи каліцтвом іншого з подружжя.



### Розв'яжіть ситуацію

Громадянин Ревенко, який перебував у другому шлюбі зі Свідченко, розірвав і цей шлюб. Після цього Свідченко дізналася, що Ревенко до одруження з нею перебував у зареєстрованому шлюбі з Кащенко і не розривав його. Свідченко звернулася в юридичну консультацію з проханням роз'яснити їй, що може змінитися в результаті встановлення цього факту.

- Яку відповідь може дати юридична консультація?



### Запитання для самоперевірки

1. Що таке шлюб? За яких умов він можливий?
2. Яким особам сімейним законодавством заборонено вступати в шлюб між собою?
3. Характеризуйте порядок укладення шлюбу.
4. Яка мета укладення шлюбного договору? Який порядок його укладення?
5. У яких випадках шлюб припиняється?
6. У яких випадках шлюб розривається в судовому порядку і в яких – у позасудовому?
7. Що таке режим окремого проживання?

## § 79–80. Взаємні права та обов'язки батьків і дітей

### 1. Порядок реєстрації дитини

Для реєстрації народження дитини має бути пред'явлена довідка лікувального закладу про народження дитини, яка засвідчує, хто є матір'ю. У разі народження дитини поза межами такого закладу і без надання медичної допомоги при пологах народження може бути зареєстроване на підставі показань не менше 2-х свідків з одночасним визначенням її походження та присвоєнням прізвища, ім'я та по батькові.



#### Норма закону

*Презумпція материнства: особа, яка записана при реєстрації народження матір'ю дитини, вважається такою, що її народила.*

Щодо дітей, народжених від батьків, які перебувають у шлюбі, діє *презумпція батьківства*: чоловік одруженої жінки вважається батьком народженої нею дитини. Обидві презумпції можуть бути спростовані у судовому порядку. Дружина та чоловік можуть подати спільну заяву про невизнання чоловіка батьком дитини.

Якщо батько та мати дитини не перебувають у шлюбі між собою, то батьківство визначається за спільною заявою батьків, за заявою чоловіка, який вважає себе батьком дитини, або за рішенням суду. Державний орган реєстрації актів цивільного стану видає *свідоцтво про народження*.

### 2. Особисті немайнові права та обов'язки батьків та дітей

Розрізняють *особисті немайнові та майнові права і обов'язки батьків та дітей*. Мати і батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. Діти мають рівні права та обов'язки щодо батьків незалежно від того, чи перебували їхні батьки у шлюбі між собою.

*До особистих немайнових обов'язків батьків щодо дітей належать:*

- забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я (якщо батьки цього не зробили, забрати дитину мають право її баба, дід, інші родичі з дозволу органу опіки та піклування);
- невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в дер-



жавному органі реєстрації актів цивільного стану. Реєстрація провадиться з одночасним визначенням походження дитини та присвоєнням прізвища, імені та по батькові і засвідчується свідоцтвом про народження. Прізвище дитини визначається за прізвищем батьків, а якщо у них різні прізвища, прізвище дитини визначається за їхньою згодою. Ім'я дитини визначається за згодою батьків. Дитині може бути надано не більше двох імен, якщо інше не впливає із звичаю національної меншини, до якої належать мати чи батько. По батькові дитини визначається за іменем батька. Якщо батьківство дитини не визнано, то по батькові дитини визначається за іменем особи, яку мати дитини назвала її батьком. У разі зміни прізвища обома батьками змінюється прізвище дитини, яка не досягла 7 років, а після досягнення дитиною семи років прізвище дитини змінюється лише за її згодою. У разі якщо батько змінив своє ім'я, ім'я по батькові дитини, яка досягла 14 років, змінюється за її згодою;

- виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, Батьківщини;
- піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток;
- забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя;
- поважати дитину;
- передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування про неї;
- забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини;
- забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини;
- обов'язок дитини, повнолітніх дочки, сина піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати допомогу.

*До особистих немайнових прав батьків та дітей належать:*

- переважне право батьків перед іншими особами на особисте виховання дитини;
- право батьків залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам;
- право батьків обирати форми та методи виховання, крім тих, які не суперечать закону, моральним засадам суспільства;
- право дитини противитися неналежному виконанню батьками обов'язків щодо неї, звернутися за захистом

своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, а після досягнення 14 років – до суду;

- право батьків та дитини на безперешкодне спілкування;
- право батьків на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина, право звертатися за захистом прав та інтересів своїх дітей до суду, органів державної влади тощо. Відповідне право повнолітніх дітей звертатися за захистом прав та інтересів непрацевдатних, немічних батьків;
- право батьків на визначення місця проживання своєї дитини, при цьому місце проживання дитини, яка не досягла 10 років, визначається за згодою батьків, а після досягнення дитиною 10-річного віку – за спільною згодою батьків та самої дитини.

Питання виховання дитини вирішується батьками спільно. Той із батьків, хто проживає окремо від дитини, зобов'язаний брати участь у її вихованні і має право на особисте спілкування з нею. Той із батьків, з ким проживає дитина, не має права перешкоджати тому з батьків, хто проживає окремо, спілкуватися з дитиною та брати участь у її вихованні. За заявою матері, батька дитини орган опіки та піклування визначає способи участі у вихованні дитини та спілкування з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї.

### 3. Майнові права батьків і дітей

Сімейний кодекс України, крім особистих немайнових відносин між батьками та дітьми, регулює також і майнові відносини. Логічно ці відносини можна розподілити за трьома критеріями.

Право власності батьків	Право власності дитини	Право спільної сумісної власності батьків і дітей
<ul style="list-style-type: none"> <li>• Батьки і діти, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна.</li> <li>• При вирішенні спору між батьками та малолітніми, неповнолітніми дітьми щодо належності їм майна вважається, що воно є власністю батьків</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Майно, придбане батьками або одним з них для забезпечення розвитку, навчання та виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книжки, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо), є власністю дитини</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Майно, набуте батьками і дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності</li> </ul>

Права та обов'язки батьків і дітей з матеріального утримання є взаємними. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей, повнолітніх дітей, що навчаються (до 23 років), непрацездатних повнолітніх дітей, що потребують матеріальної допомоги. З іншого боку, повнолітні діти зобов'язані утримувати своїх непрацездатних батьків, що потребують матеріальної допомоги. Як правило, обов'язки з матеріального утримання виконуються добровільно. У разі відмови від цього обов'язку і з батьків, і з дітей у судовому порядку можуть стягуватися аліменти.

#### 4. Взаємне утримання (аліменти)

Важливим є обов'язок з утримання батьками своїх дітей до досягнення ними повноліття. Утримання дитини може бути добровільним у натуральній чи грошовій формі або примусовим (за рішенням суду) шляхом сплати щомісяця частки від заробітку (доходу) або твердої грошової суми. Присуджуються аліменти з дня подання позовної заяви, а у визначених законом випадках і за минулий час, але не більш як за три роки. Розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим за неоподатковуваний мінімум доходів громадян.



##### **Буква закону – Сімейний кодекс України**

**Ст. 182. Обставини, які суд враховує при визначенні розміру аліментів**

1. При визначенні розміру аліментів суд враховує:
  - стан здоров'я та матеріальне становище дитини;
  - стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів;
  - наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина;
  - інші обставини, що мають істотне значення.

Аліменти на дитину є власністю того з батьків, з ким дитина проживає. Батьки можуть бути звільнені від виконання цього обов'язку, якщо дохід дитини набагато перевищує доходи кожного з них і забезпечує її потреби.

Зобов'язання з утримання батьками дітей можуть бути врегульовані також і договором, у якому визначаються умови, розмір, строки виплат. Така угода укладається у письмовій формі та нотаріально посвідчується. В разі невиконання її умов сума боргу стягується за виконавчим написом нотаріуса. Крім того, шляхом укладання договору у такій же формі з дозволу органів опіки та піклування може бути припинено право на аліменти на дитину взамін на набуття дитиною пра-

ва власності на нерухоме майно. Крім аліментів, з платника можуть стягуватись у такому ж порядку і додаткові витрати, викликані певними обставинами (хвороба дитини, розвиток її здібностей, інші).

Підставою стягнення з батьків утримання на повнолітніх дітей є непрацездатність, потреба у матеріальній допомозі та спроможність батьків надавати утримання. Така допомога повинна надаватися батьками і повнолітнім працездатним дітям, які навчаються, до досягнення ними 23 років.

Підставою стягнення утримання з повнолітніх дітей є непрацездатність їхніх батьків та потреба у матеріальній допомозі. Крім того, можуть стягуватись і додаткові витрати. На зазначені відносини поширюються загальні правила, визначені законом для інших видів зобов'язань по утриманню.

## 5. Позбавлення батьківських прав: підстави та правові наслідки

У визначених Сімейним кодексом випадках *мати, батько* можуть бути *позбавлені судом батьківських прав*. Зокрема, коли вона чи він:

- не забрали дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я без поважних причин: протягом 6 місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини;
- жорстоко поведуться з дитиною;
- є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав мають один із батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я або навчальний заклад, в якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла 14 років.

*Особа, позбавлена батьківських прав:*

- втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;
- перестає бути законним представником дитини;
- втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми;
- не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником;
- не може одержати в майбутньому тих майнових прав,

пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності тощо.

*Батьківські права* можуть бути поновлені лише в судовому порядку за умов зміни обставин, що були підставою для позбавлення батьківських прав. Поновлення батьківських прав неможливе у випадках, коли дитина була усиновлена або досягнула повноліття. *Сімейний кодекс* у певних випадках передбачає можливість обмеження батьківських прав без їхнього позбавлення. Суд може прийняти рішення про відібрання дитини від батьків або одного з них, не позбавляючи їх батьківських прав, якщо залишення дитини у них є небезпечним для її життя, здоров'я і морального виховання.

*Підставами для відібрання від батьків є:*

- ухиляння батьками від виконання своїх обов'язків з виховання дитини;
- жорстоке поводження з дитиною;
- батьки визнаються хронічними алкоголіками або наркоманами;
- батьки вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- інші випадки, якщо залишення дитини у батьків є небезпечним для її життя, здоров'я і морального виховання.

У такому випадку дитина передається другому з батьків, бабі, дідові, іншим родичам – за їх бажанням або організації опіки та піклування.



### Розв'яжіть ситуацію

Не перебуваючи в зареєстрованому шлюбі, Довженко і Гуленко у спільній заяві до органу РАЦСу просили зареєструвати факт народження їх сина Михайла і записати громадянина Гуленка його батьком. Завідувачка органу РАЦСу опинилася в скрутному становищі, тому що кожен з батьків просив дати дитині своє прізвище і спроби вирішення спірного питання за їх взаємною згодою не мали успіху.

- Яке прізвище у такій ситуації матиме дитина? Який орган може вирішувати суперечку між батьками дитини з цього питання?



### Запитання для самоперевірки

1. Схарактеризуйте особисті немайнові права і обов'язки батьків і дітей.
2. Схарактеризуйте зміст майнових прав та обов'язків батьків і дітей.
3. В яких випадках батьки дитини можуть бути позбавлені судом батьківських прав?
4. Які наслідки для осіб має позбавлення батьківських прав, а які – обмеження батьківських прав?

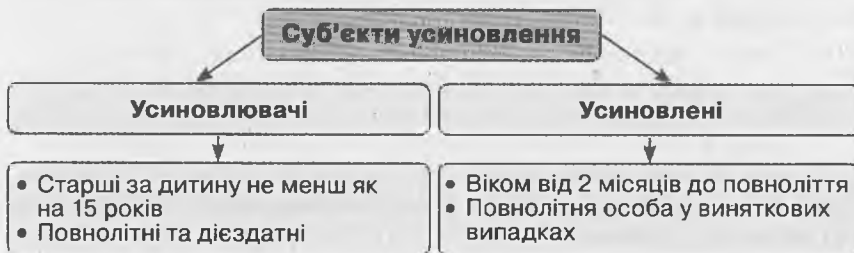
## § 81. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування

### 1. Усиновлення

Усиновлення – одна з форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. В основу організаційно-правового механізму усиновлення в Україні покладені такі *принципи*: кожна дитина має право на виховання у сім'ї; пріоритетним є національне усиновлення; посередницька комерційна діяльність з усиновлення дітей заборонена.

#### Норма закону

*Усиновлення – це прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки або сина, що здійснене на підставі рішення суду.*



*Усиновлювачами можуть бути:*

- повнолітні дієздатні особи;
- особа, старша дитини, яку вона хоче усиновити, не менш як на *15 років*, а у випадках усиновлення повнолітньої особи – не менше *18 років*;
- подружжя, окрім випадків, коли дитина має лише матір або лише батька, то вона не може бути всиновлена чоловіком, який не знаходиться в шлюбі з матір'ю, чи жінкою, яка не знаходиться в шлюбі з батьком.

Кількість дітей, яку може усиновити один усиновитель, не обмежується.



**Буква закону – Сімейний кодекс України**

**Ст. 212. Особи, які не можуть бути усиновлювачами**

1. *Не можуть бути усиновлювачами особи, які:*
  - 1) обмежені в дієздатності;
  - 2) визнані недієздатними;
  - 3) позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;

4) були усиновлювачами іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним з їхньої вини;

5) перебувають на обліку або лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;

6) зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;

7) не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);

8) страждають на хвороби, перелік яких затверджений Міністерством охорони здоров'я України...

2. ...*Не можуть бути* усиновлювачами особи, інтереси яких суперечать інтересам дітей.

Переважне право серед інших стати усиновлювачем має громадянин України, в сім'ї якого дитина уже виховується певний час, який є родичем цієї дитини, чоловіком (дружиною) матері (батька) дитини, усиновлює кількох братів, сестер дитини. Достатньою є наявність хоча б однієї з цих обставин. Подружжю надається перевага перед самотніми особами.

До умов усиновлення належить вимога щодо згоди на усиновлення рідних батьків дитини, самої дитини, опікуна (піклувальника) дитини, закладу охорони здоров'я або навчального закладу, в якому перебуває дитина, а також згоди другого з подружжя на усиновлення дитини іншим з них.

Розгляд справи про усиновлення відбувається в судовому порядку, із набранням чинності рішенням суду усиновлення вважається здійсненим. На підставі рішення суду про усиновлення можуть бути внесені зміни в актовий запис про реєстрацію народження дитини щодо відомостей про матір, батька, місце і дату народження, прізвище, ім'я, по батькові усиновленої дитини. З урахуванням цих змін видається нове свідоцтво про народження, а попереднє анулюється.

Усиновлювач має право приховувати факт усиновлення від дитини і вимагати нерозголошення цієї інформації іншими особами.

Особа, яка подала заяву про усиновлення, має право бути записаною у Книзі реєстрації народжень матір'ю, батьком дитини, а також змінити відомості про місце народження та дату народження дитини, але дата може бути змінена не більше ніж на 6 місяців. Якщо усиновлювачами є одночасно жінка і чоловік і якщо вони записуються батьками дитини, відповідно змінюються прізвище та по батькові дитини.

Усиновлення надає усиновлювачеві права і накладає обов'язки щодо дитини, яку він усиновив, у такому ж обсязі,

які мають батьки щодо дитини, а особі, яку усиновлено, – відповідні права і обов'язки щодо усиновлювача.

Нагляд за дотриманням прав дітей, які усиновлені і проживають в Україні, здійснює орган опіки і піклування до досягнення ними повноліття.

## 2. Опіка та піклування

Над дітьми, які залишились без батьківського піклування, органом опіки чи піклування або судом може бути встановлена **опіка** чи **піклування**. Опіка та піклування встановлюються з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки.

*Опікуном, піклувальником дитини може бути за її згодою повнолітня дієздатна особа.* При призначенні дитині опікуна чи піклувальника враховуються особисті якості особи, її здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини.

*Не може бути опікуном, піклувальником особа:*

- яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами;
- яка позбавлена батьківських прав;
- інтереси якої суперечать інтересам дитини.

Опіка  
встановлюється  
над дитиною, яка не досягла  
**14 років**

Права дитини, над якою встановлено опіку та піклування:

- проживання в сім'ї опікуна або піклувальника, на піклування з його боку;
- забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання, поваги до її людської гідності;
- збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки та піклування;
- захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника

Піклування  
встановлюється  
над дитиною у віці  
від **14 до 18 років**

Права дитини, яка залишилась без піклування батьків і проживає у дитячому закладі або закладі охорони здоров'я:

- на всебічний розвиток, виховання, освіту, повагу до її людської гідності;
- збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки та піклування;
- пільги, встановлені законом, при працевлаштуванні, після закінчення строку перебування у зазначеному закладі



*Права та обов'язки опікуна, піклувальника:*

- виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти;
- самостійно визначати способи виховання з урахуванням думки дитини та рекомендацій органу опіки та піклування;
- вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду;
- не має права перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами, за винятком випадків, коли таке спілкування суперечить інтересам дитини.

Опіка, піклування над дитиною встановлюється органом опіки та піклування, а у випадках, передбачених Цивільним кодексом України, – судом.

### 3. Патронат

Сімейне законодавство закріпило і таку форму передачі дитини, позбавленої батьківського піклування, на виховання в сім'ї, як *патронат*.

За договором про патронат над дітьми орган опіки та піклування передає дитину, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття за плату. На передачу дитини у сім'ю патронатного вихователя потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку, що може її висловити.

Патронатний вихователь набуває права діяти від імені та в інтересах дитини так само, як опікун (піклувальник).

Сімейним кодексом визначені *обов'язки патронатного вихователя*:

- забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням;
- створити умови для навчання, фізичного і духовного розвитку дитини;
- захищати дитину, її права та інтереси.

*Договір про патронат може бути припинено:*

- у разі відмови від нього вихователя або дитини, яка досягла 14 років;
- за згодою сторін;
- за рішенням суду в разі невиконання вихователем своїх обов'язків або якщо між ним та дитиною склалися стосунки, які перешкоджають виконанню обов'язків за договором.

#### 4. Приймона сім'я

Законодавством України передбачено створення *приймних сімей та дитячих будинків сімейного типу*, в яких перебувають діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, для розвитку, виховання та зростання в сімейному оточенні.



##### Норма закону

*Приймна сім'я – сім'я, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.*

Подружжя або особа, що не перебуває у шлюбі, які взяли для спільного проживання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є *приймними батьками*. Приймними батьками можуть бути лише працездатні особи. Діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, влаштовані на виховання та спільне проживання до прийомної сім'ї, визнаються *приймними дітьми*.



##### Норма закону

*Дитячий будинок сімейного типу – це окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, для забезпечення сімейним вихованням та спільного проживання не менш як п'яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.*

*Батьки-вихователі – це подружжя або окрема особа, що не перебуває у шлюбі, які взяли дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, для виховання та спільного проживання.*

Вихованцями дитячого будинку сімейного типу є діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування. На влаштування дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування, до дитячого будинку сімейного типу потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити. Згода дитини на влаштування її до дитячого будинку сімейного типу з'ясовується службовою особою закладу, в якому вона перебуває, у присутності батьків-вихователів і представника органу опіки та піклування, про що складається відповідний документ.

Вихованці проживають і виховуються у дитячому будинку сімейного типу до досягнення 18-річного віку, а в разі продовження навчання у професійно-технічному, вищому навчальному закладі I–IV рівнів акредитації – до його закінчення.

За вихованцями дитячого будинку сімейного типу зберігається право на аліменти, пенсію, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника, які вони мали до влаштування до дитячого будинку сімейного типу.

Вихованці мають право підтримувати особисті контакти з батьками та іншими родичами, крім випадків, коли це може завдати шкоди їхньому життю, здоров'ю та моральному вихованню.



### Розв'яжіть ситуацію

Громадянка Бездітна вирішила усиновити дитину і з цією метою прийшла на консультацію в міський відділ освіти. При уточненні відомостей про Бездітну було встановлено, що внаслідок захворювання вона є інвалідом III групи, проте займається надомною працею і має достатній заробіток. У зв'язку з цим інспектор відділу освіти висловив сумнів у можливості Бездітної виховувати дитину. Вона звернулася до юридичного консультанта з проханням надати їй відповідну інформацію з цього приводу.

- Яке роз'яснення повинен дати громадянці Бездітній юридичний консультант?



### Запитання для самоперевірки

1. Що таке усиновлення?
2. Які особи можуть і які особи не можуть бути усиновлювачами?
3. Які права має дитина, над якою встановлено опіку або піклування?
4. Які права і обов'язки опікуна і піклувальника?
5. Що таке патронат? Чим відрізняється патронат від опіки та піклування?
6. Схарактеризуйте поняття «прийомна сім'я» і «дитячий будинок сімейного типу». Порівняйте їх.



## Тема 9

# ЖИТЛОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ

## § 82–83. Загальна характеристика житлового права України

### 1. Загальна характеристика житлових правовідносин. Суб'єкти житлових відносин

Правове регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі реалізації житлових питань, забезпечується *комплексною галуззю права*, яка включає норми адміністративного, цивільного, господарського, земельного, сімейного, та іншими спеціальними галузями права, об'єднання яких утворили *житлове право*.



#### Норма закону

*Житлове право* – це сукупність правових норм, які регулюють відносини між громадянами та громадян з державними і громадськими організаціями у процесі реалізації конституційного права людини і громадянина на житло.

Джерелами житлового права є житлове законодавство, що являє собою велику кількість нормативних актів. На сьогодні вони потребують удосконалення шляхом законодавчої діяльності.

Основи нормативно-правового регулювання житлових відносин містить Конституція України. Основним нормативно-правовим актом у цій галузі є Житловий кодекс України, який був прийнятий ще у 1983 р. і тому потребує докорінних змін. Норми житлового права містяться також у Законах України та підзаконних нормативно-правових актах.

*Предметом* регулювання житлового права є правовідносини, які виникають під час:



Житлові правовідносини виникають, змінюються та припиняються на підставі юридичних фактів, які пов'язані з жилим будинком або іншим приміщенням, придатним для проживання людини. Ці правовідносини неоднорідні. Більшість з них має майновий характер, і виникають вони у сфері розподілу і користування житлом.

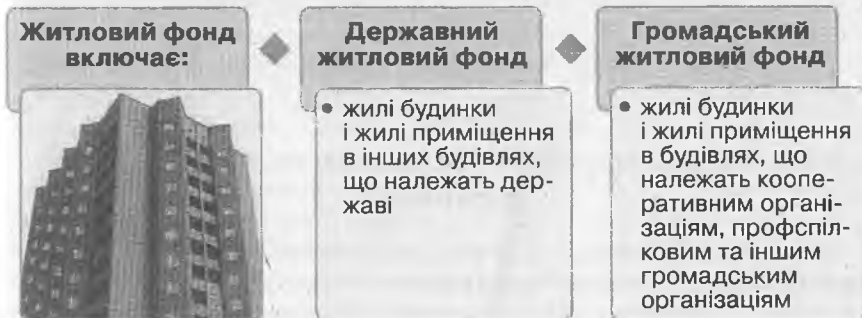
*Суб'єктами* житлових відносин можуть бути громадяни, підприємства, установи та організації, але в користування житлові приміщення надаються лише громадянам і лише для проживання у них.

## 2. Житловий фонд, його види



### Норма закону

*Житловий фонд* – це сукупність жилих будинків, а також жилих приміщень в інших будівлях, що знаходяться на території України, призначені для проживання громадян.



**Фонд житлово-будівельних кооперативів**

- житлові будинки, що належать житлово-будівельним кооперативам

**Приватний житловий фонд**

- жилі будинки (частини будинків), квартири, що належать громадянам на праві приватної власності

**Фонд соціального призначення**

- квартири в багатоквартирних житлових будинках, садибні жилі будинки, що надаються громадянам, які потребують соціального захисту

До житлового фонду не входять нежилі приміщення в жилих будинках, призначені для торговельних, побутових та інших потреб непромислового характеру.

З метою забезпечення конституційного права соціально незахищених верств населення на отримання житла Законом України «Про житловий фонд соціального призначення» передбачено створення й функціонування житлового фонду соціального призначення, який складається із соціального житла та соціальних гуртожитків.

**Норма закону**

*Соціальне житло – житло всіх форм власності із житлового фонду соціального призначення, що безоплатно надається громадянам України, які потребують соціального захисту, на підставі договору найму на певний строк.*

*Соціальний гуртожиток – соціальне житло, яке надається громадянам України на час їх перебування на соціальному квартирному обліку за умови, що таке житло є єдиним місцем їх проживання.*

Соціальне житло надається органами місцевого самоврядування безоплатно громадянам, які відповідно до законодавства потребують соціального захисту й знаходяться на соціальному квартирному обліку на підставі їхніх заяв. Підставою заселення житла із соціального фонду є договір найму соціального житла, який укладається між власником такого житла і наймачем.

### **3. Право громадян на житло та форми його реалізації**

Житло є необхідною умовою нормального буття кожної людини. Потреба забезпечення житлом турбує людське суспільство ще з давніх часів. На сьогодні ця проблема залишається.

**Для допитливих (з історії поняття)**

Уперше право на житло в нашій країні було закріплено в Конституції СРСР у 1977 р. В ній вказувалося, що держава покликана розвивати та охороняти житловий фонд, тобто уже існуюче житло, сприяти кооперативному та індивідуальному житловому будівництву, намагатися справедливо розподілити житло, а також зобов'язувалася підтримувати невисоку плату за квартиру та комунальні послуги. Таке конституційне зобов'язання держави – від будівництва нового житла до його розподілу – було декларативним, а не реальним.

З огляду на важливість права на житло, в Україні воно отримало конституційне закріплення.

**Буква закону – Конституція України**

**Ст. 47.** Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Ніхто не може бути примусово позбавлений житла, інакше як на підставі закону та за рішенням суду.

**Способи реалізації права на житло:**

- будівництво житла (будівництво приватного будинку чи вступ до будівельного кооперативу);
- придбання житла у власність (укладання договору купівлі-продажу або приватизація);
- оренда (наймання) житла;
- надання житла безкоштовно або за доступну плату державою або органами місцевого самоврядування.

Житлові права охороняються законом, за винятком випадків, коли вони здійснюються в суперечності з призначенням цих прав чи з порушенням прав інших громадян або прав державних і громадських організацій.

**4. Предмет і зміст договору найму житлового приміщення**

Однією з найпоширеніших підстав користування житлом є договір житлового найму.

**Норма закону**

*Договір житлового найму – це угода, у відповідності з якою одна сторона – власник житла (наймода-*

*вець) передає або зобов'язується передати другій стороні (наймачеві) житло для проживання у ньому на певний строк за плату.*

Розрізняють залежно від форми власності договори житлового найму в будинках державного (або громадського) й приватного житлового фонду.

Так, у договорах житлового найму в будинках державного або громадського житлового фонду наймодавцем є держава або громада, від імені яких діють уповноважені ними органи (житлово-експлуатаційні організації).



**Буква закону – Житловий кодекс Української РСР (із змінами і доповненнями)**

**Ст. 61. Договір найму жилого приміщення. Укладання договору найму жилого приміщення**

Користування жилим приміщенням у будинках державного і громадського житлового фонду здійснюється відповідно до договору найму жилого приміщення.

Договір найму жилого приміщення в будинках державного і громадського житлового фонду укладається в письмовій формі на підставі ордеру на жиле приміщення між наймодавцем – житлово-експлуатаційною організацією (а в разі її відсутності – відповідним підприємством, установою, організацією) і наймачем – громадянином, на ім'я якого видано ордер.

*Предметом* такого договору може бути лише те житло, яке зазначене в ордері на нього. Цей договір є безстроковим, оскільки житло надається у безстрокове користування.

*Ордер на жиле приміщення* – це письмове розпорядження на його заселення, яке видається на підставі рішення виконавчого комітету органу місцевого самоврядування або місцевої державної адміністрації.

Не можуть бути самостійним предметом договору найму:

- жиле приміщення, яке хоч і є ізольованим, але за розмірами менше встановленого для надання одній особі;
- частина кімнати або кімната, зв'язана з іншою кімнатою спільним входом;
- підсобні приміщення (кухня, коридор тощо).

Члени сім'ї наймача, які проживають разом із ним, користуються нарівні з ним усіма правами і несуть всі обов'язки, які закріплені в договорі житлового найму. Наймач має право за письмовою згодою всіх членів сім'ї, які проживають разом із ним, вселити в займане ним жиле приміщення свою дружину (свого чоловіка), дітей, батьків, а також інших осіб. На вселення до батьків неповнолітніх дітей зазначеної згоди не



потрібно. Крім того, за згодою наймодавця, наймач має право здати жиле приміщення у піднаймання.

Наймачі жилих приміщень у будинках державного та громадського житлового фонду можуть за згодою всіх повнолітніх членів сім'ї, які проживають з ними, придбати займані ними приміщення у власність.

Наймач зобов'язаний використовувати житло за призначенням, дбайливо ставитися до житла, своєчасно вносити квартирну плату та плату за комунальні послуги, проводити відшкодування заподіяної шкоди. Він має право за письмовою згодою членів сім'ї, які проживають із ним, провести обмін займаного жилого приміщення з іншим наймачем або членом житлово-будівельного кооперативу. Наймач вправі за згодою членів сім'ї в будь-який час розірвати договір найму. Якщо з жилого приміщення вибуває не вся сім'я, то договір найму не розривається, а члени сім'ї, які вибули, втрачають право користуватися цим житлом.

Що ж стосується договорів найму жилого приміщення, власником якого є приватні особи (*приватний житловий фонд*), то вони є *договорами майнового найму*, які врегульовуються нормами цивільного права. Предметом такого договору може виступати не лише ізольоване приміщення, а й частина квартири або будинку. Сторонами у такому договорі можуть бути і фізичні, і юридичні особи. Цей договір укладається на строк, встановлений договором. Якщо у договорі строк не встановлений, то він вважається укладеним на 5 років.



### Розв'яжіть ситуацію

Сергій Зацікавлений разом із сім'єю проживав у квартирі, яка належала міській раді. Він вирішив обміняти свою квартиру на квартиру Дмитра Байдужого. Проти цього заперечував 16-річний син Байдужого Іван. Проте обмін квартир відбувся і сім'ї переїхали. Іван звернувся із заявою про незгоду до міської ради.

- Яке рішення повинна прийняти міська рада?
- Який порядок обміну квартирами, що належать до громадського житлового фонду?



### Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення житлового права.
2. Які способи реалізації права громадян на житло існують за українським законодавством?
3. Дайте визначення поняттю «житловий фонд».
4. Що є предметом договору найму житлового приміщення?

5. Обґрунтуйте конституційне право людини на житло як невід'ємну складову її буття. Яка роль в цьому належить державі?

## § 84–85. Житлові права і обов'язки. Відповідальність за порушення житлового законодавства

### 1. Житлові права та обов'язки громадян

Право на житло забезпечується розвитком і охороною державного і громадського житлового фонду, сприянням кооперативному й індивідуальному житловому будівництву, справедливим розподілом під громадським контролем житлової площі, яка надається в міру здійснення програми будівництва упорядкованого житла.



**Буква закону – Житловий кодекс Української РСР (із змінами і доповненнями)**

#### *Ст. 9. Житлові права громадян*

Громадяни мають право на одержання у безстрокове користування у встановленому порядку жилого приміщення в будинках державного чи громадського житлового фонду або на одержання за їх бажанням грошової компенсації за належне їм для отримання жиле приміщення для категорій громадян, визначених законом, або в будинках житлово-будівельних кооперативів.

Забезпечення постійним житлом громадян, які відповідно до законодавства мають право на його отримання, може здійснюватися шляхом будівництва або придбання доступного житла за рахунок надання державної підтримки у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Громадяни мають право на приватизацію квартир (будинків) державного житлового фонду або придбання їх у житлових кооперативах, на біржових торгах, шляхом індивідуального житлового будівництва чи одержання у власність на інших підставах, передбачених законодавством України.

Ніхто не може бути виселений із займаного жилого приміщення або обмежений у праві користування жилим приміщенням, інакше як з підстав і в порядку, передбачених законом.

## Житлові обов'язки громадян України

Дбайливе ставлення до будинку, в якому проживають

Використання жилого приміщення відповідно до його призначення

Додержання правил користування жилими приміщеннями

Економне витрачання води, газу, електричної і теплової енергії

Жилі будинки і жилі приміщення не можуть використовуватися громадянами на шкоду інтересам суспільства.

## 2. Права та обов'язки наймодавця



*Буква закону – Цивільний кодекс України*

*Ст. 810. Договір найму житла*

1. За договором найму (оренди) житла одна сторона – власник житла (наймодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (наймачеві) житло для проживання у ньому на певний строк за плату.

Договір найму житла укладається у письмовій формі. Його предметом можуть бути помешкання, зокрема квартира або її частина, житловий будинок або його частина. Помешкання має бути придатним для постійного проживання. Сторонами у договорі найму житла можуть бути фізичні та юридичні особи. Якщо наймачем є юридична особа, вона може використовувати житло лише для проживання у ньому фізичних осіб.

У наймодавця є *право* вимагати від наймача:

- користуватися житлом згідно з існуючими правилами;
- відшкодувати заподіяні збитки;
- своєчасно вносити плату за житло і комунальні послуги.

*Обов'язки наймодавця:*

- надати зазначене в ордері й обумовлене договором житло;
- житлове приміщення повинно відповідати встановленим санітарним та технічним вимогам;
- своєчасно проводити капітальний ремонт;
- забезпечувати безперебійну роботу інженерного обладнання;
- підтримувати належний стан під'їздів та інших місць загального користування будинків та прибудинкової території.

Поточний ремонт житла, переданого у найм, зобов'язаний здійснювати наймач, якщо інше не встановлено договором. Переобладнання житлового будинку, в якому знаходиться житло, передане у найм, якщо таке переобладнання істотно змінить умови користування житлом, не допускається без згоди наймача.

### 3. Види та підстави настання кримінальної, адміністративної та цивільно-правової відповідальності за порушення житлового законодавства



#### Норма закону

*Житлове правопорушення – це протиправне, винне діяння діліктоздатної особи, що посягає на деякі охоронювані законом житлові правовідносини, за що законодавством передбачається кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова і матеріальна відповідальність.*



#### Буква закону – Житловий кодекс Української РСР (із змінами і доповненнями)

*Ст. 189. Відповідальність за неналежне використання житлового фонду та інші порушення житлового законодавства*

Особи, винні:

- у порушенні порядку взяття на облік та ведення єдиного державного реєстру громадян, потребуючих поліпшення житлових умов, зняття з обліку і надання громадянам жилих приміщень;
- у недодержанні встановлених строків заселення жилих будинків і жилих приміщень;
- у порушенні правил користування жилими приміщеннями, санітарного утримання місць загального користування, сходових кліток, ліфтів, під'їздів, прибудинкових територій;
- у самовільному переобладнанні та переплануванні жилих будинків і жилих приміщень та використанні їх не за призначенням;
- у порушенні правил експлуатації жилих будинків, жилих приміщень та інженерного обладнання, у безгосподарному їх утриманні;
- у псуванні жилих будинків, жилих приміщень, їх обладнання та об'єктів благоустрою; несуть кримінальну, адміністративну або іншу відповідальність.

Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) регулює відносини в разі правопорушень у галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою. У ст. 97 КУпАП закріплюється норма, що передбачає *адміністративну відповідальність* за самовільне будівництво будинків або споруд та самовільну зміну

архітектурного вигляду будинків або споруд під час їх експлуатації. За такі дії на громадян накладається штраф.

У главі 11 «Адміністративні правопорушення в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою» встановлюють такі види складу адміністративних правопорушень:

- порушення порядку взяття на облік та строків заселення жилих будинків і жилих приміщень;
- порушення правил користування жилими приміщеннями і жилими будинками;
- самоправне заняття жилого приміщення;
- порушення правил благоустрою територій міст та інших населених пунктів;
- знищення або пошкодження зелених насаджень або інших об'єктів озеленення населених пунктів;
- порушення правил тримання собак і котів.

*Кримінальна відповідальність* за порушення житлового законодавства передбачена за такі *види складу злочинів*, що закріплені Кримінальним кодексом України:

- порушення недоторканності житла незаконне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, незаконне проведення в них огляду чи обшуку, а так само незаконне виселення чи інші дії, що порушують недоторканність житла громадян, – караються штрафом від 50 до 100 неоподаткованих мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до 2-х років, або обмеженням волі на строк до 3-х років;
- ті самі дії, вчинені службовою особою або із застосуванням насильства чи з погрозою його застосування, – караються позбавленням волі на строк від 2-х до 5-ти років;
- зловживання опікунськими правами. Використання опіки чи піклування з корисливою метою на шкоду підопічному (зайняття житлової площі, використання майна тощо) – карається штрафом до 50 неоподаткованих мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до 2-х років.
- самоуправство та інші склади.

Підприємства, установи, організації, а також громадяни, які заподіяли шкоду жилим будинкам, жилим приміщенням, інженерному обладнанню, об'єктам благоустрою і зеленим насадженням на прилеглих до будинків ділянках, зобов'язані відшкодувати заподіяну шкоду. Мається на увазі *цивільно-правова відповідальність* за завдану шкоду. Посадові особи та інші працівники, з вини яких підприємства, установи, організації мали витрати, зв'язані з відшкодуван-

ням шкоди, несуть *матеріальну відповідальність* у встановленому порядку.



### Розв'яжіть ситуацію

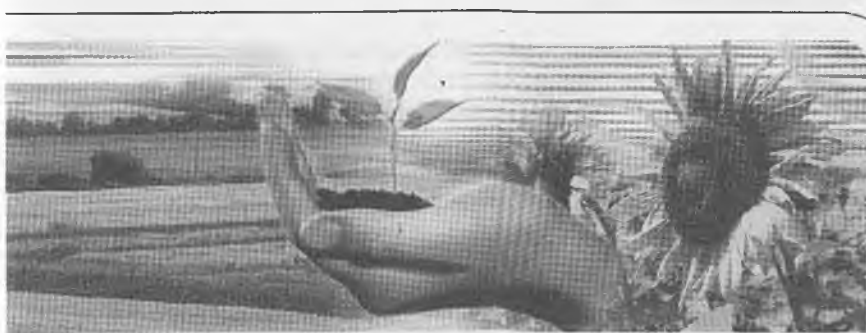
Петро Винаймиченко підселив у квартиру, що винаймав у Києві за договором оренди житлового приміщення, свою дружину і сина, які приїхали до нього на час літніх канікул строком на три місяці. Наймодавець не погодився зі збільшенням мешканців і почав вимагати або передчасного розірвання договору оренди, або збільшення плати за оренду житла у 3 рази. Винаймиченко був проти висунутих вимог, мотивуючи тим, що за комунальні послуги він сплачує окремо. Справа дійшла до суду.

- У якої сторони судового процесу кращі перспективи? Зробіть висновок, користуючись текстом глави 59 Цивільного кодексу України.



### Запитання для самоперевірки

1. Якими є права і обов'язки наймачів житла?
2. Які права та обов'язки має наймодавець у договорі найму (оренди) житла?
3. Які види відповідальності настають за порушення житлового законодавства? У яких випадках?
4. У яких випадках особа несе кримінальну відповідальність за порушення житлового законодавства України?



## Тема 10

# ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

## § 86. Загальна характеристика земельного права України

### 1. Предмет правового регулювання земельного права. Земельний кодекс України

#### Норма закону

*Земельне право – це галузь права, що регулює земельні відносини з метою забезпечення раціонального використання земель, створення умов для підвищення ефективності цього процесу, охорони прав фізичних та юридичних осіб як землевласників і землекористувачів.*

*Предметом правового регулювання земельного права є відносини, що виникають з приводу володіння, користування та розпорядження земельними ресурсами, а також їх охорони та раціонального використання. Земельне право – комплексна галузь права України, оскільки її основу становлять норми цивільного права, органічно пов'язані з нормами адміністративного й екологічного права.*

Держава, приймаючи закони і підзаконні акти, визначає за допомогою імперативного методу порядок використання і охорони земель, встановлює обмеження використання земель відповідно до їх цільового призначення тощо. На договірному рівні, використовуючи диспозитивний метод, регулювання земельних правовідносин відбувається за участі сторін, які мають можливість у визначених межах самостійно обрати спосіб своєї поведінки для досягнення певної мети.

Земельні правовідносини регулюються за допомогою різноманітних джерел земельного права. За юридичною силою

вони класифікуються на конституційні акти, звичайні закони, підзаконні та локальні акти.

Конституція України визначає засади земельного права, закріплює положення щодо належності землі, гарантії права власності на землю, особливого статусу землі, яка проголошена основним національним багатством, а також права власності Українського народу.



### **Буква закону – Конституція України**

*Ст. 14.* Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Основним нормативним актом у цій галузі є Земельний кодекс України, прийнятий 25 жовтня 2001 р. Він є нормативно-правовим актом кодифікованого характеру. Земельний кодекс конкретизує положення Конституції України щодо регулювання земельних відносин, визначає основний зміст практично всіх інститутів земельного права. Серед інших законів – *джерел земельного права* – закони України «Про оренду землі», «Про плату за землю» та інші.

*До підзаконних актів земельного права відносять:*

- Постанови Верховної Ради України: «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 р., «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» від 13 березня 1993 р.;
- Укази Президента України – так звані 14 «земельних» указів Президента України, виданих з 1994 по 2004 р.;
- Постанови Кабінету Міністрів України та інші.

Локальними актами є нормативно-правові акти місцевих держадміністрацій та органів місцевого самоврядування з питань земельного права.

## **2. Земельні відносини. Суб'єкти та об'єкти земельних відносин**



### **Норма закону**

*Земельні відносини* – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею.

*Суб'єктами земельних відносин* є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади.

*Об'єктами земельних відносин* є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).



Земельні відносини, що виникають при використанні надр, лісів, вод, а також рослинного і тваринного світу, атмосферного повітря, регулюються Земельним кодексом, нормативно-правовими актами про надра, ліси, води, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря, якщо вони не суперечать цьому Кодексу.

### 3. Завдання та принципи земельного законодавства

*Завданням земельного законодавства* є регулювання земельних відносин з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель.

*Земельне законодавство базується на таких принципах:*

- поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу і основного засобу виробництва;
- забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави;
- невтручання держави в здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом;
- забезпечення раціонального використання та охорони земель;
- забезпечення гарантій прав на землю;
- пріоритет вимог екологічної безпеки.

### 4. Категорії земель України

Всі землі, які знаходяться в межах України, складають її *земельний фонд*. Законодавство передбачає наявність загального правового режиму усіх земель незалежно від форми їх власності та цільового призначення.

Одночасно є й істотні відмінності між правовим режимом певних категорій земель, що зумовлено різними способами їх використання, різним цільовим призначенням, особливостями правової охорони тощо. За вказаними та іншими критеріями землі можуть поділятися на окремі види.



*Землі сільськогосподарського призначення* (землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності)



*Землі житлової та громадської забудови (земельні ділянки в межах населених пунктів, які використовуються для розміщення житлової забудови, громадських будівель і споруд)*



*Землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення (ділянки суші та водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають природоохоронну, екологічну та іншу цінність)*



*Землі оздоровчого призначення (землі, що мають природні лікувальні властивості, які можуть використовуватися для профілактики захворювань та лікування людей)*



*Землі рекреаційного призначення (землі, що використовуються для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів)*



*Землі історико-культурного призначення (землі, на яких розташовані історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, городища, кургани, архітектурні ансамблі та комплекси, історичні центри тощо)*



*Землі лісового фонду (землі, вкриті лісовою рослинністю, а також не вкриті лісовою рослинністю, нелісові землі, які надані для потреб лісового господарства)*



*Землі водного фонду (землі, зайняті морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водними об'єктами, островами, прибережними захисними смугами, гідротехнічними спорудами тощо)*



*Землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення*

Віднесення земель до тієї чи іншої категорії здійснюється на підставі рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень.

Зміна цільового призначення земель провадиться органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, які приймають рішення про передачу цих земель у власність або надання у користування, вилучення (вкуп) земель і затверджують проекти землеустрою або приймають рішення про створення об'єктів природоохоронного та історико-культурного призначення.

Зміна цільового призначення земель, які перебувають у власності громадян або юридичних осіб, здійснюється за ініціативою власників земельних ділянок у порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Зміна цільового призначення земель, зайнятих лісами, провадиться з урахуванням висновків органів виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища та лісового господарства.

Види використання земельної ділянки в межах певної категорії земель (крім земель сільськогосподарського призначення та земель оборони) визначаються її власником або користувачем самостійно в межах вимог, встановлених законом, до використання земель цієї категорії, з урахуванням містобудівної документації та документації із землеустрою.

Земельні ділянки сільськогосподарського призначення використовуються їх власниками або користувачами виключно в межах вимог щодо користування землями певного виду.

Порушення порядку встановлення та зміни цільового призначення земель є підставою для:

- визнання недійсними рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування про надання (передачу) земельних ділянок громадянам та юридичним особам;
- визнання недійсними угод щодо земельних ділянок;
- відмови в державній реєстрації земельних ділянок або визнання реєстрації недійсною;
- притягнення до відповідальності відповідно до закону громадян та юридичних осіб, винних у порушенні порядку встановлення та зміни цільового призначення земель.



### Запитання для самоперевірки

1. Що є предметом правового регулювання земельного права?
2. Дайте визначення поняттю «земельні відносини».
3. Що є об'єктами земельних відносин?

4. На яких основних принципах базується земельне законодавство?
5. На які види поділяють землі України?

## § 87. Право власності на землю

### 1. Земельна ділянка. Суб'єкти права власності на землю

Право власності на землю – це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками.



#### Буква закону – *Земельний кодекс України*

#### *Ст. 79. Земельна ділянка як об'єкт права власності*

1. Земельна ділянка – це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами.

2. Право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться.

3. Право власності на земельну ділянку розповсюджується на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд.

### Суб'єкти права власності на землю

**Громадяни та юридичні особи** – на землі приватної власності

**Територіальні громади**, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, – на землі комунальної власності

**Держава**, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, – на землі державної власності

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також на земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності.

Придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими договорами

Прийняття спадщини

Викуп земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві власності

**Способи набуття права власності на земельні ділянки іноземними громадянами чи особами без громадянства**



### Буква закону – Земельний кодекс України

*Ст. 81.4. Землі сільськогосподарського призначення, прийняті у спадщину іноземними громадянами, а також особами без громадянства, протягом року підлягають відчуженню.*

## 2. Види права власності на землю

Земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності.

Земельна ділянка може знаходитись у спільній власності з визначенням частки кожного з учасників спільної власності (*спільна часткова власність*) або без визначення часток учасників спільної власності (*спільна сумісна власність*). Суб'єктами права спільної власності на землю можуть бути громадяни та юридичні особи. Суб'єктами права спільної власності на земельні ділянки територіальних громад можуть бути районні та обласні ради. Право спільної власності на землю посвідчується державним актом на право власності на землю.

*Право спільної часткової власності на земельну ділянку виникає:*

- при добровільному об'єднанні власниками належних їм земельних ділянок;
- при придбанні у власність земельної ділянки двома чи більше особами за цивільно-правовими угодами;
- при прийнятті спадщини на земельну ділянку двома або більше особами;
- за рішенням суду.

Володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою, що перебуває у спільній частковій власності, здійснюються за згодою всіх співвласників згідно з договором, а у разі недосягнення згоди – у судовому порядку. Договір про спільну часткову власність на земельну ділянку укладається в письмовій формі і посвідчується нотаріально. Учасник спільної часткової власності має право вимагати виділення належної йому частки зі складу земельної ділянки як окремо, так і разом з

іншими учасниками, які вимагають виділення, а у разі неможливості виділення частки – вимагати відповідної компенсації.

*Учасник спільної часткової власності відповідно до розміру своєї частки має права та обов'язки:*

- на доходи від використання спільної земельної ділянки;
- відповідати перед третіми особами за зобов'язаннями, пов'язаними зі спільною власністю на земельну ділянку;
- повинен брати участь у сплаті податків, зборів і платежів, а також у витратах з утримання і зберігання спільної земельної ділянки;
- при продажу одним із учасників належної йому частки у спільній частковій власності на земельну ділянку має переважне право купівлі частки.

Земельна ділянка може належати громадянам на праві спільної сумісної власності.

Співвласники земельної ділянки, що перебуває у спільній сумісній власності, мають право на її поділ або на виділення з неї окремої частки. Поділ земельної ділянки, яка є у спільній сумісній власності, з виділенням частки співвласника, може бути здійснено за умови попереднього визначення розміру земельних часток, які є рівними, якщо інше не передбачено законом або не встановлено судом.

### 3. Права та обов'язки власників земельних ділянок

Земельне законодавство закріплює права і обов'язки власників земельних ділянок.



#### *Буква закону – Земельний кодекс України*

##### **Ст. 90. Права власників земельних ділянок**

1. Власники земельних ділянок мають право:

- а) продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину;
- б) самостійно господарювати на землі;
- в) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію;
- г) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;
- г) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;
- д) споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

**Ст. 91. Обов'язки власників земельних ділянок**

1. Власники земельних ділянок зобов'язані:

- а) забезпечувати використання їх за цільовим призначенням;
- б) додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;
- в) своєчасно сплачувати земельний податок;
- г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;
- г) підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;
- д) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом;
- е) дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;
- е) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Порушені права власників земельних ділянок підлягають відновленню в порядку, встановленому законом.

## 4. Добросусідство

### Норма закону

*Добросусідство – це використання земельних ділянок, за яким власники та землекористувачі повинні обирати такі способи цього використання відповідно до цільового призначення, за яким власникам, землекористувачам сусідніх земельних ділянок завдається найменше незручностей (затінення, задимлення, неприємні запахи, шумове забруднення тощо).*

Використання земельних ділянок способами, які не дозволяють власникам, землекористувачам сусідніх земельних ділянок використовувати свої земельні ділянки за їх цільовим призначенням, є неприпустимим впливом.

Власники та землекористувачі земельних ділянок зобов'язані співпрацювати при вчиненні дій, спрямованих на забезпечення прав на землю кожного з них та використання цих ділянок із запровадженням і додержанням прогресивних технологій вирощування сільськогосподарських культур та охорони земель (раціональна організація територій, дотримання сівозмін, встановлення, зберігання межових знаків).

Власники та землекористувачі земельних ділянок можуть вимагати припинення діяльності на сусідній земельній ділянці, здійснення якої може призвести до шкідливого впливу на здоров'я людей, тварин, на повітря, земельні ділянки та інше.

У випадку проникнення коренів і гілок дерев з однієї земельної ділянки на іншу власники та землекористувачі земельних ділянок мають право відрізати корені дерев і кущів, які проникають із сусідньої земельної ділянки, якщо таке проникнення є перепорою у використанні земельної ділянки за цільовим призначенням.

Власник земельної ділянки має право вимагати від власника сусідньої земельної ділянки сприяння встановленню твердих меж, а також відновленню межових знаків у випадках, коли вони зникли, перемістились або стали невиразними. Види межових знаків і порядок відновлення меж визначаються центральним органом виконавчої влади з питань земельних ресурсів. Витрати на встановлення суміжних меж несуть власники земельних ділянок у рівних частинах, якщо інше не встановлено угодою між ними.

Дерева, які стоять на межі суміжних земельних ділянок, а також плоди цих дерев належать власникам цих ділянок у рівних частинах. Кожен із сусідів має право вимагати ліквідувати дерева, які стоять на спільній межі. Сусід, який вимагає ліквідації дерев, що стоять на спільній межі, повинен один нести витрати на ліквідацію дерев, якщо інший сусід відмовляється від своїх прав на дерева.

Вимога на ліквідацію дерев (кущів) виключається, якщо вони служать межовими знаками і залежно від обставин не можуть бути замінені іншими межовими знаками.

## 5. Право земельного сервітуту

### Норма закону

*Право земельного сервітуту – це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками).*

Земельні сервітуту можуть бути *постійними* і *строковими*. Встановлення земельного сервітуту не веде до позбавлення власника земельної ділянки, щодо якої встановлений земельний сервітут, прав володіння, користування та розпорядження нею.

Власники або землекористувачі земельних ділянок можуть вимагати встановлення таких *земельних сервітутів*:





Право проходу та проїзду на велосипеді



Право проїзду на транспортному засобі по наявному шляху



Право прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших комунікацій



Право прокладати на свою земельну ділянку водопровід із чужої природної водойми або через чужу земельну ділянку



Право відводу води зі своєї земельної ділянки на сусідню або через сусідню земельну ділянку



Право забору води з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право проходу до водойми



Право поїти свою худобу із природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право прогону худоби до водойми



Право встановлення будівельних риштувань та складування будівельних матеріалів з метою ремонту будівель; інші сервітути

Щодо порядку встановлення земельних сервітутів, то він може бути встановлений договором, законом, заповітом або рішенням суду. Сервітут може належати власникові (володільцеві) сусідньої земельної ділянки, а також іншій конкретно визначеній особі (особистий сервітут). Договір про встановлення земельного сервітуту підлягає державній реєстрації в порядку, встановленому для державної реєстрації прав на нерухоме майно.

Дія земельного сервітуту зберігається у разі переходу прав на земельну ділянку, щодо якої встановлений земельний сервітут, до іншої особи. Земельний сервітут не може бути предметом купівлі-продажу, застави та не може передаватися будь-яким способом особою, в інтересах якої цей сервітут встановлено, іншим фізичним та юридичним особам. Власник, землекористувач земельної ділянки, щодо якої встановлений земельний сервітут, має право вимагати від осіб, в інтересах яких встановлено земельний сервітут, плату за його встановлення, якщо інше не передбачено законом. Також власник земельної ділянки, щодо якої встановлений земельний сервітут, має право на відшкодування збитків, завданих встановленням земельного сервітуту.

Дія земельного сервітуту підлягає припиненню у випадках:

- поєднання в одній особі суб'єкта права земельного сервітуту, в інтересах якого він встановлений, та власника земельної ділянки;
- відмови особи, в інтересах якої встановлено земельний сервітут;
- рішення суду про скасування земельного сервітуту;
- закінчення терміну, на який було встановлено земельний сервітут;
- невикористання земельного сервітуту протягом трьох років;
- порушення власником сервітуту умов користування сервітутом.

На вимогу власника земельної ділянки, щодо якої встановлено земельний сервітут, дія цього сервітуту може бути припинена в судовому порядку у випадках:

- припинення підстав його встановлення;
- коли встановлення земельного сервітуту унеможлиблює використання земельної ділянки, щодо якої встановлено земельний сервітут, за її цільовим призначенням.

## 6. Користування землею



### Норма закону

*Користування землею (землекористування) – це використання землі у визначеному законом порядку.*

Право користування землею є похідним від права власності на землю. Землекористувач користується ділянкою в обсязі і межах, які надає йому власник землі. Відхилення землекористувача від основного цільового призначення земельної ділянки може стати підставою для припинення його права користування. В Україні встановлено декілька видів користування землями.

### Види користування землею

**Постійне землекористування** – це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку

**Орендне землекористування** – це засноване на договорі тимчасове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідне орендарю для здійснення підприємницької діяльності. Оренда може бути короткостроковою – до 5 років та довгостроковою – до 50 років. Орендодавцями земельної ділянки є їх власники або уповноважені ними особи

**Концесійне землекористування** – засноване на договорі, строкове платне володіння і користування земельною ділянкою з метою створення, поліпшення та (або) експлуатації об'єкта концесії. Концесію вправі надати органи державної влади або орган місцевого самоврядування, у власності яких перебуває земля. Обов'язкова умова концесії – здійснення інвестицій концесіонером з метою задоволення суспільних потреб (наприклад, будівництво і експлуатація аеропорту)

**Право земельного сервітуту** – право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою ділянкою.

Види земельних сервітутів:

- право проходу та проїзду на велосипеді;
- право проїзду на транспортному засобі по наявному шляху;
- право прокладання ліній електропередач, зв'язку;
- право відводу води зі своєї земельної ділянки на сусідню;
- інші земельні сервітуту

*Суб'єктами права землекористування є:*

- за постійного користування землею – підприємства, установи і організації державної та комунальної власності;
- за оренди землі – громадяни та юридичні особи України, іноземні громадяни й особи без громадянства, іноземні юридичні особи, міжнародні організації, іноземні держави;
- за концесії – органи державної влади або органи місцевого самоврядування, суб'єкти підприємницької діяльності;
- за земельного сервітуту – власники та землекористувачі сусідніх земельних ділянок.



### **Норма закону**

***Право постійного користування земельною ділянкою** – це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку.*

Права постійного користування земельною ділянкою із землі державної та комунальної власності набувають:

- підприємства, установи та організації, що належать до державної та комунальної власності;
- громадські організації інвалідів України, їх підприємства (об'єднання), установи та організації;
- релігійні організації України, статути (положення) яких зареєстровано у встановленому законом порядку, виключно для будівництва і обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення їх діяльності.



### Норма закону

*Право оренди земельної ділянки – це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності.*

Земельні ділянки можуть передаватися в оренду громадянам та юридичним особам України, іноземним громадянам і особам без громадянства, іноземним юридичним особам, міжнародним об'єднанням і організаціям, а також іноземним державам. Не підлягають передачі в оренду земельні ділянки, штучно створені у межах прибережної захисної смуги чи смуги відведення, на землях лісогосподарського призначення та природно-заповідного фонду, що перебувають у прибережній захисній смузі водних об'єктів, або на земельних ділянках дна водних об'єктів. Право оренди земельної ділянки може відчужуватися, у тому числі продаватися на земельних торгах, а також передаватися у заставу, спадщину, вноситися до статутного фонду власником земельної ділянки – на строк до 50 років, крім випадків, визначених законом.

Орендована земельна ділянка або її частина може за згодою орендодавця передаватися орендарем у володіння та користування іншій особі (*суборенда*).



### Буква закону – Земельний кодекс України

#### *Ст. 95. Права землекористувачів*

1. Землекористувачі, якщо інше не передбачено законом або договором, мають право:

- а) самостійно господарювати на землі;
- б) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію;
- в) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, ліси, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;
- г) на відшкодування збитків;
- г) споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

#### *Ст. 96. Обов'язки землекористувачів*

1. Землекористувачі зобов'язані:

- а) забезпечувати використання землі за цільовим призначенням;
- б) додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;
- в) своєчасно сплачувати земельний податок або орендну платну;

г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;

г) підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;

д) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом;

е) дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;

є) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Таким чином, права та обов'язки власників земельних ділянок багато в чому подібні до прав землекористувачів. У той же час таке важливе повноваження власника, як право розпорядження землею, у землекористувача відсутнє.



### Розв'яжіть ситуацію

Анатолій Безхатченко виїхав на постійне проживання в Польщу, через 5 років він набув громадянство цієї країни. В Україні у Львівській області у нього залишився 1 гектар землі сільськогосподарського призначення, яку він здав в оренду строком на 5 років. Під час короткої поїздки до рідного села сільський голова повідомив Безхатченка про те, що він не може бути власником земель сільськогосподарського призначення і тому повинен протягом місяця відчужити земельну ділянку, здану ним в оренду. Безхатченко заперечував проти цього.

- Вирішіть цей спір.



### Запитання для самоперевірки

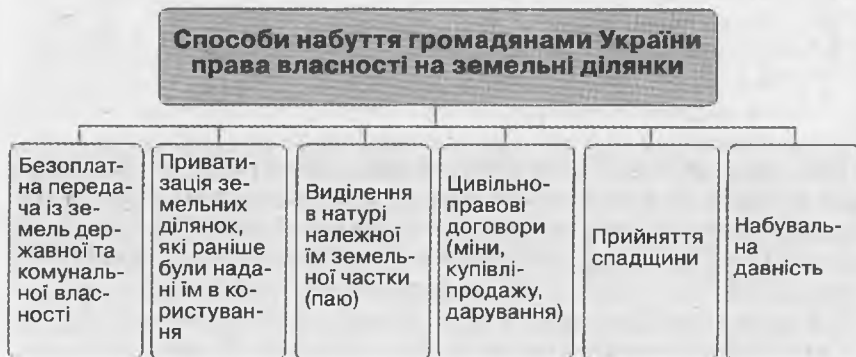
1. Що таке земельна ділянка?
2. Який правовий режим власності на землю встановлений українським законодавством для іноземців та осіб без громадянства?
3. Які види права власності на землю існують за законодавством України?
4. Що означає право земельного сервітуту? Назвіть його види.
5. Які права та обов'язки землекористувачів закріплені Земельним кодексом України?
6. Дайте визначення права оренди земельної ділянки. Порівняйте це поняття з концесійним землекористуванням.

## § 88–89. Набуття та реалізація права на землю. Плата за землю. Захист права на землю

### 1. Підстави набуття права на землю

Способи набуття права власності на землю визначені Земельним кодексом України і є різними для громадян України, іноземців та юридичних осіб.

Набуття права на землю громадянами та юридичними особами здійснюється шляхом передачі земельних ділянок у власність або надання їх у користування за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування в межах їх повноважень. Громадяни України можуть набувати право власності як на землі сільськогосподарського, так і на землі несільськогосподарського призначення. Існує декілька способів набуття права власності на земельні ділянки громадянами України.



Громадяни, зацікавлені в одержанні *безоплатно у власність* земельних ділянок із земель державної або комунальної власності для ведення фермерського господарства, особистого селянського господарства, садівництва, будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд дачного та гаражного будівництва, подають заяву до відповідної районної державної адміністрації або місцевої ради за місцезнаходженням земельної ділянки. Рішення за цією справою приймається в місячний строк, а в разі відмови про передачу земельної ділянки у власність це питання може бути вирішено в судовому порядку.

Згідно з земельним законодавством громадянин, який бажає *приватизувати земельну ділянку*, що перебуває у його користуванні, подає заяву до відповідної районної державної

адміністрації або сільської, селищної, міської ради за місцезнаходженням земельної ділянки. Рішення органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо приватизації земельних ділянок теж приймається у місячний строк.

Новим у земельному законодавстві є спосіб набуття права на земельну ділянку за *давністю користування (набувальна давність)*. Громадяни, які добросовісно, відкрито і безперервно користуються земельною ділянкою протягом 15 років, але не мають документів, які б свідчили про наявність у них прав на цю земельну ділянку, можуть звернутися до органу державної влади або органу місцевого самоврядування за заявою про передачу її у власність або надання у користування.

Юридичні особи, засновані громадянами України, можуть набувати у власність земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності. Земельним законодавством встановлені для них такі *способи набуття права власності на земельні ділянки*:

- цивільно-правові договори купівлі-продажу, дарування, міни та інші;
- внесення земельної ділянки її засновниками в статутний фонд;
- прийняття спадщини;
- виникнення інших підстав, передбачених законом.

Земельні ділянки у постійне користування юридичним особам надаються сільськими, селищними, міськими радами (із земель комунальної власності), районними та обласними радами (із земель спільної власності територіальних громад) та районними, обласними державними адміністраціями (із земель державної власності у межах населених пунктів та поза їх межами). У визначених законом випадках земельні ділянки юридичним особам надаються Радою Міністрів Автономної Республіки Крим та Кабінетом Міністрів України.

Юридична особа, зацікавлена в одержанні земельної ділянки у постійне користування, звертається з клопотанням до відповідних органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування. До клопотання про відведення земельної ділянки додаються документи, що обґрунтовують її розмір, призначення та місце розташування. Рішення про надання земельної ділянки у постійне користування юридичним особам приймається в місячний строк. У разі відмови в наданні земельної ділянки це рішення може бути оскаржено у судовому порядку.

Право власності й право постійного користування на земельну ділянку виникає після одержання її власником або користувачем документа, що посвідчує право власності чи

право постійного користування земельною ділянкою, та його державної реєстрації.

Громадяни та юридичні особи України, а також територіальні громади та держава мають право набувати у власність земельні ділянки на підставі міни, дарування, успадкування та інших цивільно-правових правочинів.

## 2. Застава земельних ділянок. Земельні торги

У заставу можуть передаватися земельні ділянки, які належать громадянам та юридичним особам на праві власності. Земельна ділянка, яка перебуває у спільній власності, може бути передана у заставу за згодою всіх співвласників. Заставодержателем земельної ділянки можуть бути лише банки, які відповідають вимогам, установленим законами України.



### Норма закону

*Земельні торги – спосіб відчуження земельних ділянок державної або комунальної власності, що призначені для продажу на конкурентних засадах суб'єктам підприємницької діяльності під забудову.*

Земельні торги проводяться у формі аукціону. У них можуть брати участь громадяни і юридичні особи, які сплатили реєстраційний та гарантійний внески і можуть бути покупцями відповідно до законодавства України. Земельні торги також можуть проводитися за рішенням суду.

*Земельна ділянка виставляється на продаж після:*

- визначення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) та закріплення їх межовими знаками;
- виготовлення технічного паспорта земельної ділянки.

У технічному паспорті земельної ділянки містяться відомості про:

- розмір земельної ділянки;
- місце розташування (адреса);
- належність до державної чи комунальної власності;
- грошову оцінку земельної ділянки та її стартову ціну;
- природний і господарський стан земельної ділянки;
- цільове призначення земельної ділянки.

Земельні торги проводяться не раніше 30 днів з моменту опублікування у пресі офіційної інформації про виставлення на земельні торги земельних ділянок, а також розміщення на земельних ділянках рекламних щитів з офіційною інформацією про об'єкт продажу (лот). Організатором земельних торгів є орган державної влади чи орган місцевого самоврядування, чи державний орган приватизації, уповноважений здій-



снювати відчуження земельної ділянки, призначеної для продажу, або державний виконавець відповідно до рішення суду. Проведення земельних торгів здійснює юридична особа, яка має дозвіл (ліцензію) на проведення земельних торгів, на підставі договору з відповідним органом державної влади чи органом місцевого самоврядування, чи державним органом приватизації.

*Земельні торги визнаються такими, що не відбулися, у разі:*

- відсутності покупців або наявності тільки одного покупця;
- якщо жоден із покупців не запропонував ціну, вищу за стартову ціну земельної ділянки;
- несплати в установлений термін переможцем земельних торгів належної суми за придбану земельну ділянку.

### **3. Підстави припинення права власності на земельну ділянку та користування нею**

У Земельному кодексі України встановлені підстави припинення права власності та права користування земельною ділянкою.

Підстави припинення права власності на земельну ділянку	Підстави припинення права користування земельною ділянкою
<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Добровільна відмова власника від права на земельну ділянку.</li> <li>2. Смерть власника земельної ділянки за відсутності спадкоємця.</li> <li>3. Відчуження земельної ділянки за рішенням власника.</li> <li>4. Звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора.</li> <li>5. Відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб.</li> <li>6. Конфіскація за рішенням суду.</li> <li>7. Невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених цим Кодексом.</li> </ol>	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Добровільна відмова від права користування земельною ділянкою.</li> <li>2. Вилучення земельної ділянки, у випадках, передбачених цим Кодексом.</li> <li>3. Припинення діяльності державних чи комунальних підприємств, установ та організацій.</li> <li>4. Використання земельної ділянки способами, які суперечать екологічним вимогам.</li> <li>5. Використання земельної ділянки не за цільовим призначенням.</li> <li>6. Систематична несплата земельного податку або орендної плати.</li> </ol>

Окремо законодавство України визначає *підстави для припинення прав на земельну ділянку:*

- використання земельної ділянки не за цільовим призначенням;

- неусунення допущених порушень законодавства (забруднення земель радіоактивними і хімічними речовинами, відходами, стічними водами, забруднення земель бактеріально-паразитичними і карантинно-шкідливими організмами, інших порушень) в терміни, встановлені вказівками спеціально уповноважених органів виконавчої влади з питань земельних ресурсів;
- конфіскація земельної ділянки;
- примусове відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності;
- примусове звернення стягнень на земельну ділянку по зобов'язаннях власника цієї земельної ділянки;
- невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених Земельним кодексом України.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування мають право викупу земельних ділянок для суспільних потреб, які перебувають у власності фізичних та юридичних осіб, у випадках та в порядку, встановлених законом.

Земельна ділянка може бути конфіскована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

#### 4. Земельний податок

Використання землі в Україні є платним. Плата за землю справляється у вигляді земельного податку або орендної плати, що визначається залежно від грошової оцінки земель. Розміри податку за земельні ділянки, грошову оцінку яких не встановлено, визначаються до його встановлення за Законом України «Про плату за землю».

*Об'єктом* плати за землю є земельна ділянка, а також земельна частка (пай), яка перебуває у власності або користуванні, у тому числі на умовах оренди. *Суб'єктом* плати за землю (платником) є власник земельної ділянки, земельної частки (паю) і землекористувач, у тому числі орендар.

Власники земельних ділянок, земельних часток (паїв) та землекористувачі, крім орендарів та інвесторів – учасників угоди про розподіл продукції, сплачують земельний податок.



##### Норма закону

*Земельний податок – обов'язковий платіж, що справляється з юридичних і фізичних осіб за користування земельними ділянками.*

За земельні ділянки, надані в оренду, справляється орендна плата.

**Орендна плата** – це плата орендаря власнику за користування земельною ділянкою.

Розмір земельного податку не залежить від результатів господарської діяльності власників землі та землекористувачів. Для визначення розмірів плати встановлюється ставка податку.



#### Норма закону

**Ставка податку** – законодавчо визначений річний розмір плати за одиницю площі оподаткованої земельної ділянки, що встановлюється у відсотках від її нормативної грошової оцінки.

Юридичні особи самостійно обчислюють суму земельного податку відповідно до закону за формою, встановленою податковою інспекцією, і щороку за станом на 1 січня і до 1 лютого подають дані відповідній державній податковій інспекції. Нарахування земельного податку громадянам проводиться державними податковими інспекціями, які видають платникам до 15 липня поточного року платіжне повідомлення про сплату податку.

## 5. Гарантії права власності на земельну ділянку. Земельні спори

Держава забезпечує громадянам та юридичним особам рівні умови захисту права власності на землю. Власник не може бути позбавлений права власності на земельну ділянку, крім випадків, передбачених законами України.



#### Норма закону

**Земельні спори** – це суперечності між суб'єктами земельних відносин, що виникають у процесі здійснення права на землю.

Земельні спори вирішуються:

- судами;
- органами місцевого самоврядування;
- органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів.

Виключно *судом* вирішуються земельні спори з приводу володіння, користування і розпорядження земельними ділянками, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб, а також спори щодо розмежування територій сіл, селищ, міст, районів та областей.

*Органи місцевого самоврядування* вирішують земельні спори у межах населених пунктів щодо меж земельних ділянок, що перебувають у власності і користуванні громадян, та дотримання громадянами правил добросусідства, а також спори щодо розмежування меж районів у містах.

*Органи виконавчої влади з питань земельних ресурсів вирішують земельні спори щодо меж земельних ділянок за межами населених пунктів, розташування обмежень у використанні земель та земельних сервітутів.*

*У разі незгоди власників землі або землекористувачів з рішенням органів місцевого самоврядування або органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів спір вирішується судом.*

**Порядок розгляду земельних спорів органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів:**

Земельні спори розглядаються органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів та органами місцевого самоврядування на підставі заяви однієї зі сторін у місячний термін з дня її подання

Земельні спори розглядаються за участю зацікавлених сторін, які повинні бути повідомлені про час і місце розгляду спору. У разі відсутності однієї зі сторін при першому вирішенні питання розгляд спору переноситься. Повторне відкладання розгляду спору може мати місце лише з поважних причин

У рішенні органу місцевого самоврядування або органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів визначається порядок його виконання. Рішення передається сторонам у 5-денний термін з часу його прийняття

## 6. Види порушення земельного законодавства

Договори, укладені із порушенням встановленого законом порядку купівлі-продажу, ренти, дарування, застави, обміну земельних ділянок, визнаються недійсними за рішенням суду.

*Громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законодавства за такі порушення:*

- укладення угод з порушенням земельного законодавства;
- самовільне зайняття земельних ділянок;
- псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими та іншими відходами;
- розміщення, проектування, будівництво об'єктів, що негативно впливають на стан земель; невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням;

- порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням;
- знищення межових знаків;
- знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень;
- невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту;
- відхилення від затверджених в установленому порядку проектів землеустрою;
- ухилення від державної реєстрації земельних ділянок та подання недостовірної інформації щодо них;
- порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок.

Законом може бути встановлено відповідальність і за інші порушення земельного законодавства.

Самовільно зайняті земельні ділянки підлягають поверненню власникам землі або землекористувачам без відшкодування затрат, понесених за час незаконного користування ними. Повернення самовільно зайнятих земельних ділянок провадиться за рішенням суду.



### Розв'яжіть ситуацію

Мешканцю села Соковита Долина Сидору Працьовитому, що мав 2 га садів і виноградників, приватна фірма «Морс та нектар» запропонувала викупити його земельну ділянку. Фірма нібито збиралася розбити парк для відпочинку своїх робітників. У зв'язку з цим земельна ділянка громадянина Працьовитого підлягає викупу для суспільних потреб і він зобов'язаний її продати.

- Надайте консультацію громадянину Працьовитому, який не хоче позбутися своєї власності, що дісталася йому у спадок від дідуся, який був відомим агрономом.



### Запитання для самоперевірки

1. Які підстави набуття права на землю існують за законодавством України?
2. Що таке земельні торги? З якою метою вони проводяться?
3. За наявності яких підстав особу можна позбавити права власності на земельну ділянку?
4. Який порядок вирішення земельних спорів передбачений чинним законодавством України?
5. Яка відповідальність настає за порушення земельного законодавства?

## § 90–91. Організаційно-правові форми сільськогосподарського виробництва

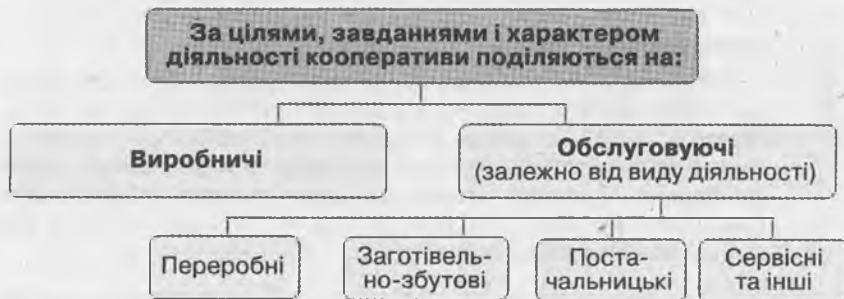
### 1. Сільськогосподарський кооператив

Правове становище виробників сільськогосподарської продукції, їхня господарська діяльність, економічні, майнові, трудові, договірні та інші відносини врегульовані нормами аграрного права. Організаційні, правові та соціальні умови діяльності кооперативів у сільському господарстві регулює Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію».



#### Норма закону

*Сільськогосподарський кооператив – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, що є сільськогосподарськими товаровиробниками, на засадах добровільного членства та об'єднання майнових пайових внесків для спільної виробничої діяльності у сільському господарстві та обслуговування переважно членів кооперативу.*



*Сільськогосподарський виробничий кооператив – юридична особа, утворена шляхом об'єднання фізичних осіб, які є сільськогосподарськими товаровиробниками, для спільного виробництва продукції сільського, рибного і лісового господарства на засадах обов'язкової трудової участі у процесі виробництва. Виробничі кооперативи здійснюють господарську діяльність на засадах підприємництва з метою отримання доходу.*

*Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив – кооператив, створений для надання послуг переважно членам кооперативу та іншим особам з метою сприяння їх сільськогосподарській діяльності. Вони створюються для надання комплексу послуг, пов'язаних з виробництвом, переробкою, збутом продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва і рибного*

господарства. Ці об'єднання, здійснюючи обслуговування членів кооперативу, не ставлять за мету отримання прибутку.

Членами виробничого кооперативу можуть бути тільки фізичні особи, а членами обслуговуючого кооперативу – як фізичні, так і юридичні особи, які визнають статут і дотримуються його вимог, користуються послугами, формують фонди та беруть участь у діяльності кооперативу. Членами кооперативу можуть бути фізичні особи, які досягли 16-річного віку і виявили бажання брати участь у діяльності кооперативу.

Вступ до кооперативу здійснюється на підставі поданої заяви. Член кооперативу робить вступний і пайовий внески в порядку, визначеному статутом кооперативу. Рішення правління (голови) кооперативу про прийняття до кооперативу підлягає схваленню загальними зборами.

*Основними правами членів кооперативу є:*

- участь в управлінні справами кооперативу, право голосу на загальних зборах кооперативу, право обирати і бути обраним в органи управління кооперативом;
- користування послугами кооперативу;
- одержання кооперативних виплат – частини доходу кооперативу, що підлягає розподілу між його членами;
- одержання частки доходу на пай (додатковий пай);
- одержання паю в разі виходу з кооперативу.

*Основними обов'язками членів кооперативу є дотримання статуту та виконання рішень загальних зборів і правління кооперативу. Члени кооперативу беруть участь у господарській діяльності обслуговуючого кооперативу в обсязі, що становить більшу частину річного обороту діяльності, яка кооперується.*

Право власності членів кооперативу – фізичних осіб на пай є спадковим.

## 2. Фермерське господарство

Правові, економічні та соціальні засади створення та діяльності фермерських господарств як прогресивної форми підприємницької діяльності громадян у галузі сільського господарства України визначає Закон України «Про фермерське господарство».



### Норма закону

*Фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян зі створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земель-*

*них ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства, відповідно до закону.*

Фермерське господарство може бути створене одним громадянином України або кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї, відповідно до закону.

*Членами фермерського господарства можуть бути* подружжя, їхні батьки, діти, які досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення фермерського господарства, визнають і дотримуються положень Статуту фермерського господарства. Членами фермерського господарства не можуть бути особи, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом). При створенні фермерського господарства одним із членів сім'ї інші члени сім'ї, а також родичі можуть стати членами цього фермерського господарства після внесення змін до його Статуту.

*Землі фермерського господарства можуть складатися із:*

- земельної ділянки, що належить на праві власності фермерському господарству як юридичній особі;
- земельних ділянок, що належать громадянам – членам фермерського господарства на праві приватної власності;
- земельної ділянки, що використовується фермерським господарством на умовах оренди.

Права володіння та користування земельними ділянками, які знаходяться у власності членів фермерського господарства, здійснює фермерське господарство. Члени фермерського господарства мають право на одержання безоплатно у власність із земель державної і комунальної власності земельних ділянок у розмірі земельної частки (паю). Земельні ділянки, на яких розташовані житлові будинки, господарські будівлі та споруди фермерського господарства, передаються безоплатно у приватну власність у рахунок земельної частки (паю).

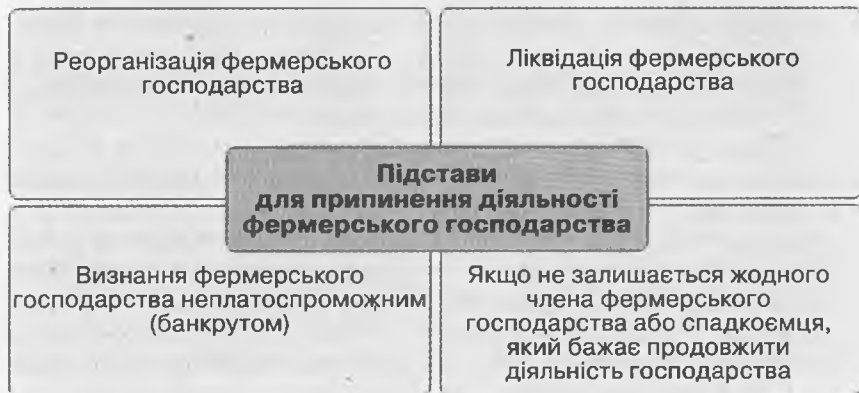
Фермерське господарство та його члени відповідно до закону мають *право*:

- продавати або іншим способом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину;
- самостійно господарювати на землі;
- власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію;
- на відшкодування збитків;
- споруджувати житлові будинки, господарські будівлі та споруди;
- реалізовувати вироблену сільськогосподарську продукцію на вітчизняних ринках і постачати на експорт;
- інші права.



Фермерські господарства, у власності яких є земельні ділянки, надані їм для ведення фермерського господарства відповідно до закону, **зобов'язані:**

- забезпечувати використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням;
- додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;
- сплачувати податки та збори;
- не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;
- не допускати зниження родючості ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;
- дотримуватися санітарних, екологічних та інших вимог щодо якості продукції;
- дотримуватися правил добросусідства та встановлених обмежень у використанні земель і земельних сервітутів;
- зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.



### 3. Особисте селянське господарство



#### Норма закону

*Особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму.*

Члени особистого селянського господарства здійснюють діяльність на свій розсуд і ризик у межах встановленого правового господарського порядку, дотримуючись вимог Закону України «Про особисте селянське господарство», інших законів України, інших нормативно-правових актів.

Діяльність, пов'язана з веденням особистого селянського господарства, не відноситься до підприємницької діяльності.

Члени особистого селянського господарства *мають право*:

- самостійно господарювати на землі;
  - укладати будь-які угоди, що не суперечать законодавству;
  - реалізовувати надлишки виробленої продукції на ринках, а також заготівельним, переробним підприємствам та організаціям, іншим юридичним і фізичним особам;
  - самостійно здійснювати матеріально-технічне забезпечення власного виробництва;
  - відкривати рахунки в установах банків та отримувати кредити в установленому законодавством порядку;
  - бути членами кредитної спілки та користуватися її послугами;
  - отримувати в установленому законом порядку трудову пенсію, а також інші види соціальної державної допомоги та субсидії;
  - надавати послуги з використанням майна особистого селянського господарства;
  - використовувати для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти;
  - на відшкодування збитків;
  - вільно розпоряджатися належним майном, виробленою сільськогосподарською продукцією;
  - брати участь у конкурсах сільськогосподарських виробників для отримання бюджетної підтримки;
  - об'єднуватися на добровільних засадах у виробничі товариства, асоціації, спілки з метою координації своєї діяльності;
  - проводити в установленому законом порядку зовнішньоекономічну діяльність.
- Члени особистого селянського господарства *зобов'язані*:
- дотримуватися вимог земельного законодавства та законодавства про охорону довкілля;
  - забезпечувати використання земельної ділянки за цільовим призначенням;
  - підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;

- не порушувати права власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;
- дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів;
- своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату;
- дотримуватися діючих нормативів щодо якості продукції, санітарних, екологічних та інших вимог;
- надавати сільським, селищним, міським радам необхідні дані щодо їх обліку.

У разі припинення ведення особистого селянського господарства сільська, селищна, міська рада за місцем розташування земельної ділянки, наданої для цих цілей, вилучає її з обліку особистих селянських господарств.

Рішення членів особистого селянського господарства про припинення його діяльності

Якщо не залишилось жодного члена господарства або спадкоємця, який бажає продовжити його ведення

Припинення прав на земельну ділянку згідно із Земельним кодексом України

**Підстави припинення ведення особистого селянського господарства**



### Запитання для самоперевірки

1. Що таке сільськогосподарський кооператив?
2. Які види сільськогосподарських кооперативів передбачені чинним законодавством?
3. Хто може стати членом фермерського господарства?
4. Дайте визначення поняттю «особисте селянське господарство».
5. Які права та обов'язки членів особистого селянського господарства передбачає законодавство України?
6. Назвіть підстави припинення ведення особистого селянського господарства.

## Завдання для узагальнення за темою

### I. Виконайте тестові завдання

1. Які приміщення не входять до житлового фонду?
  - А. Житлові будинки, що належать житлово-будівельним кооперативам.
  - Б. Приміщення в житлових будинках, призначених для торгівельних та побутових потреб.
  - В. Садибні жилі будинки, що надаються громадянам, які потребують соціального захисту.
  - Г. Жилі будинки, що належать державі.
2. Способами реалізації права на житло за чинним законодавством є:
  - А. Вступ до будівельного кооперативу.
  - Б. Оренда (наймання) житла.
  - В. Надання житла безкоштовно або за доступну плату державою або органом місцевого самоврядування.
  - Г. Застава житла.
3. Назвіть житлові обов'язки громадян України.
  - А. Використання жилого приміщення відповідно до його призначення.
  - Б. Додержання правил користування жилими приміщеннями.
  - В. Приватизація квартир (будинків) державного житлового фонду.
  - Г. Економне витрачання електричної та теплової енергії.
4. Суб'єктами земельних відносин є:
  - А. Громадяни.
  - Б. Іноземці та особи без громадянства.
  - В. Юридичні особи.
  - Г. Органи місцевого самоврядування та органи державної влади.
5. Не перебувають у спільній сумісній власності земельні ділянки:
  - А. Подружжя.
  - Б. Членів фермерського господарства.
  - В. Співвласників жилого будинку.
  - Г. Членів сільськогосподарського кооперативу.

6. Використання земельних ділянок способами, які не дозволяють власникам, землекористувачам сусідніх земельних ділянок використовувати свої земельні ділянки за їх цільовим призначенням називаються:
- А. Добросусідство.
  - Б. Земельний сервітут.
  - В. Неприпустимий вплив.
  - Г. Суперфіцій.
7. Якими органами не вирішуються земельні спори?
- А. Національною примирною комісією.
  - Б. Судами.
  - В. Органами місцевого самоврядування.
  - Г. Органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів.
8. Форма підприємницької діяльності громадян зі створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення господарства:
- А. Орендування земельної ділянки.
  - Б. Особисте селянське господарство.
  - В. Сільськогосподарський кооператив.
  - Г. Фермерське господарство.
9. Правом земельного сервітуту є:
- А. Право проходу або проїзду на велосипеді.
  - Б. Право проїзду на транспортному засобі по наявному шляху.
  - В. Право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності.
  - Г. Тимчасове платне володіння і користування для здійснення підприємницької діяльності.
  - Ґ. Строкове володіння і користування земельною ділянкою з метою створення об'єкта концесії.
  - Д. Право прокладання ліній електропередач та зв'язку.
10. Способами набуття права власності на земельні ділянки іноземними громадянами чи особами без громадянства є:
- А. Приватизація земельної ділянки.
  - Б. Прийняття спадщини.
  - В. Виділення в натурі належної особі земельної частки (паю).
  - Г. Набувальна давність.

Г. Випуск земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать особам на праві власності.

Д. Придбання за цивільно-правовими договорами.

**11.** Установіть відповідність між характеристикою та категоріями земель в Україні.

- |  |   |
|--|---|
| 1. Ділянки суші та водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають екологічну та іншу цінність. | А. Землі сільськогосподарського призначення.                    |
| 2. Землі, що використовуються для організації відпочинку населення.  | Б. Землі оздоровчого призначення.                               |
| 3. Землі, на яких розташовані городища та кургани.   | В. Землі природно-заповідного та природоохоронного призначення. |
| 4. Землі, які можуть використовуватися для профілактики захворювань людей.                                       | Г. Землі історико-культурного призначення.                      |
|  | Ґ. Землі рекреаційного призначення.                             |

**12.** Установіть відповідність між правопорушенням та видом відповідальності.

- |   |                     |
|---|---------------------|
| 1. Самоправне заняття жилого приміщення.  | А. Адміністративна. |
| 2. Порухення недоторканності житла.   | Б. Цивільна.        |
| 3. Заподіяння шкоди жилим будинкам, інженерному обладнанню, об'єктам благоустрою і зеленим насадженням на прилеглих до будинків ділянках. | В. Матеріальна.     |
| 4. Відшкодування шкоди підприємствами, заподіяної з вини посадової особи чи іншого працівника.  | Г. Дисциплінарна.   |
|   | Ґ. Кримінальна.     |

**II.** Порівняйте поняття

А. Земельний сервітут – оренда землі.

Б. Сільськогосподарський кооператив – фермерське господарство.

**III.** виправте помилки, допущені учнем у самостійній роботі

А. Адміністративна відповідальність передбачена за порушення недоторканності житла, вчинене службовою особою або з застосуванням насильства чи погрози його застосування.

- Б. Суб'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).
- В. Право спільної сумісної власності на земельну ділянку виникає при добровільному об'єднанні власниками належних їм земельних ділянок.
- Г. Право земельного сервітуту – це засноване на договорі тимчасове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідне для здійснення підприємницької діяльності.
- Ґ. Договір дарування житла – це угода, відповідно до якої одна сторона (власник житла) передає або зобов'язується передати другій стороні житло для проживання у ньому на певний строк за плату.
- Д. Землі рекреаційного призначення – це землі, що мають природні лікувальні властивості, які можуть використовуватися для профілактики захворювань та лікування людей.
- Е. Землі сільськогосподарського призначення, прийняті у спадщину іноземними громадянами, а також особами без громадянства, протягом місяця підлягають відчуженню.

#### IV. Розв'яжіть ситуації

1. Мирон Виноградар отримав у спадщину земельну ділянку для ведення садівництва. До нього звернувся приватний підприємець Трохим Тесля з проханням продати йому земельну ділянку для будівництва столярного цеху.

Нотаріус, до якого вони звернулися для посвідчення договору, відмовився посвідчити договір купівлі-продажу. Тесля звернувся до суду з позовом про визнання дій нотаріуса незаконними.

- Чи може бути обмежено право власності Мирона Виноградаря?
- Яке рішення ухвалить суд?

2. До суду звернувся громадянин Іван Вишня, який стверджував, що його сусід Степан Капуста заподіяв йому матеріальну шкоду, підрубавши коріння двох дерев (сливи та айви), які росли на його земельній ділянці біля тину. Степан Капуста стверджував, що коріння дерев заважало рости кущам агрусу та смородини на його ділянці.
- Дайте правову оцінку ситуації. Схарактеризуйте поняття «добросусідство» у земельних відносинах.

## ЗМІСТ

Вступ .....	3
-------------	---

### **Тема 1**

#### **Адміністративне право України**

§ 1. Загальна характеристика адміністративного права України .....	5
§ 2. Адміністративні правовідносини.....	9
§ 3. Державне управління .....	14
§ 4. Державна служба.....	18
§ 5. Адміністративне правопорушення.....	22
§ 6. Адміністративні стягнення.....	27
§ 7. Адміністративне затримання.....	31
§ 8–9. Адміністративне провадження .....	34

### **Тема 2**

#### **Фінансове право України**

§ 10. Загальна характеристика фінансового права України.....	41
§ 11. Бюджетне право України .....	46
§ 12–13. Податкова система України.....	51
§ 14. Законодавство про банки та банківську діяльність .....	60
<i>Завдання для узагальнення за темою</i> .....	65

### **Тема 3**

#### **Кримінальне право України**

§ 15. Загальна характеристика кримінального права України .....	70
§ 16–17. Злочин .....	75
§ 18–19. Кримінальна відповідальність .....	88
§ 20–21. Кримінальне покарання .....	92
§ 22–25. Відповідальність за окремі види злочинів .....	102
§ 26–27. Кримінальний процес.....	115
§ 28–29. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.....	121

### **Тема 4**

#### **Екологічне законодавство України**

§ 30–31. Загальна характеристика екологічного законодавства України.....	126
§ 32. Екологічні права та обов'язки громадян. Природокористування .....	131
<i>Завдання для узагальнення за темою</i> .....	138



## ОСНОВИ ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

### Тема 5

#### Цивільне право України

§ 33–34. Загальна характеристика цивільного права та цивільних правовідносин .....	143
§ 35–36. Суб'єкти цивільних правовідносин .....	152
§ 37–38. Правочини .....	160
§ 39. Представництво і довіреність .....	166
§ 40–41. Захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів .....	173
§ 42–43. Загальна характеристика права власності та інші речові права .....	182
§ 44–45. Форми та види власності. Захист права власності.....	190
§ 46. Право інтелектуальної власності .....	197
§ 47–48. Цивільно-правова відповідальність .....	204
<i>Завдання для узагальнення за темою</i> .....	211
§ 49–50. Зобов'язання у цивільному праві .....	215
§ 51–52. Цивільно-правові договори .....	219
§ 53. Захист прав споживачів .....	225
§ 54–55. Основи спадкового права .....	233
§ 56–57. Цивільний процес (судочинство).....	241
<i>Завдання для узагальнення за темою</i> .....	251

### Тема 6

#### Господарське право України

§ 58. Загальна характеристика господарського права України.....	256
§ 59–60. Підприємництво в Україні .....	262
§ 61. Господарські договори .....	271
§ 62. Господарсько-правова відповідальність .....	275
§ 63. Господарські спори .....	281

### Тема 7

#### Трудове право України. Соціальний захист

§ 64–65. Правове регулювання трудових відносин в Україні .....	287
§ 66–67. Трудовий договір .....	294
§ 68–69. Робочий час та час відпочинку .....	303
§ 70–71. Трудова дисципліна. Дисциплінарна відповідальність. Матеріальна відповідальність .....	310
§ 72–73. Індивідуальні та колективні трудові спори. Оплата праці. Охорона праці .....	318
§ 74. Соціальний захист в Україні .....	328
§ 75. Пенсії в Україні .....	332
<i>Завдання для узагальнення за темою</i> .....	338

## **Тема 8**

### **Сімейне право України**

§ 76. Загальна характеристика сімейних та прирівняних до них відносин.....	342
§ 77–78. Шлюб. Права та обов'язки подружжя .....	347
§ 79–80. Взаємні права та обов'язки батьків і дітей .....	356
§ 81. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування .....	362

## **Тема 9**

### **Житлове право України**

§ 82–83. Загальна характеристика житлового права України .....	368
§ 84–85. Житлові права і обов'язки. Відповідальність за порушення житлового законодавства .....	374

## **Тема 10**

### **Земельне право України**

§ 86. Загальна характеристика земельного права України .....	379
§ 87. Право власності на землю.....	384
§ 88–89. Набуття та реалізація права на землю. Плата за землю. Захист права на землю.....	394
§ 90–91. Організаційно-правові форми сільськогосподарського виробництва .....	402
<i>Завдання для узагальнення за темою .....</i>	<i>408</i>

*Навчальне видання*

*ГАВРИШ Степан Богданович  
СУТКОВИЙ Володимир Лукич  
ФІЛІПЕНКО Тетяна Михайлівна*

## **ПРАВознавство**

**Підручник для 11 класу  
загальноосвітніх навчальних закладів**

*Рекомендовано Міністерством освіти  
і науки України*

Відповідальна за випуск *Наталія Заблоцька*  
Редактор *Ксенія Заводова*  
Художні редактори *Василь Марущинець,*  
*Володимир Соловійов*  
Технічний редактор *Заріна Федосіхіна*  
Коректор *Валентина Бондар*  
Комп'ютерна верстка *Людмили Ємець,*  
*Олександра Дружинського*